

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

Валах Вікторія Володимирівна

УДК 347.65/.68(477):
340.5(470+571)(44)(430)(73)

**ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА
СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ
КРАЇНАХ (РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ, ФРАНЦІЇ, НІМЕЧЧИНІ, США)**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право.

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Канзафарова Ілона Станіславівна,
доктор юридичних наук, доцент

Одеса – 2009

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Поняття та характеристика спадкування як юридичного механізму переходу прав та обов’язків від однієї особи до іншої	14
1.1. Поняття та види правонаступництва у цивільному праві	14
1.2. Поняття та особливості спадкового правонаступництва	38
Висновки до першого розділу	59
РОЗДІЛ 2. Динаміка спадкового правовідношення (в Україні та зарубіжних країнах)	61
2.1. Підстави виникнення спадкового правовідношення	61
2.2. Підстави зміни спадкового правовідношення	76
2.3. Підстави припинення спадкового правовідношення	94
Висновки до другого розділу	104
Розділ 3. Структура спадкового правовідношення (в Україні та зарубіжних країнах)	107
3.1. Учасники спадкового правовідношення	107
3.2. Об’єкт спадкового правовідношення	136
3.3. Зміст спадкового правовідношення	155
Висновки до третього розділу	182
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	190

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЦКУ – Цивільний кодекс України

СКУ – Сімейний кодекс України

ЦПКУ – Цивільний процесуальний кодекс України

ЦК РФ – Цивільний кодекс Російської Федерації (Гражданский кодекс Российской Федерации)

СК РФ – Сімейний кодекс Російської Федерації (Семейный кодекс Российской Федерации)

ЦПК РФ - Цивільний процесуальний кодекс Російської Федерації (Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации)

ЦКФ – Цивільний кодекс Франції (Code Civile)

КІВФ - Кодекс інтелектуальної власності Франції (L'ABC du droit d'auteur)

ТКФ – Трудовий кодекс Франції (Code du travail)

ЦКН – Цивільний кодекс Німеччини (Bürgerliches Gesetzbuch Deutschlands)

ТКН – Торговий кодекс Німеччини (Deutsches Handelsgesetzbuch)

ЄПК – Єдиний Пробаційний кодекс США (Uniform Probate Code)

ЄТК – Єдиний Торговий кодекс США (Uniform Commercial Code)

ВДК – Внутрішній Дохідний кодекс США (Internal Revenue Code)

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах побудови в Україні правової держави і громадянського суспільства суттєво зростає роль правових механізмів набуття, здійснення та захисту майнових прав особи, серед яких особливе місце посідає спадкування. При цьому, з огляду на сучасні тенденції щодо інтеграції України в європейське і світове співтовариства, перед юридичною наукою постає завдання дослідити зарубіжний досвід правового регулювання спадкових відносин та визначити доцільність і можливість запозичення окремих правових ідей і положень.

В якості матеріалу для порівняння з українським спадковим законодавством обрано відповідне законодавство Російської Федерації, Франції, Німеччини та США. Вибір цих держав обумовлений наступним.

По-перше, Франція та Німеччина є класичними представниками країн континентальної правової сім'ї, в яких відбулася рецепція римського цивільного права. У світлі набрання чинності Указу Президента України «Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу» від 14.09.2000 та тенденцій до уніфікації цивільного законодавства у Європейському Союзі (створення єдиного «Кодексу найкращих практик цивільної участі») дослідження законодавчих результатів і теоретичних розробок у галузі спадкового права цих держав надасть змогу встановити певні зв'язки та взаємозалежність з інститутами вітчизняного спадкового права та визначити перспективи розвитку останнього.

По-друге, у зв'язку з активізацією українсько-американських відносин підвищується інтерес вітчизняних практикуючих юристів і науковців до правопорядку США. Спадкове право у США, зважаючи на його багаторічну усталеність, правові традиції, різні уявлення у суспільстві про шлюб та сім'ю (зокрема, у питаннях про спадкування за законом, право на обов'язкову частку у спадщині тощо) та значну відмінність від спадкового права країн континентальної правової сім'ї, вказує на відсутність на даному етапі

можливості на глобальному рівні гармонізувати регулювання спадкових відносин у світі. Все це, а також стрімкий процес кодифікації права, що відбувається в останні десятиріччя у США, дозволить українським правникам не тільки ширше подивитись на світовий досвід урегулювання окремих субінститутів спадкового права та, можливо, навіть перейняти позитивний досвід, але й надасть змогу розуміння провідних принципів та ідей, покладених в основу спадкового права США.

По-третє, з огляду на багатовіковий досвід співіснування України та Російської Федерації у межах однієї держави, порівняльне дослідження їхнього спадкового законодавства дозволить визначити як спільні риси, так і відмінності у його розвитку, причини цього, а також виявити прогалини та суперечності законодавств обох країн та шляхи їх подолання.

Розумне запозичення елементів зарубіжного спадкового права, які є прийнятними для української дійсності, може надати суттєву допомогу для успіху реформи вітчизняного спадкового права.

Обрання теми дисертаційного дослідження зумовлено також відсутністю спеціальних наукових та зокрема дисертаційних досліджень у вітчизняній цивілістиці (хоча дослідження загальних положень спадкового права України здійснювались), наявністю у нормах чинного українського та зарубіжного законодавства, що регулює спадкові відносини, певних прогалин та подекуди відсутність основних концептуальних норм, що може призвести на практиці до спірних ситуацій, порушення законних прав та інтересів суб'єктів спадкових правовідносин, існуванням у теорії спадкового права різних позицій теоретиків щодо окремих фундаментальних положень та правових ситуацій тощо.

Теоретична складність юридичної природи спадкових правовідносин, їх нерозривний зв'язок з фундаментальними засадами цивільного права зумовили ту обставину, що вони завжди були у полі зору вчених-цивілістів як спеціальний предмет дослідження їх наукових праць. У дореволюційний період зазначені питання вивчали такі вчені, як Є. В. Васьковський, Ю. С. Гамбаров, В. Г. Демченко, Г. Ф. Дормідонтов, І. О. Кістяковський, Д. І. Мейер,

В. М. Нечаєв, В. М. Нікольський, В. О. Рязановський, Г. Ф. Шершеневич тощо. За радянські часи проблемам врегулювання спадкових відносин приділили увагу такі вчені, як Б. С. Антімонов, Л. М. Бардін, М. В. Гордон, К. О. Граве, В. К. Дроніков, П. С. Нікітюк, В. О. Рясенцев, В. І. Серебровський, Р. Й. Халфіна, Є. Б. Ейдінова тощо. Серед сучасних досліджень щодо спадкового правовідношення слід назвати праці таких вітчизняних вчених, як В. В. Васильченка, Ю. О. Заїки, О. Є. Кухарєва, Є. О. Рябоконя, С. Я. Фурси, Є. І. Фурси тощо. У дисертації також відображені досягнення зарубіжних вчених, які у різні роки займались проблемами спадкового права, у тому числі порівняльно-правовим аналізом. Зокрема, це праці К. Г. Брунса, Г. Вессенберга, Л. Еннекцеруса, К. Гельвіга, О. Гірке, О. В. Гренкової, Дж. Доддса, Г. С. Лиманського, В. Б. Панічкіна, С. В. Строк, К. В. Храмцова, Ф. Лассаля тощо.

Важливе значення для дисертаційної роботи мали дослідження вчених-цивілістів, які вивчали проблеми цивільних правовідносин, їхній зміст і правонаступництво у цих відносинах, а саме: В. О. Белова, Д. М. Генкіна, В. П. Грібанова, О. С. Іоффе, О. О. Красавчикова, В. О. Лапача, В. Ф. Попондопуло, Ю. К. Толстого, Б. Л. Хаскельберга, Б. Б. Черепакіна та багатьох інших.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою Радою економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова 29 вересня 2005 року (протокол № 1). Дисертація виконана згідно з планом науково-дослідницької роботи кафедри цивільно-правових дисциплін економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Майнові та немайнові права особи в умовах побудови правової держави в Україні: проблеми набуття, здійснення та захисту» (державний реєстраційний номер 0108U003958).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є з'ясування поняття, правової природи, особливостей підстав виникнення та динаміки, структури

спадкових правовідносин, конструкцій спадкового права держав континентальної правової системи і країн загального права задля вироблення рекомендацій, спрямованих на вдосконалення механізмів правового регулювання спадкових відносин в Україні.

Для досягнення зазначеної мети поставлені такі *завдання*:

- визначити правову природу та поняття спадкового правонаступництва;
- визначити специфіку динаміки спадкового правовідношення;
- визначити елементи спадкового правовідношення;
- визначити поняття спадкового правовідношення;
- проаналізувати і порівняти основні доктринальні та законодавчі положення спадкового права України, Російської Федерації, Франції, Німеччини та США щодо спадкових правовідносин;
- сформулювати теоретично обґрунтовані конкретні пропозиції з удосконалення правового регулювання спадкових відносин в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з переходом прав та/або обов'язків спадкодавця у порядку, встановленому чинним законодавством України, Російської Федерації, Франції, Німеччини та США, у тому числі підстави виникнення та динаміки, суб'єкти, об'єкти і зміст цих відносин.

Предметом дослідження є нормативно-правова база, юридична література і судова практика України, Російської Федерації, Франції, Німеччини та США щодо спадкових відносин.

Методи дослідження. Філософсько-світоглядною основою дослідження є матеріалістична діалектика. Спадкові правовідносини в Україні, Російській Федерації, Франції, Німеччині та США розглядаються у розвитку та взаємозв'язку з іншими явищами об'єктивної дійсності в цілому та державно-правової зокрема.

Основним спеціальним методом дослідження є порівняльно-правовий, використання якого дозволило проаналізувати і порівняти доктринальні, законодавчі та практичні питання спадкового права України, Російської

Федерації, Франції, Німеччини та США щодо спадкових відносин, сформувані спільні наукові уявлення про основні тенденції та закономірності функціонування та взаємообумовленість субінститутів спадкового права вищезазначених країн.

Поряд з цим використано низку загальнонаукових та спеціальних методів. Формально-логічний метод дозволив визначити загальні ознаки та специфіку спадкових правовідносин (підрозділи 2.1 та 2.3). Системний підхід використано при дослідженні підстав динаміки, структури спадкових правовідносин, визначенні їх місця у системі цивільних правовідносин (підрозділ 2.2, розділ 3). Історичний метод дозволив дослідити специфіку окремих проблем правового регулювання спадкових відносин у конкретних історичних умовах (розділ 1). За допомогою методу моделювання у підрозділі 2.3 створено теоретичну модель спадкового правовідношення. Використання методу тлумачення правових норм надало змогу у розділі 3 з'ясувати зміст окремих норм спадкового права.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у сформульованих та обґрунтованих наукових положеннях і висновках, що виносяться на захист:

Вперше:

1) обґрунтовано висновок щодо тотожності принципів підходів до правового регулювання спадкових відносин в Україні, Російській Федерації, Франції, Німеччині, що полягають у розгляді спадкування як особливого механізму переходу прав та/або обов'язків від померлої особи до спадкоємців, у визнанні абсолютного характеру та обмеженості строків існування спадкового правовідношення, у погляді на спадщину як на єдиний об'єкт спадкового правовідношення, у визнанні суб'єктивного спадкового права як майнового права, яке є юридичною умовою виникнення інших цивільних правовідносин;

2) на підставі загальнотеоретичного розуміння терміну «модельне правовідношення» визначено поняття «модельне спадкове правовідношення», під яким розуміється модель поведінки, закріплена у нормах спадкового права, що є загальним взірцем, на який повинні орієнтуватись та з яким повинні

погоджувати свою поведінку суб'єкти спадкового права, вступаючи у те чи інше конкретне спадкове правовідношення;

3) обґрунтовано висновок, що до юридичного складу, який спричиняє виникнення спадкового правовідношення, окрім юридичних фактів, входять також юридичні умови – обставини, які мають юридичне значення для настання юридичних наслідків, але які пов'язані з ними не прямо, а через одну чи декілька проміжних ланок (за чинними законодавствами України та Російської Федерації);

4) у залежності від того, на який елемент правовідношення впливають юридичні факти, що спричиняють його зміну, запропоновано наступну їхню класифікацію: а) юридичні факти, що призводять до зміни суб'єктного складу правовідношення, б) юридичні факти, що призводять до зміни часток спадкоємців, в) юридичні факти, що водночас призводять до зміни суб'єктного складу правовідношення та до зміни часток спадкоємців;

5) обґрунтовано висновок, що поряд із фактами, які спричиняють зміну елементів спадкового правовідношення, існують також юридичні факти, які не призводять до зміни жодного з елементів спадкового правовідношення – т.зв. юридично байдужі факти;

6) доведено, що єдиним юридичним фактом, який припиняє модельне спадкове правовідношення, є сплив строку на прийняття відумерлої спадщини територіальною громадою (у зарубіжних країнах – державою) або факт прийняття відумерлої спадщини територіальною громадою (державою). Юридичними фактами, що припиняють індивідуальні (конкретні) спадкові правовідносини, можуть бути смерть спадкоємця, прийняття спадщини, відмова від спадщини тощо, а отже недоцільно розрізняти такі етапи спадкового правовідношення, як відкриття спадщини та її прийняття;

7) встановлено зміст суб'єктивного права спадкування, який складають наступні правомочності: прийняття спадщини, відмова від спадщини, продаж спадщини, укладання договору про управління спадщиною, складання опису спадкового майна при прийнятті спадщини, укладання нотаріально

посвідченого договору з іншими спадкоємцями за законом щодо зміни черговості одержання права спадкування, вимагання поділу спадщини або виділу своєї частки у спадщині в натурі, отримання свідоцтва про право на спадщину, участь у визначенні конкретної частки спадщини незалежно від підстави спадкування.

Удосконалено:

8) визначення поняття «цивільного правонаступництва» як інституціонального принципу цивільного права, яке слід розуміти як перехід прав та/або обов'язків від однієї особи до іншої шляхом одночасної втрати їх правопередником та набуття їх правонаступником у повному обсязі;

9) визначення поняття «спадкового правонаступництва» як окремого виду цивільного правонаступництва, за яким відбувається перехід належних спадкодавцю на момент його смерті прав та/або обов'язків до спадкоємців за правилами норм спадкового права. Доведено, що спадковому правонаступництву притаманні як ознаки універсального й сингулярного цивільного правонаступництва, так й окремі ознаки, що знаходять своє відображення лише у спадкуванні, а саме: опосередкованість та наявність спеціального режиму спадкування певних видів майна, встановленого цивільним законодавством (в Україні, Російській Федерації, Франції, Німеччині);

10) поняття «спадкове правовідношення», яке може використовуватись як універсальне для України та зарубіжних країн. Спадкове правовідношення – суспільне відношення, врегульоване нормами спадкового права, що виникає між спадкоємцями та іншими особами (кредиторами та боржниками спадкодавця, виконавцем заповіту, нотаріусом тощо) з приводу здійснення спадкоємцями права спадкування;

11) обґрунтування необхідності розширення кола спадкоємців за законом в Україні шляхом формування шостої черги спадкоємців за законом, до яких слід віднести осіб, які перебували зі спадкодавцем у соціальній спорідненості (пасинки, падчерки, вітчим, мачуха тощо), за умови, якщо вони надавали

матеріальну допомогу спадкодавцю на підставах та у порядку, передбачених чинним сімейним законодавством;

12) необхідність конкретизації правового статусу кредиторів/боржників спадкодавця у спадкових правовідносинах шляхом встановлення черговості задоволення вимог кредиторів, а також строків та порядку погашення боргів боржників з урахуванням загальних норм цивільного законодавства щодо виконання зобов'язань (в Україні та Російській Федерації);

13) поняття «спадщина», яке може використовуватись як універсальне для України та зарубіжних країн. Спадщина – сукупність юридичних відносин спадкодавця, що існували на момент смерті спадкодавця, не припинилися у зв'язку з його смертю згідно чинного законодавства, та переходять як єдине ціле до спадкоємців;

Дістало подальшого розвитку:

14) обґрунтування висновку, що спадкові правовідносини існують як абсолютні регулятивні правовідносини, де активними учасниками є спадкоємці, яких уповноважено на набуття права власності у майбутньому шляхом реалізації спадкових прав. Їм протистоять всі інші наявні учасники, які зобов'язані утримуватись від дій, що перешкоджають здійсненню цих прав, та/або сприяти у реалізації спадкоємцями своїх спадкових прав. Правовідносини, які виникають у разі порушення прав учасників спадкового правовідношення, виходять за межі регулювання нормам спадкового права (в Україні, Російській Федерації, Франції, Німеччині);

15) пояснення щодо необхідності занесення до складу цивільної правосуб'єктності фізичної особи-заповідача тестаментоздатності, що обумовлено існуванням так званих нетестаментоздатних осіб-заповідачів (недієздатних осіб, обмежено дієздатних осіб, осіб, що вчинили самогубство або замах на самогубство (за рішенням суду), осіб, які не вміють або не можуть читати та/або писати (стосовно секретних заповітів), осіб, які на момент складання заповіту не усвідомлювали значення своїх дій та/або нездатні були керувати ними).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

- у правотворчій діяльності, в якій можуть бути враховані запропоновані дисертантом зміни і доповнення до ЦКУ;
- у науково-дослідній діяльності при подальшому дослідженні проблем спадкового права;
- у правозастосовчій діяльності органів нотаріату та судів, спрямованої на охорону і захист прав та інтересів суб'єктів спадкових відносин;
- у навчальному процесі при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право України», «Спадкове право України», «Правове регулювання відносин власності», «Цивільне та торговельне право зарубіжних країн», при підготовці і написанні підручників, навчальних посібників, курсів лекцій, практикумів із зазначених дисциплін.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Результати дисертаційного дослідження доповідались на 1) Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформація ринкових відносин в Україні: організаційно-правові та економічні проблеми» (м. Одеса, 15 травня 2003 р.), 2) XII міжвузівській студентській науковій конференції (м. Запоріжжя, 20 травня 2004 р.), 3) 58-й науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (м. Одеса, 20-21 листопада 2003 р.), 4) Міжнародній науковій конференції молодих вчених «Четверті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 21-22 жовтня 2005 р.), 5) Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Приватно-правовий метод регулювання суспільних відносин: стан та перспективи розвитку» (м. Київ, 25-26 листопада 2005 р.), 6) 60-й науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (м. Одеса, 23-25 листопада 2005 р.), 7) Міжнародній науково-практичній

конференції молодих учених «П'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 27-28 жовтня 2006 р.), 8) Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте 2007» (м. Одеса, 1-15 червня 2007 р.), 8) Міжнародній науково-практичній конференції «Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Одеса, 30 травня 2008 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні висновки, положення та пропозиції дисертації викладені у 12 наукових роботах, а саме: 4 статтях, опублікованих у виданнях, що входять до переліків наукових фахових видань, затвердженого ВАК України, та у 8 тезах доповідей.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА СПАДКУВАННЯ ЯК ЮРИДИЧНОГО МЕХАНІЗМУ ПЕРЕХОДУ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ВІД ОДНІЄЇ ОСОБИ ДО ІНШОЇ

1.1. Поняття та види правонаступництва у цивільному праві

Еволюція цивільних правовідносин вивела на перший план їх майновий бік та призвела до того, що суб'єктивне цивільне право та юридичний обов'язок можуть відокремлюватись від свого носія та ставати оборотоздатними. Як слушно відзначає Б.Б. Черепакін, з проблемою зміни суб'єктного складу правовідносин безпосередньо пов'язана проблема правонаступництва [1, с. 311]. Адже правонаступництво забезпечує сталість правовідносин, «відповідає» за існування й рух останніх при зміні суб'єктивного складу, що майже тотожне рухові цивільного обігу. Сам принцип неперервності цивільного обороту вимагає також у певній мірі неперервності його суб'єктів. Саме це забезпечує правонаступництво.

Незважаючи на те, що деякі вчені вважають, що ідея переходу прав та обов'язків від одного суб'єкта до іншого виникла задовго до часів Стародавнього Риму [2, с. 76; 3, с. 900], загальновизнаним є той факт, що саме завдяки розробкам римських юристів задля успішного функціонування цивільного обороту було запроваджено правонаступництво. Про це, зокрема, свідчать відомі вислови: «Non solet stipulatio semel sui quaesita ad alium transire nisi ad heredem» («Право вимоги, яке виникло один раз, звичайно не переходить до іншого, за винятком переходу до спадкоємця»); «Nemo plus juris ad alium transferre potest, quam habet» («Ніхто не може передати право власності на річ, яка не є його власністю») тощо. Пройшовши шлях активної та пасивної цесії [4,

с. 320], правонаступництво остаточно закріпилось як провідний принцип спадкування за часів Юстиніана [5, с. 30].

Після розпаду Римської імперії та виникнення феодальних держав рецепція римського права здійснювалася по-різному [6, с. 76-79]. Але, як слушно відзначає більшість науковців, особливо рано вона почалася у християнізованих частинах шляхом канонічного права, яке в значній своїй мірі ґрунтувалось на римському праві та його поняттях [2, с. 61; 7, с. 73]. Таку рецепцію римського права прийнято називати прямою. Окрім указаної, існує також й опосередкована (похідна) рецепція, яка відбувалася шляхом запозичення римських правових ідей та правових рішень не безпосередньо з першоджерел, а через ті системи права, де рецепція відбулася раніше. Як слушно зазначає В.П. Мозолін, «опосередованная рецепция характерна для бывших европейских колоний, стран, которые из-за определенных обстоятельств оказались на окраине общих тенденций развития европейского законодательства, что устанавливалось путем комбинирования римских и национальных основ» [8, с. 65]. Яскравим прикладом держав, які безпосередньо сприйняли староримські ідеї, є Франція та Німеччина, а опосередковано реципували римське приватне право Україна та Російська Федерація. На це, зокрема, вказує той факт, що ЦКУ [9] та ЦК РФ [10] містять ідентичні німецьким норми щодо відступлення права вимоги та переведення боргу. До того ж цивільні кодекси обох країн запозичили пандектну систему побудови у ЦКН, який, у свою чергу, сприйняв її з *Corpus Juris Civilis*. Тому норми, які регулюють інститути цесії та переведення боргу, закріплені в розділах, які встановлюють загальні положення про зобов'язання та є прикладами сингулярного правонаступництва (ст.ст. 512-525, 528 ЦКУ, ст.ст. 382-390 ЦК РФ відповідно). А норми про спадкування розміщені законодавцем в окремих розділах – Книзі шостій ЦКУ та Розділі 5 ЦК РФ відповідно [11, с. 197].

Сьогодні у цивілістичній доктрині під правонаступництвом прийнято вважати перехід суб'єктивних прав та обов'язків від однієї особи (правопопередника) до іншої (правонаступника) [12, с. 79; 13, с. 12; 14, с. 88].

На жаль, таке поняття відображає лише зовнішній бік явища правонаступництва, його відокремлену частину, тоді як визначення поняття повинно охоплювати саму сутність явища, явище в цілому, внутрішній зв'язок явищ.

Слід зазначити, що у сучасній літературі ще не у достатній мірі розроблене питання щодо ознак правонаступництва як сутності самого явища наступництва. Автори лише обмежуються загальними фразами та формулюваннями. Винятком із цього є виділення ознак спадкового правонаступництва як різновиду правонаступництва взагалі.

Для повного відображення категорії правонаступництва у цивільному праві необхідно, на наш погляд, перш за все з'ясувати правову природу цього явища.

Правонаступництво не є правовідношенням (протилежної точки зору дотримується Є.В. Кожевїна [15, с. 21]), адже воно є одномоментним актом при настанні юридичного факту або остаточному накопиченні елементів фактичного складу. Як вірно зазначає М.Л. Дювернуа, «передача власності завжди встановлюється з огляду на цілковито визначену матеріальну підставу – це її натуральний, прямо наданий природою речей зв'язок» [5, с. 75].

У порядку правонаступництва переходять як права, так і/або обов'язки. За думкою О.С. Іоффе, суб'єктивне цивільне право (юридичний обов'язок) не може і не здатне бути об'єктом правовідношення [16, с. 33]. Суб'єктивне цивільне право як правова можливість поряд з юридичним обов'язком характеризують зміст правовідношення, яке не може стати об'єктом іншого правовідношення. Протилежне розуміння призводить до існування права на право. Але при такій конструкції відбувається пониження значення, «статусу» та ролі зобов'язань у системі цивільних правовідносин та, власно, порушення системи цивільних правовідносин та цивільно-правового регулювання. Застосування до об'єктів цивільних правовідносин поділу речей на тілесні та безтілесні є невиправданим, тому що ті ж самі римські юристи не ототожнювали безтілесні речі з об'єктом правовідносин [17, с. 16; 18, с. 121]. Тут слід зазначити, що об'єкт правовідносин та предмет правочину не є

рівнозначними поняттями. Під об'єктом правовідносин сьогодні розуміється все те, на що спрямовані права та обов'язки суб'єктів цих правовідносин (ст. 177 ЦКУ, ст. 128 ЦК РФ, ст.ст. 516-536 ЦКФ [19], §§ 90-100 ЦКН [20]). Предметом же правочину, за чинним законодавством, є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 202 ЦКУ). При цьому, виходячи зі змісту чинного законодавства України, правочин є більш широким поняттям, аніж угода, адже угода є одним із видів правочину (наприклад, видача довіреності є правочином, але не є угодою). І тому саме при правонаступництві суб'єктивне цивільне право та/або юридичний обов'язок знаходять свою оборотоздатність, тобто стають рушійними, набувають змогу переходити від одного суб'єкта до іншого.

Згідно з п. 2 ч. 1 ст. 512 ЦКУ (яка, до речі, не має аналогії в жодному зарубіжному законодавстві), кредитор у зобов'язанні може бути замінений іншою особою внаслідок правонаступництва. З указаної норми видно, що правонаступництво є підставою зміни кредитора у зобов'язанні, тобто, за думкою українського законодавця, воно є юридичним фактом, який породжує таку зміну.

Під юридичними фактами в цивільному праві розуміють обставини, внаслідок яких виникають, змінюються або припиняються цивільні правовідносини, з якими нормативні акти пов'язують юридичні наслідки [21, с. 64]. Але таке поняття юридичних фактів не є досить точним, оскільки юридичні факти можуть тягнути за собою наслідки, які не втілюються у правовідношення [22, с. 75]. Наприклад, в силу факту народження чи створення юридичної особи виникає правоздатність, смерть фізичної особи або ліквідація юридичної особи обумовлюють припинення правоздатності тощо. Правоздатність слугує передумовою вступу у правовідношення з участю даної особи, але сама по собі не є правовідношенням. Таким чином, на думку О.С. Іоффе, під юридичними фактами слід розуміти «те факты, с которыми норма права связывает наступление указанных в ней юридических последствий» [23, с. 170-171]. У загальному вигляді юридичні факти у

цивільному праві у залежності від наявності чи відсутності вольового елементу особи поділяються на дії та події. Нижче нами буде показано, що вольовий елемент не є визначальною характеристикою наявності правонаступництва. Таким чином, правонаступництво не може бути ані дією, ані подією, тобто під категорію юридичних фактів це явище не підпадає. До того ж правонаступництво не може мати місце само по собі, без настання певних обставин. Уявляється, що у даному випадку (при заміні кредитора в зобов'язанні) під правонаступництвом законодавець мав на увазі спадкування або реорганізацію юридичної особи. Але ж і спадкування, і реорганізація мають своєю підставою сукупність юридичних фактів (юридичний склад), які обумовлюють їхнє настання. Отже, правонаступництво опосередковує зміну кредитора в зобов'язанні шляхом спадкування або реорганізації юридичної особи, але не є його підставою (юридичним фактом).

У літературі досить часто правонаступництво називають або методом цивільно-правового регулювання, або принципом цивільно-правового регулювання (останнє досить часто зустрічається в монографіях з проблем спадкового права), або інститутом цивільного права [24, с. 7; 25, с. 65; 26, с. 214]. Отже, що є правонаступництвом у цивільному праві: принцип чи метод правового регулювання, або ж його інститут? Від розв'язання цього питання залежить правильне застосування правонаступництва до цивільно-правових відносин, які воно опосередковує.

Під методом цивільно-правового регулювання розуміють спосіб впливу на поведінку учасників цивільних правовідносин, заснований на юридичній рівності, яка визнається за учасниками правовідносин, на автономії їх волі (незалежності їх волевиявлення при вступі у правовідносини, їх зміні чи припиненні), а також на їх майновій самостійності [27, с. 22; 28, с. 67]. Тобто специфіка методу цивільно-правового регулювання знаходить свій прояв, зокрема, у тому, що суб'єкти цивільного права, будучи юридично рівними, наділені як диспозитивністю, так й ініціативою. Саме тому цивільному праву притаманний метод децентралізації (координації) [29, с. 81].

Принципи цивільного права (від лат. *princīpiūm* – основне, вихідне положення окремої наукової системи, теорії, ідеології, засади) – це основні начала, які виражають характерні, корінні риси цивільного права, тобто його сутність [27, с. 22; 30, с. 21] та мають в силу їх правового закріплення загальнообов'язкове значення [31, с. 49]. Адже без принципів неможливо створювати право і вдосконалювати правове регулювання, оскільки незрозумілим буде його зміст [32, с. 26].

Принципи можуть бути як глобальними та такими, що підкоряють цілу низку явищ, які досить часто не схожі один на одного й ніяким чином не пов'язані взаємно, так і специфічними, які властиві якому-небудь поодинокому явищу чи їхній однорідній сукупності. Перші відносять до галузевих та міжгалузевих, другі – до інституціональних усередині однієї галузі права. У більшості випадків інституціональні принципи не мають формального вираження, тобто вони не закріплюються у нормах права, що досить ускладнює їхнє використання. Це зумовлює різноманітність поглядів як щодо класифікації самих принципів, так і щодо їх конкретизації [30, с. 22-23; 32, с. 26; 33, с. 8]. Саме тому норми цивільного права, на наш погляд, не містять вичерпного переліку ані галузевих, ані інституціональних принципів цивільного права. З цього приводу слід згадати думку С.М. Братуся: «основные принципы любой отрасли права мы должны выявить в самих нормах, составляющих в совокупности данную отрасль; если же там принципы прямо не сформулированы, они должны быть выявлены, исходя из общего содержания норм» [34, с. 50]. Але ця точка зору з вищевикладених обставин не є вичерпною. Стосовно формування принципів права В.М. Семенов свого часу вказував, що головним чинником формування принципів права є свідома творчість людей [35, с. 16]. У той же час, як вірно зазначає О.М. Садіков, «любой субъект права должен не привносить в гражданское право «свои» принципы, а соотносить свое поведение с содержанием существующих принципов» [36, с. 20].

Цивільне законодавство досить часто оперує поняттям правонаступництва, намагаючись таким чином урегулювати однорідні за змістом правові явища – явища, наслідком яких є припинення права/обов'язку у однієї особи та виникнення такого ж за змістом права/обов'язку у іншій шляхом їхнього переходу. Ця обставина у сукупності з вищевикладеним дає нам змогу говорити про те, що правонаступництво у цивільному праві виступає у якості інституціонального принципу. Такий принцип є притаманним, наприклад, інститутам цесії та спадкування.

Під інститутом права розуміють стійку та об'єктивно відокремлену групу юридичних норм, що регулюють однорідні суспільні відносини, які входять до складу у відповідну галузь права [27, с. 31]. На відміну від галузі права інститут права поєднує норми, які регулюють лише частину відносин певного виду [37, с. 231]. Проаналізувавши норми чинних цивільних законодавств України, Російської Федерації, Німеччини, Франції та США, можна дійти висновку, що в нормативних актах цих країн немає жодної цивільно-правової норми, яка б не тільки давала визначення поняттю правонаступництва, але й у повному об'ємі та всебічно регулювала *перехід* прав та обов'язків від однієї особи до іншої. У той час, коли поняття «правонаступництво» зустрічається в усіх законодавствах цих країн, лише доктрина (як бачимо, також неоднозначно та досить поверхово) виробляє основи, на яких воно базується. До того ж вище визначено, що правонаступництво виступає інституціональним принципом цивільного права. І, як слушно зазначає С.М. Братусь, «правовий принцип нельзя смешивать с правовым институтом... Если бы принципы и институты были идентичны, тогда и незачем вообще говорить о правовых принципах» [34, с. 67].

Характеризуючи правонаступництво як інституціональний принцип цивільного права, ми визначили зовнішній бік цього явища, його значення для цивільного права в цілому. Але дослідження було б неповним, якщо б ми не зробили спробу з'ясувати його зсередини, тобто визначити місце правонаступництва в структурі механізму цивільно-правового регулювання.

Як було показано вище, правонаступництво є правовою оцінкою та інтерпретацією об'єктивно існуючих елементів предмета цивільно-правового регулювання. Воно відображає категорії та поняття, які є необхідними для тлумачення та застосування певної сукупності норм цивільного законодавства. Крім того, ст. 512 ЦКУ сформулювала правонаступництво в якості юридичного факту, що склало гіпотезу відповідної цивільно-правової норми. Усе вказане, а також те, що правонаступництво є безпосереднім відображенням об'єктивно сформованих фактичних цивільних правовідносин, доводить, що правонаступництво є цивільно-правовою дефініцією.

Під дефініцією в цивільному праві розуміють стисле поняття, яке відображає суттєві, якісні ознаки елементів предмета цивільно-правового регулювання [38, с. 42]. Проблемам визначення та структури цивільно-правових дефініцій присвячено чимало наукових праць [39; с. 40; 41]. Цивільно-правові дефініції, які закріплені у статтях закону, набувають нормативного значення як для учасників цивільно-правових відносин, так і для осіб, які застосовують право. Але, як вірно зазначає Ю.В. Кудрявцев, «не следует отождествлять нормы-дефиниции с гражданско-правовыми дефинициями, поскольку первые играют ведущую роль в системе гражданско-правового регулирования, а вторые лишь носят характер фактического утверждения» [40, с. 63-64].

Закони в континентальному праві (зокрема, у Франції та Німеччині), як правило, містять виважену кількість правових дефініцій, їхні норми сформульовані в досить широких та загальних фразах, оскільки метою у даному випадку є регулювання досить широкого кола можливих ситуацій. Україна теж не є винятком. Прикладом норм-дефініцій у нашому праві можуть бути норми, які містять у собі поняття фізичної особи, договору тощо.

У свою чергу, закони в системі звичаєвого права (Англія, США) відрізняються великою кількістю та деталізованістю дефініцій, які використовуються у тексті закону, ретельно виписаною та чіткою сферою його застосування, а також безліччю винятків з нього.

Ці стилістичні особливості пов'язані з тим, що норми законів у континентальному праві сформульовано досить широко, вони мають виключний характер та не підлягають обмеженому (рестриктивному) тлумаченню. Закони ж у звичаєвому праві, навпаки, повинні бути не стільки лаконічними та стислими, скільки чіткими та точними, тому що «суды общей юрисдикции толкуют законы не широко, а узко, ограниченно, ограничивая тем самым сферу применения законов исключительно по отношению к тем фактам и обстоятельствам, на регулирование которых они непосредственно направлены» [42, с. 4]. У звичаєвому праві закони трактуються на тлі прецедентного права, а у континентальному – вони мають самостійне значення та є основним джерелом права.

Утім, як бачимо, ані у звичаєвому, ані у континентальному праві не знайшла свого законодавчого закріплення така цивільно-правова дефініція, як правонаступництво, що складає великі труднощі для її праворозуміння та правозастосування.

Саме невизначеність у правовій літературі ознак та правової природи правонаступництва, на нашу думку, призвела до гострих дискусій також з приводу припустимості правонаступництва в будь-яких правовідносинах, про що вже згадувалось вище. До вказаної дискусії, на наш погляд, слід ще раз звернутись з метою всебічного вивчення правової природи явища, що розглядається.

Як вище зазначалось, традиційне вчення про правонаступництво розповсюджує його цілковито на всі правовідносини. Між тим зустрічаються думки, які можна узагальнити у три групи. Так, за судженням В.О. Лапача, В.О. Рясенцева та ін., правонаступництво тісно пов'язано з правом власності (речовим правом) – «преемство происходит в праве собственности как таковом по воле предшественника и с согласия преемника» [43, с. 91], а тому правонаступництво є «характерным признаком производных способов приобретения права собственности» [44, с. 6].

В.А. Белов, Д.І. Мейєр та інші, навпаки, вважають, що правонаступництво можливе лише у зобов'язальних правовідносинах. Пояснюється це тим, що в речових правовідносинах, зокрема, у відносинах власності, праву власника протистоїть обов'язок необмеженого кола осіб, тобто тут має місце невизначеність суб'єктного складу правовідношення. А за змістом правонаступництво не може відбутися, якщо суб'єктний склад правовідношення є невідомим, конкретно невизначеним [17, с. 16; 33, с. 165].

За радянські часи такі відомі вчені, як В.П. Грибанов, І.Л. Брауде висловлювали думку щодо неможливості правонаступництва у правовідношенні взагалі. У даному випадку, на їх думку, є місце одночасного припинення права власності у однієї особи та виникнення його у іншої [45, с. 387]. Це пояснювалось тим, що на той час державна (соціалістична) форма власності посідала провідне місце та могла «трансформуватись» у будь-яку іншу форму (колективну, особисту), які за своїм змістом були більш вузькими [46, с. 61]. Ця концепція була піддана жорсткій критиці Д.М. Генкіним [47, с. 128] та Б.Л. Хаскельбергом [48, с. 97-98].

Наведені точки зору, безсумнівно, мають право на своє існування через їх досить серйозне обґрунтування. Але, з огляду на історичний аспект виникнення та становлення правонаступництва [49, с. 354; 50, с. 376; 51, с. 175; 52, с. 89-97; 53, с. 67-70], очевидним є той факт, що правонаступництво вперше знайшло своє закріплення саме у зобов'язальному праві (відступлення права вимоги та переведення боргу), а потім розповсюдилось та закріпилось у речових правовідносинах (правовідносинах власності). Також, на нашу думку, не можна категорично заявляти, що правонаступництва як юридичного механізму переходу прав та обов'язків від однієї особи до іншої не існує взагалі. Як було показано вище, правонаступництво у правах та обов'язках є у більшій мірі теоретичною категорією, винайденою вченими-цивілістами не тільки для забезпечення існування й руху цивільних правовідносин, але й для практичних потреб, тобто для стабілізації цивільного обороту.

Цивільному правонаступництву притаманні наступні ознаки:

1. До правонаступника переходять лише ті права та/або обов'язки, які *належали* правопереднику. Це правило, як зазначалось вище, вперше з'явилося та знайшло своє закріплення у римському приватному праві («*Nemo plus juris ad alium transferre potest, quam habet*»), звідки було рециповане більшістю правовими системами сучасності.

2. Термін «перехід прав та обов'язків» характеризується *одночасною* втратою останніх однією особою (попередником) та набуттям їх іншою особою (наступником). Досить часто в літературі зустрічається термін «одним актом», тобто без передачі кожного окремого права/обов'язку або переписування зобов'язання. Саме передача права/обов'язку (а не просто його втрата) і наступництво цього ж права/обов'язку іншим суб'єктом визначає похідний характер правонабуття і становить, на наш погляд, сутність категорії правонаступництва.

Традиційно вчені-цивілісти розповсюджують правонаступництво абсолютно на всі правовідносини. Одним з чинників такого розповсюдження є вельми широке розуміння правовідношення [33, с. 310-311; 54, с. 98-99], що досить наочно виявилось у ставленні до права власності [48, с. 97-98; 55, с. 58].

Між тим зустрічаються думки щодо відсутності, неможливості правонаступництва у правовідносинах та щодо наявності послідовних актів припинення та виникнення правовідносин, а терміни «наступництво» та «перехід прав та обов'язків» є правовою фікцією або заходом юридичної техніки, які означають появу нового суб'єкта. Так, не можна вважати правонаступництвом, наприклад, перехід права власності від продавця до покупця за договором купівлі-продажу. За радянських часів це пояснювалось тим, що особи, які володіють різними за формою (видом) правами власності (що зумовлюється абсолютно різними режимами цих форм (видів)), по суті не можуть передати їх іншим, не змінивши при цьому зміст права власності [56, с. 387-388].

Таким чином, перші схиляються до твердження про перехід суб'єктивного речового права не в порядку просторового переміщення – передачі, - а в силу

зберігання правового режиму речі, залежності права правонаступника та правопопередника на підставі закону ніби автоматично. Другі у своїх міркуваннях відштовхуються від моменту передачі речі і саме тому у якості доводів наводять існування різних форм та видів права власності. Іншими словами, перші розглядають правонаступництво з позиції правопопередників, а другі – з позиції правонаступників.

Як було зазначено вище, не слід ототожнювати динаміку правовідношення та юридичні факти, які її породжують. Адже для перенесення права власності шляхом передачі необхідною є наявність волі як відчужувача, так і набувача. Таким чином, треба розрізняти терміни «передача» та «правонаступництво». Передачі відповідає такий особливий акт як правонаступництво, які можуть не співпадати у часі. Тобто *передача відноситься лише до речі, точніше, до фактичного володіння річчю* (курсив наш – В.В.). Як зазначалось вище, для правонаступництва необхідним є елемент тотожності. Похідне правонабуття є здійсненням правопопередником суб'єктивного цивільного права, юридичної можливості розпорядження (припинення або зміни правовідношення). Похідне правонабуття не завжди є правонаступництвом, але правонаступництво є завжди похідним правонабуттям.

Існування обмежених речових прав, як вірно зазначає С.В. Тетерін, також не доводить наявності правонаступництва при переході речі або зміні носія суб'єктивного цивільного права на неї [57, с. 35]. При зміні суб'єкта права власності (іншого речового права), обтяженого обмеженим речовим правом, останнє не переходить та не припиняється, тому що його управомочений суб'єкт залишається, а змінюється лише хтось з невизначеного кола зобов'язаних осіб, чия правова особистість абсолютно неважлива. У зобов'язальних правовідносинах, які існують між суб'єктом обмеженого речового права та суб'єктом, який створив таке право, має місце «автоматична» зміна осіб через існування вказаного обмеженого речового права. При зміні носія обмеженого речового права воно виникає у новій особі в порядку

похідного правонабуття, у тому числі, як право, додаткове до його права власності (іншого речового права).

3. При правонаступництві спостерігається зв'язок між набутими суб'єктивними правами та обов'язками й правовідносинами, у яких перебуває їхній носій – попередник – з іншими особами, через що й було можливе їхнє існування. Тут право/обов'язок наступника ніби спирається на те право/обов'язок, яке існувало в іншій особі, ніби походить від нього. Цей зв'язок означає *пряму* залежність прав і обов'язків наступника від відповідних прав та обов'язків попередника та «составляет предварительное условие приобретения; приобретение зависит от этого права» [53, с. 48].

Деякі автори вважають, що для похідного виникнення права власності характерною є залежність виникнення права набувача від права попередника та, як правило, від його волі [58, с. 144]. Тобто право власності набувається за волею попереднього власника та за згоди нового набувача [23, с. 293]. Воля правопередника та правонабувача, як бачимо, тут виділяється авторами у самостійну ознаку правонаступництва. Справді, у більшості випадків воля попередника та набувача мають істотне значення (наприклад, при двосторонніх угодах). Однак у цих випадках, як ми визначились, не завжди має місце правонаступництво. До того ж при спадкуванні за законом, при законній цесії в країнах звичаєвої системи права тощо воля попередника та набувача відсутні. Вказівка О.С. Іоффе щодо заміни волі вказаних осіб волею законодавця [23, с. 291] є не досить переконливою, оскільки про волю законодавця може йти мова у випадку встановлення ним первісних способів набуття права власності (знахідка та ін.). Таким чином, третьою ознакою правонаступництва є *залежність* прав та обов'язків наступника від відповідних прав та обов'язків попередника. При цьому вольовий момент має місце при наступництві, але не завжди.

4. Правонаступництво відбувається у *правах та/або обов'язках* правопередника. У літературі зустрічаються думки щодо наступництва в об'єктах цих прав – у майні (речах) попередника [59, с. 41]. Тобто вважається,

що можуть передаватись речі, а не права, тому що права та обов'язки як категорії ідеологічні не мають здатності пересуватись у просторі, а тому переходити від однієї особи до іншої вони не можуть [60, с. 66]. З цією позицією важко погодитись, оскільки з річчю тісно пов'язано право на цю річ, що є невід'ємною складовою першої. Не можна передати річ, не передавши права (або будь-якої правомочності) на неї (чи то право власності, чи зобов'язальне право). До того ж, деякі речі (зокрема, нерухомі) можуть переходити без просторового переміщення. Як правильно зазначає Б.Б. Черпахін, у випадку правонаступництва «понятие перехода субъективного права и правовой обязанности является специальным правовым понятием» [1, с. 312], або, іншими словами, юридичною конструкцією.

Що стосується об'єму прав та обов'язків, які переходять до наступника, то за радянські часи в цивілістичній літературі велись досить гострі дискусії з цього приводу. Більшість авторів вважало, що правонаступництво відбувається лише у праві власності як такому, але не у змісті тих правомочностей, якими володів попередній власник та якими володіє новий власник [47, с. 127]. Це було обумовлено існуванням у радянській державі різних форм та типів власності, де провідне місце посідала державна власність. Зміст права державної власності розумівся набагато ширше, ніж інших видів права власності (колективної, індивідуальної). Сьогодні цей аспект втратив, на наш погляд, своє як практичне, так і теоретичне значення й може розглядатись лише в історичному контексті.

Таким чином, у випадку наступництва передача самої речі може не відбутись, але право або обов'язок щодо неї у тому об'ємі, який є у попередника, переходить до наступника.

У той же час з розпадом СРСР проблема тотожності об'єму прав та обов'язків попередника та наступника у випадку правонаступництва не зникла, а набула іншого змісту. Так, Л.В. Шевчук вважає, що «існує і таке правонаступництво, за якого відсутня тотожність у обсязі права, що набувається, і права попередника» [14, с. 152]. Конститутивне

(правоперетворююче) набування має місце, на її думку, коли попередник (ауктор) на підставі свого права і зберігаючи його за собою, встановлює для набувача (сукцесора) інше право, яке обмежує надалі право ауктора (наприклад, при встановленні права застави, сервітуту, укладенні договору майнового найму та ін.). Це відбувається за рахунок належного власнику права володіння й розпорядження. У всіх цих випадках «на основі права праводателя («материнського права») у правоприобретателя возникает право с иным, более ограниченным содержанием («дочернее право»)» [13, с. 89]. Такий погляд на конститутивне наступництво як на один з різновидів правонаступництва, на нашу думку, не має достатнього обґрунтування. Як слушно зазначив В.М. Хвостов, тут немає *successio* (наступництва) у його повному розумінні, тобто немає переходу права від однієї особи до іншої. Встановлене на користь сукцесора право не є складовою частиною права, яке належало самому ауктору [61, с. 141]. А передача окремих правомочностей (як складових частин суб'єктивного права) не є передачею самого права, що суперечить четвертій ознаці правонаступництва, вказаній вище. Тобто не можна говорити, що, наприклад, при укладанні договору майнового найму від наймодавця до наймача переходить право володіння та користування у порядку правонаступництва. Це пояснюється тим, що у наймодавця ці правомочності припиняються лише тимчасово (на термін дії правочину) та на закінчення дії договору має місце «повернення права». Як зазначає Л. Еннексерус, «поворот права... к отчуждателю не есть преемство» [53, с. 88]. У протилежному випадку ми мали б казати про подвійне правонаступництво одних й тих самих правомочностей, що за юридичним змістом та природою цього поняття неможливо саме по собі. У даному випадку можна говорити тільки про *надання здійснення права або окремих його правомочностей* (курсив наш – В.В.).

5. Права та/або обов'язки правопередника переходять у порядку правонаступництва до правонаступника як *одне ціле*. Через це правонаступник не потребує для набуття кожного окремого права/обов'язка наявності тих

умов, які потрібні для набуття кожного окремого права/обов'язку (передача речі, отримання правовстановлюючих документів на кожную річ окремо та ін.).

Дослідивши історію явища правонаступництва, його правову природу та виділивши характерні ознаки, можна дати наступне визначення його поняття. Під **правонаступництвом** у цивільному праві слід розуміти перехід прав та/або обов'язків від однієї особи, якій ці права та/або обов'язки належали (правопопередника, ауктора), до іншої (правонаступнику, сукцесору) у повному обсязі шляхом одночасної втрати їх правопопередником та набуття їх правонаступником.

Від поняття «правонаступництва» слід відрізнити поняття «наступництво у праві» (сукцесія). Останнє характеризується більш вузьким змістом, тобто за сукцесією переходить лише право (сукупність прав) або обов'язок (сукупність обов'язків). Як зазначає В. Нечаєв, «передача тут здійснюється в виде уступки отдельных прав и обязанностей (права собственности, требований по обязательствам, искам)» [62, с. 47].

У цивілістичній літературі класифікація видів правонаступництва також викликає гострі дискусії. Так, за підставою виникнення правонаступництва, виділяють *правонаступництво на підставі закону* та *правонаступництво на підставі правочину*. З огляду на вищевикладене не досить вірними, на наш погляд, є поширені в останні часи в літературі визначення «законне правонаступництво» та «договірне правонаступництво» (синонімом останнього досить часто виступає сингулярне правонаступництво [17, с. 76]). Як вірно зазначає з цього приводу Б.Б. Черепакін, наявність правонаступництва та похідний характер набуття прав не слід обмежувати договірним набуттям прав та обов'язків [1, с. 65].

Прикладом правонаступництва на підставі закону можна вважати спадкування за законом (Глава 86 ЦКУ, Частина 1 Глави 3 Книги 3 ЦКФ, Частина 1 Книги 5 ЦКН), правонаступництва на підставі правочину – відступлення права вимоги (ч. 1 ст. 512 ЦКУ, ст. 382 ЦК РФ, ст. 1689 ЦКФ, § 398 ЦКН) або переведення боргу (ст. 520 ЦКУ, § 415 ЦКН).

У той же час Б.Б. Черепакін вважає, що до підстав виникнення правонаступництва слід також віднести юридичні події. Але надалі він слушно зауважує те, що «возникновение правопреемства тут является результатом наличия... состава юридических фактов, необходимых и достаточных для наступления соответствующего юридического эффекта – преемства в правах и обязанностях» [1, с. 315]. Проаналізувавши відповідні норми цивільного законодавства, можна дійти висновку щодо правильності вказаної позиції. Так, для правонаступництва прав кредитора (цесії) необхідним є наступний юридичний склад: наявність зобов'язання між кредитором та боржником (наприклад, на підставі договору), наявність правочину щодо заміни кредитора у зобов'язанні та відсутність вказівки закону щодо неможливості цесії. Але головним з-поміж інших юридичних фактів тут усе ж таки є наявність правочину щодо заміни кредитора у зобов'язанні. Саме тому ми можемо говорити, що у даному випадку має місце правонаступництво у правах кредитора на підставі правочину.

У доктрині цивільного права правонаступництво прийнято поділяти на універсальне та сингулярне у залежності від об'єму прав та/або обов'язків правопередника, які переходять до правонаступника. Критерієм такого розмежування виступає об'єм прав та обов'язків, причому об'єм цей визначається у співвідношенні до сукупності всіх прав та обов'язків (як майнових, так і немайнових).

Оскільки при правонаступництві зазвичай має місце перехід прав та/або обов'язків від однієї особи до іншої, таке правонаступництво прийнято називати *транслятивним*, тобто таким, яке переносить права та обов'язки [60, с. 66; 1, с. 317]. У цьому випадку наступник набуває ті ж самі права та обов'язки (з усіма прилеглими до них правами), які належали попереднику. Подібне має місце, наприклад, при відступленні права вимоги.

Разом із тим, розглядаючи поняття правонаступництва у широкому розумінні (при цьому не вказується зміст такого розуміння) деякі автори виділяють також конститутивне (від лат. *constituere* – встановлювати,

визначати) правонаступництво. Так, у вітчизняній цивілістиці поняття транслятивного та конститутивного правонаступництва було розвинуто Б.Б. Черепакінім, який вважав, що, окрім транслятивного правонаступництва, яке забезпечує тотожність не тільки об'єкту, але й самого права, що переходить, має місце також похідне правонаступництво, що має місце через відсутність тотожності права, що набувається, та права право попередника [1, с. 319-320].

Розвиваючи висунуту Б.Б. Черепакінім теорію, деякі автори все ж таки розрізняють два види правонаступництва – транслятивне та конститутивне. Так, Д. Новіков вважає, що у договорі про встановлення режиму загальної часткової власності на майно, яке повністю належить власнику, за рахунок вступу у правовідношення власності іншої особи остання набуває право, яке не є тотожним за змістом праву відчужувача. Іншими словами, має місце правонаступництво не транслятивне, а конститутивне [63]. У свою чергу, А. Грось вважає, що розпорядженням річчю буде первісне створення речового права (конститутивне правонаступництво), а відступлення вже існуючого обмеженого речового права буде вже розпорядженням тільки ним (речовим правом) самим [64, с. 32]. До випадків конститутивного правонаступництва також відносять встановлення на нерухому річ нових прав, що раніше не існували (наприклад, права оперативного управління, сервітуту, застави, довірчого управління та ін.). Підставою для такого розмежування вказані автори вважають наявність вольового характеру правонабуття. Так, знов утворене дочірнє право виникає лише тоді, коли існувало материнське право, лише в межах останнього і лише за волею правопередника [65, с. 78]. Але вольовий характер, як ми неодноразово вказували вище, не є визначальною ознакою правонаступництва, оскільки останнє може відбуватись й поза волею правопередника.

Прибічники такої теорії пояснюють існування конститутивного правонаступництва також тим, що у римському праві існувала так звана конститутивна сукцесія. Тобто у випадку виникнення обмеженого речового

права власник передавав суб'єкту такого права лише частину своїх правомочностей (обов'язків) [61, с. 175; 66, с. 71].

Вважаємо, що вказана теорія має низку недоліків. У даному випадку має місце не передача права від правопередника до наступника (хоч би воно й більш «слабке»), а надання здійснення права або окремих його правомочностей. Тобто в даному випадку не має *переходу* правомочностей власника права. Якщо ж припустити його можливість, то у майбутньому, коли правомочності повертались би до власника права, ми також мали б вважати, що має місце правонаступництво, що є неприпустимим. Таку теорію реститутивного правонаступництва висунув свого часу німецький цивіліст Конрад Гельвіг у своїй праці «Wesen und subjektive Begrenzung der Rechtskraft» [67]. Але реститутивне наступництво також не можна вважати різновидом правонаступництва взагалі, оскільки при ньому немає місця переходу права та не змінюється суб'єктний склад правовідношення.

У вказаній праці К. Гельвіг пішов далі, обґрунтувавши наявність правонаступництва й у тому випадку, коли відбувається набуття права за допомогою заволодіння безхазяйною річчю внаслідок відмови від неї колишнього власника. Це він пояснює тим, що правонабуття тут базується на волі цього попереднього власника, яка знайшла відображення у відмові від речі [67, с. 281-285]. На наш погляд, досить важко уявити, яким чином можна побачити правонаступництво від особи, котра своїм вольовим актом (фактичним розпорядженням річчю) позбавилась цієї речі, не надаючи право власності на неї будь-якій іншій особі. Таким чином, право, що набувається, – це не старе, а нове право власності, яке пов'язане зі старим лише єдністю об'єкта. Тобто ані конститутивне, ані реститутивне «правонаступництво» не мають жодних підстав вважати їх саме правонаступництвом у повному розумінні цього терміна. Саме тому досить вдалим є поняття конститутивного правонабуття, при якому власник на підставі свого права, зберігаючи його за собою, встановлює або надає уповноваженій особі здійснення права або окремих його правомочностей. При цьому власник стає обмеженим у

здійсненні свого права до тих пір, поки уповноважена особа здійснює це право або окремі його правомочності.

Вищевикладене свідчить про те, що у цивільному обороті існують два правових явища – правонаступництво та правонабуття, які не є тотожними. У правонаступництві акцент ставиться саме на процес переходу прав та/або обов'язків від однієї особи до іншої, а в правонабутті нас цікавить лише його правомірний, тобто заснований на законних підставах, результат – набуття права.

Універсальне (загальне) правонаступництво. При універсальному правонаступництві відбувається перехід у всій сукупності прав та обов'язків попередника наступникові, окрім тих, що тісно пов'язані з особистістю правопередника. При універсальному правонаступництві майно особи як сукупність прав та обов'язків, які їй належать, переходить до правонаступника або до правонаступників як єдине ціле [15, с. 33]. При цьому усі складові цієї сукупності, які належали правопереднику, переходять єдиним актом [68, с. 61]. Тобто не потрібні факти, встановлені для набуття кожного з цих прав та обов'язків окремо [53, с. 93]. При цьому до правонаступника переходять усі права та обов'язки правопередника незалежно від того, чи були вони виявлені на момент переходу або ні.

Традиційно у пострадянській цивілістичній доктрині (як у дослідницьких публікаціях, так і у навчальній літературі) прийнято говорити про універсальний характер правонаступництва, що має місце при реорганізації [69, с. 40; 70, с. 30]. На відміну від Цивільного кодексу УРСР 1963 р., який передбачав дві форми (два способи) припинення юридичних осіб — ліквідацію та реорганізацію, ЦКУ 2003 р. не використовує термін «реорганізація». Замість нього у ЦКУ йдеться про те, що діяльність припиняється внаслідок передачі всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам — правонаступникам. Виняток становить лише положення ст. 129 ЦКУ, де вказано про примусову реорганізацію юридичної особи.

Чинні законодавства та доктрина [70, с. 30; 71, с. 338] дотримуються позиції, що в усіх випадках реорганізації має місце універсальне правонаступництво, про що прямо говориться в кодексах та законах. Із цією думкою важко погодитись, враховуючи наступне.

При реорганізації юридичної особи у формі виділу відбувається таке розщеплення юридичної особи, коли з її складу відокремлюється одна чи декілька юридичних осіб, а сама реорганізована юридична особа фактично продовжує своє існування й після завершення процесу реорганізації [72, с. 50]. Таким чином, така реорганізація не підпадає під ознаки універсального правонаступництва. Тобто реорганізація у формі виділу має свою специфіку, яка виявляється в тому, що у ході проведення процесу реорганізації юридична особа не припиняє свого існування. Однак при закінченні процесу реорганізації така юридична особа визнається (навіть на законодавчому рівні) реорганізованою, тобто *de jure* новою юридичною особою, при цьому риси нового суб'єкта права досить важко виявити. Крім того, якщо визнати, що реорганізована у формі виділу юридична особа не є тотожною юридичній особі, що існувала до реорганізації, стає досить складно провести межу між реорганізацією у формі виділу та у формі розділу. На наш погляд, суттєвою відмінністю реорганізації у формі виділу від реорганізації у формі розділу, виступає механізм правонаступництва за окремими зобов'язаннями, в яких була юридична особа до реорганізації.

Цивілістична література й досі не може пояснити феномен виділу з точки зору правонаступництва. У юридичній літературі відсутні будь-які серйозні дослідження, які б пояснювали природу правонаступництва, що спостерігається у даному випадку. Першою такою спробою стала стаття Д. І. Степанова «Правопреемство при реорганизации в форме выделения» [73]. Зокрема він вважає, що у цьому випадку має місце універсальне правонаступництво, яке потрібно розглядати на відрізок від юридичної особи, яка існувала до реорганізації, до юридичної особи, яка з'явилась в результаті проведення реорганізації, а також до всіх виділених юридичних осіб [73, с. 106].

Враховуючи той факт, що законодавство не встановлює будь-яких безпосередніх критеріїв, які б установлювали пропорційність переходу активів та пасивів від реорганізованої юридичної особи до юридичної особи, створеної в результаті виділу, віддаючи розв'язання цього питання до органу, який приймає рішення про виділ, то в цьому випадку досить складно говорити про наявність універсального правонаступництва. Таким чином, ми маємо справу тут не з універсальним, а із сингулярним правонаступництвом.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що в результаті реорганізації права та обов'язки реорганізованих юридичних осіб можуть переходити у повному об'ємі тільки до одного правонаступника (при злитті, приєднанні та перетворенні), у повному об'ємі до декількох правонаступників у відповідних частках (при розділі), частково як до одного, так і до декількох правонаступників (при виділі). У перших двох випадках має місце універсальне правонаступництво, а в останньому – сингулярне.

Сингулярне (часткове, окреме) правонаступництво. При сингулярному наступництві перехід відбувається у вигляді відступлення окремих прав та обов'язків (права власності, вимог за зобов'язаннями, позовів) або у вигляді відступлення сукупності прав та/або обов'язків, пов'язаних з одним об'єктом або підставою (нерухомість з усіма обтяженнями, торгове підприємство з усім майном та ін.).

К. Г. Брунс вважає, що між сингулярним та універсальним правонаступництвом існує відмінність, яка полягає у наступному. При першому окремі права відокремлюються від майна, до якого вони належали раніше, та вступають до іншого майна і починають у ньому нове, самостійне існування в особі набувача. При універсальному наступництві права та обов'язки залишаються у складі того ж майна, до якого вони належали, переходять сукупно з ним та, як його складова частина, залишаються у тому ж юридичному складі, який вони до тих пір мали у цьому майні. Отже, майно залишається таким же самим, тільки інша особа виступає як його суб'єкт та володілець [74, с. 115-116]. Така точка зору, з одного боку, має право на існування, адже

сьогодні у цивільному обігу мають місце правочини щодо майнових прав без передачі самої речі. З іншого боку, вона має не зовсім вірне обґрунтування, адже не можна стверджувати, що ці права зовсім відокремлюються від речі та переходять до правонаступника, де вони починають своє нове (не пов'язане зі старим) існування. У такому випадку ми б мали справу з «безоб'єктними правами» та «голими речами», що докорінно суперечить усій вітчизняній цивільно-правовій доктрині.

Більшість авторів (Б.Б. Черепакін [1, с. 254], Л. Еннексерус [53, с. 89], Д.І. Мейєр [33, с. 476] та ін.) вважають, що за сингулярним наступництвом переходять лише права. Усупереч цій точці зору С.А. Муромцев зазначає, що «преемство в правах есть абсурд, так как отношение как таковое не есть какой-либо конкретный предмет, который мог бы переноситься свободно. Сукцессия есть понятие условное, фигуральное. Когда собственник или кредитор «передают» другому лицу свое право собственности или право требования, тогда на самом деле здесь прекращается в полном составе одно право и взамен его учреждается другое, во всем подобное ему, но с другим субъектом» [75, с. 98]. А. Шмід взагалі відокремлює сингулярне наступництво (відступлення окремих прав та обов'язків) та спеціальне наступництво (відступлення сукупності прав та обов'язків, пов'язаних одним об'єктом або підставою) [76, с. 372]. Такої ж думки дотримується й Ф. Лассаль, який вважає, що у залежності від дрібнення майна, що мало місце у феодальний період, у Німеччині та Франції спадщина переходить окремими частками (нерухомість, зброя та ін.) до окремих осіб, які спеціально уповноважені на володіння кожного з них [77, с. 217]. За групами також переходять борги, часто з зобов'язаннями сплатити їх. І у такому випадку має місце спеціальне правонаступництво.

Недоцільність виділення спеціального правонаступництва пояснюється наступним. По-перше, права можуть мати обтяження (наприклад, перехід права власності на квартиру за договором купівлі-продажу з боргами за комунальні послуги). У такому випадку, за домовленістю сторін, на покупця разом із

правом власності на квартиру переходить й обов'язок сплатити борги за комунальні послуги. По-друге, може мати місце й лише перехід обов'язку, наприклад, у випадку переведення боргу. Переведення боргу опосередковує зміну суб'єктного складу зобов'язання на боці боржника. По-третє, речі (нерухомість, зброя тощо) є складовою частиною сучасного поняття майна, яке, окрім означеного, включає також майнові права та обов'язки.

У цивілістичній літературі подекуди можна зустріти ототожнення понять сингулярного та договірної правонаступництва [17, с. 76]. Таке положення не зовсім відповідає сучасним реаліям. Як було показано вище, поділ правонаступництва на підставі закону та на підставі договору не є виправданим сучасним станом речей. Але у той же час сингулярне правонаступництво може ґрунтуватися не тільки на підставі договору, але й закону. Таким, наприклад, є сингулярне правонаступництво при націоналізації та конфіскації.

Дослідивши правову природу правонаступництва та виділивши основні ознаки цього правового явища, можна дати йому наступне визначення. **Під правонаступництвом (рос. – правопреемство, фр. – succession, нім. – Rechtsnachfolge (Sukzession), анг. - succession in title) у цивільному праві розуміють перехід прав та/або обов'язків від однієї особи до іншої шляхом одночасної втрати їх правопередником та набуття їх правонаступником у повному обсязі.**

У зв'язку з цим пропонується внести відповідні доповнення до чинного ЦКУ. Вважається, що наявність закріплення поняття цивільного правонаступництва на законодавчому рівні допоможе правильно та своєчасно застосувати правонаступництво як інституціональний принцип у цивільному обороті. До того ж така водночас стисла та повна цивільно-правова дефініція надасть змогу як теоретикам, так і практикам застосовувати принцип правонаступництва стосовно не тільки цивільно-правових відносин, але й, наприклад, цивільних процесуальних, господарських процесуальних тощо. Адже відомим є той факт, що процесуальне правонаступництво нерозривно пов'язане з матеріальним (у даному випадку – із цивільно-правовим).

1.2. Поняття та особливості спадкового правонаступництва

Сьогодні універсальне правонаступництво як один із провідних принципів спадкового права не викликає гострих дискусій. Більшість вчених-цивілістів: В.В. Васильченко [78, с. 98], Ю.О. Заїка [79, с. 29], С.В. Строк [13, с. 22], Є.І. Фурса [80, с. 9], Б.Б.Черепакін [1, с. 407] та ін. – не ставлять під сумнів універсальний характер спадкового правонаступництва. Утім, проаналізувавши наукові праці з римського права [7; с. 66; 81; 82; 83], можна дійти висновку, що у римських юристів не було розвинутого теоретичного пояснення універсальності спадкового наступництва. З аналізу змісту римських висловлювань, виходить що давні юристи бачили у спадкуванні більш продовження особистості спадкодавця, ніж вираження прав спадкоємця. У якості носія майново-правової особистості померлого вони допускали його перехід тільки в цілому об'ємі та за одним титулом («*Nemo pro parte testatus pro parte intestatus decedere potest*») та покладали безумовну відповідальність за борги, якщо вже спадщину було прийнято. «Римское право... придало наследственному преемству характер не имущественной только ответственности наследством, а личной ответственности самого наследника – даже его собственным имуществом» [26, с. 332-333].

У дореволюційний період ідею універсальності спадкового правонаступництва на підставі наступництва в особистості померлого відстоював російський цивіліст В.О. Нікольський. На його думку, «наследование заключается в том, чтоб занять юридическое место умершего», «посмертное имущество постольку и есть имуществом единым, целым и неделимым, поскольку едины, целы и неделимы лицо, которому оно принадлежало, и та личность, которую оно сейчас воплощает в себе» [84, с. 48, 50]. Близькими є точки зору Г. Дербурга [85, с. 126], Ф. Лассаля [77, с. 69] та М. Плянїоля [86, с. 142], які, однак, в основі спадкування бачили наступництво не в особистості спадкодавця, а його волі.

Із плином часу вказана ідея, залишившись незмінною за змістом, змінила свою підставу. Сьогодні погляд на спадкове правонаступництво як на наступництво в особистості померлого у більшості зарубіжних юристів замінена поглядом на спадкування як на наступництво у майні спадкодавця [87, с. 177; 88, с. 287]. Аналогічною була провідна думка й у російській дореволюційній літературі [33, с. 503; 89, с. 8]. Сьогодні на цьому ствердженні наполягає С.В. Строк [13, с. 21-47].

На даний час провідною думкою є така, згідно з якою спадковому правонаступництву притаманні риси як універсального, так і сингулярного цивільного правонаступництва. Так, Є.О. Рябоконт у своєму монографічному дослідженні «Спадкове правовідношення в цивільному праві» вказує, що сингулярне правонаступництво поряд з універсальним є формою спадкування [68, с. 76]. О.В. Мельцов [12, с. 81] та Є.В. Кожевїна [15, с. 28] вважають, що саме у спадкуванні сингулярне правонаступництво є тісно пов'язаним з універсальним та існує у поєднанні з останнім.

В останні декілька років в українській цивілістиці простежуються спроби вивести спадкове правонаступництво за межі універсального та представити його як самостійний різновид правонаступництва в цивільному праві. Вперше таку думку висловив радянський цивіліст Л.М. Бардін. У своїй праці «Некоторые вопросы наследственного правопреемства» [90] він, спираючись на Цивільний кодекс РРФСР 1963 р., вказав на суттєві ознаки спадкового правонаступництва, які відрізняють його від універсального правонаступництва (наявність «лежачого» майна, можливість спадкування лише майна громадян, можливість наявності заповіту тощо). Чи не найпершим в українській цивілістиці таку спробу зробив В.В. Васильченко, назвавши спадкове правонаступництво «особливим видом загального цивільного правонаступництва» [78, с. 98]. У той же час у своєму дослідженні автор вказав лише на одну суттєву ознаку спадкового правонаступництва – наявність юридичного зв'язку між набутим правом (обов'язком) та первісним правовідношенням, що передувало йому. Але ж ця ознака є характерною для

правонаступництва взагалі, про що було нами згадано вище. Далі автор намагається розкрити сутність явища спадкового правонаступництва через комплексний аналіз окремих елементів спадкових правовідносин (суб'єкта, об'єкта та змісту), підміняючи таким чином дві різні категорії – спадкове правонаступництво та спадкові правовідносини.

У цивілістичній літературі досить часто робляться спроби окреслити ознаки спадкового правонаступництва. Більшість науковців, розкриваючи зміст цих ознак, виходять із вже вказаної нами ідеї універсальності спадкового правонаступництва. Всі ці спроби призвели до того, що сьогодні більшістю цивілістів визнано три ознаки спадкового правонаступництва через призму його універсальності. До них відносять безпосередність, безповоротність та безумовність [15, с. 26-29; 68, с. 40-45; 80, с. 41-45; 91, с. 18; 92, с. 32-34]. Відмінною рисою спадкового правонаступництва вважають лише одну: у спадкуванні можливі випадки сингулярного правонаступництва поряд з основним – універсальним [13, с. 45-46; 15, с. 34; 68, с. 46].

Для з'ясування правової природи спадкового правонаступництва, на нашу думку, слід порівняти його з універсальним правонаступництвом, що дасть нам змогу виділити суттєві та відмінні риси першого. Для цього слід провести системний аналіз вказаних понять через розкриття та порівняння ознак правових явищ, що досліджуються. Підставою такого порівняння слугуватимуть норми права, які регулюють спадкові правовідносини у країнах правових систем, що аналізуються, за винятком США. Це пояснюється тим, що у США спадкування не розглядається як різновид універсального правонаступництва. У цій країні існує не наступництво прав та обов'язків, а «ликвідація имуществу наследодателя» [71, с. 651]. При цьому враховуються його борги, та після їх погашення виконуються податкові та інші зобов'язання, після чого вже визначається чистий залишок, який розподіляється між спадкоємцями. Це здійснюється за правилами певної процедури – probation (пробація, «адміністрування») під контролем судів. Отже, як зазначає більшість вчених, основна відмінність процесу спадкування у США полягає в тому, що

тут спадкова маса спочатку переходить до так званого «особистого представника» померлого (на праві довірчої власності), а потім вже він, провівши необхідні розрахунки з кредиторами померлого, передає спадкоємцям частину, яка залишилась [93, с. 271].

Спираючись на вищенадану нами характеристику та притаманні цивільному правонаступництву риси, спробуємо визначити основні відмінності спадкового правонаступництва на прикладі держав континентальної системи – України, Російської Федерації, Франції та Німеччини.

1. До правонаступника переходять лише ті права та/або обов'язки, які належали правопопереднику. ЦКУ (ст. 1218), ЦК РФ (ст. 1112) та ЦКН (§ 1922) встановили, що до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. ЦКФ не містить такого правила, але, виходячи зі змісту положень спадкового законодавства (Розділи 1, 2 Книги 3 ЦКФ), можна зробити аналогічний вищевказаному висновок. Тобто у процесі спадкового правонаступництва до спадкоємців переходять права та обов'язки, носієм яких за життя був спадкодавець. Якщо права та обов'язки виникають лише внаслідок смерті спадкодавця, то неможливо говорити про перехід їх у спадщину. За таких обставин права та обов'язки не переходять від спадкодавця до спадкоємця, а виникають у спадкоємця за інших підстав. Але для цього, окрім смерті спадкодавця, необхідною є наявність й інших передбачених законом юридичних фактів. Так, у випадку смерті застрахованої особи, якщо у договорі особистого страхування не вказано іншого вигодонабувача, страхова сума виплачується спадкоємцям застрахованої особи. Але спадкового правонаступництва тут не виникає, оскільки право на отримання страхової суми виникає лише внаслідок смерті спадкодавця. Таким чином, спадкоємець набуває право, яке самому спадкодавцю не належало.

З вищезазначеного ми бачимо, що перша ознака правонаступництва, зокрема, універсального, прямо втілена у законодавстві.

2. Термін «перехід прав та обов'язків» характеризується одночасною втратою останніх однією особою (попередником) та безпосереднім набуттям їх іншою особою (наступником), тобто *одним актом*. Спадщина відкривається внаслідок смерті особи (ст. 1120 ЦКУ, ст. 1113 ЦК РФ, ст. 718 ЦКФ, § 1922 ЦКН). На цей момент визначається коло спадкоємців, що закликаються до спадкування, і склад спадкового майна. З цього дня починається перебіг терміну для прийняття спадщини, на пред'явлення претензій кредиторами тощо. Але закликані особи ще не набувають права власності на спадкове майно, доки не вступають у спадщину. У них лише виникає право спадкування (ст. 1223 ЦКУ, ст. 1152 ЦК РФ, ст. 723 ЦКФ, § 1942 ЦКН). З моменту відкриття спадщини до її прийняття проходить деякий час, термін якого законодавствами визначається по-різному. Так, ЦКУ та ЦК РФ встановлюють строк у шість місяців (статті 1270 та 1154 відповідно), ЦКН – шість тижнів (§§ 1943-1944), ЦКФ – 30 років (ст. 789 із посиланням на ст. 2263 ЦКФ). Вказані строки мають природу пресічних, тобто зі сплином строку у спадкоємців припиняється право на прийняття спадщини. Зазначимо, що в Україні, Російській Федерації та Франції спадкоємці повинні вчинити активні дії для прийняття спадщини (подати заяву про прийняття спадщини, фактично вступити у володіння спадщиною, подати заяву про відмову від спадщини тощо) і у випадку невчинення таких дій вони вважаються такими, що не прийняли спадщину. У Німеччині, навпаки, зі сплином строку на відмову від спадщини вона вважається прийнятою (§ 1943 ЦКН). До того ж, як слушно зазначив І.А. Покровський, на момент її відкриття «наследство только открывается для наследников, только предлагается им – defertur... наследство должно быть еще и приобретено наследниками» [26, с. 346].

За час між відкриттям спадщини та її прийняттям виконуються певні юридичні дії, наслідком яких стає подальше отримання спадкоємцями права власності на майно, що входило до складу спадщини. До цих дій можна віднести наступні: подання заяви про прийняття спадщини (ст. 1269 ЦКУ, ч. 1 ст. 1153 ЦК РФ, ст. 778 ЦКФ), фактичний вступ у володіння спадковим майном

(ч. 3, 4 ст. 1268 ЦКУ, ч. 2 ст. 1153 ЦК РФ, ст. 778 ЦКФ), прийняття заходів щодо охорони спадкового майна (ст. 1283 ЦКУ, ст.ст. 1171-1172 ЦК РФ, ст.ст. 779, 1031 ЦКФ), подання заяви про відмову від прийняття спадщини (ст. 1273 ЦКУ, ст. 1159 ЦК РФ, ст. 784 ЦКФ), виконання заповіту (Глава 88 ЦКУ, ст. 1133 ЦК РФ, ст. 1031 ЦКФ, Розділ 6 Частини 3 Книги 5 ЦКН), отримання документу від уповноваженого органу державної влади про право на спадщину (ст. 1298 ЦКУ, ст. 1163 ЦК РФ, ст. 793 ЦКФ) тощо. Як бачимо, з моменту відкриття спадщини та до її прийняття спадкоємцями здійснюється чимало дій, складається чимало юридичних документів (які у своїй сукупності й складають акти, що за своєю природою є вольовими [94, с. 15]), що опосередковують мету спадкового правонаступництва – перехід прав та обов’язків від спадкодавця до спадкоємців.

З іншого боку, виходячи зі змісту положень ч. 3, 4 ст. 1268 ЦКУ, ч.2 ст. 1153 ЦК РФ, ст. 778 ЦКФ (фактичний вступ в управління або у володіння спадковим майном), можна було б говорити про перехід спадкового майна одним актом. Але такі випадки поодинокі та скоріше є винятками із вказаного нами вище правила, ніж самим правилом. Як показує світовий досвід, до складу спадщини у більшості випадків входять права та обов’язки, об’єктами яких є нерухоме майно (будівлі, споруди, земельні ділянки тощо). Законодавство більшості країн встановлює обов’язкову письмову форму стосовно оформлення права власності на такі об’єкти, яка досить часто повинна мати також нотаріальне посвідчення (ст. 208 ЦКУ, ст. 163 ЦК РФ, ст. 931 ЦКФ, § 128 ЦКН), а у деяких випадках вимагається ще й державна реєстрація (ст. 210 ЦКУ, ст. 164 ЦК РФ).

Отже, на момент смерті спадкодавця перестає бути суб’єктом будь-яких правовідносин, тобто втрачає належні йому за життя суб’єктивні права та обов’язки. Але спадкоємці лише з плином часу й у більшості випадків за допомогою виконавця заповіту, нотаріуса, судових органів тощо набувають ці права та обов’язки [95, с. 147]. З огляду на це слід урахувати спадкування за правом представлення (ст. 1266 ЦКУ, ст. 1146 ЦК РФ, ст.ст. 739-744 ЦКФ, ч.3

§ 1925 ЦКН). У такому випадку ми бачимо не безпосередній перехід спадкового майна, а опосередкований, тобто «при участии какого-то субъекта, который предварительно должен был бы получить их в виде своеобразной промежуточной стадии» [96, с. 12] – тут має місце «квзіпредставництво» [97, с. 16]. Таким чином можна дійти висновку, що у випадку спадкування за правом представлення має місце опосередковане правонаступництво у правах та/або обов'язках.

З вищезазначених причин вважаємо недоцільним застосування до спадкового правонаступництва ознаки одночасності («одним актом»). Отже, при спадковому правонаступництві не простежується втрата прав та/або обов'язків спадкодавцем та одночасне їх набуття спадкоємцями, а у деяких випадках такий перехід є опосередкованим.

3. Наявність прямої юридичної залежності прав і обов'язків наступника від відповідних прав та обов'язків попередника. На цю ознаку прямо вказує відомий римський вислів: «*Hereditas nihil aliud est, quam successio in universum jus quod defunctus habuerit*» («Спадкування є нічим іншим, ніж отримання в цілому права, яким володів померлий»). А між набутим правом (обов'язком) та первісним правовідношенням, що передувало йому, існує певний юридичний зв'язок. При спадкуванні така залежність проступає «весомо, грубо, зримо» [98, с. 523]. Права та/або обов'язки спадкодавця переходять до спадкоємця з усіма засобами їх забезпечення та обтяженнями (ст. 1218 ЦКУ, ст. 1112 ЦК РФ, § 1922 ЦКН).

Таким чином, у разі спадкового правонаступництва права та/або обов'язки залишаються цілком у тому ж самому майні, до якого належали, переходять разом із ним, та, як його складова частина, залишаються у тому ж юридичному складі, який вони на даний час становили у цьому майні. Отже, майно залишається тотожним, тільки інша особа виступає у якості його суб'єкта. Під майном розуміють зв'язок сукупності прав/обов'язків з особою («имущество – это то, что имеет любое лицо» [99, с. 37]). Перестає існувати громадянин, припиняється й поняття майна особистості, залишаються лише окремі права та

обов'язки [21, с. 790]. Шлях встановлення їх зв'язку з новим володільцем залишається для більшості вчених і досі незрозумілим: якщо права засновані на волевиявленні особи, слугують її вираженням та у своїй сутності визначаються цією ж волею, то яким чином майно (сукупність прав та обов'язків, пов'язаних із чужою волею) стає майном, пов'язаним із волею спадкоємця?

На наш погляд, причинами такого непорозуміння є, по-перше, розуміння правонаступництва як переходу майна (зокрема, речей) більшістю цивілістів, про що нами згадувалось вище. Але, як уже вказувалось, у правонаступництві слід робити акцент саме на *переході* майна (прав та/або обов'язків), як на ознаці, що його характеризує. По-друге, неправильне розуміння суб'єктивного права призводить до неможливості пояснити конструкцію правонаступництва з точки зору зміни суб'єктного складу правовідношення. Адже особиста воля не є єдиним творчим елементом суб'єктивного права. Як слушно зазначає Б.Б. Черепакін, «сущность производного правоприобретения не в субъективной стороне (зависимости или независимости от воли предшествовавшего собственника), а в объективной стороне (зависимости права приобретателя от права правопреемника)» [1, с. 406]. Право є сутністю відносин між людьми, які визначаються у своєму складі законом або особистою волею за правилами, встановленими законом, та підтримуються у своєму здійсненні примусовим впливом влади. Право власності є відносинами володільця його об'єкта до інших осіб, що знаходить свій прояв у підтриманні владою вимоги на повагу до володіння, а останнє, в свою чергу, надається волею закону. Зобов'язальне право є відношенням кредитора до боржника, яке визначається особистою волею (обіцянкою боржника) на законній підставі та складається з вимоги на примус боржника виконати обіцяне або сплатити належне. Таким чином, якщо недоторканість об'єкта володіння від вторгнення сторонніх осіб встановлюється владою, якщо закон не звільняє боржника від прийнятого на себе обов'язку, то права та обов'язки продовжують існувати у старому об'ємі незалежно від зміни осіб. Вони переходять до іншої особи в тому сенсі, що захист об'єкта власності надається новій особі, що набула право. Боржник

повинен сплатити новому кредиторіві, до якого перейшла підстава, що слугує опорою обіцянки. Тобто об'єкти правоволодіння отримують захист у особі спадкоємця. У прийнятті ним спадщини міститься його власна обіцянка сплатити борги, підстава яких полягає в отриманому ним майні.

4. правонаступництво відбувається у *правах/обов'язках* правопередника. При універсальному правонаступництві від правопередника до правонаступника переходять *усі* права та обов'язки. У спадковому праві вказані права та обов'язки мають назву «спадщина» («спадкова маса»). Під спадковою масою найчастіше розуміють належні спадкодавцю на момент відкриття спадщини (момент його смерті) речі, інше майно, у тому числі права та обов'язки [12, с. 86; 15, с. 36; 21, с. 545]. З наведеного поняття ми бачимо, що поняття об'єкта спадкового правонаступництва є ширшим, ніж поняття об'єкта правонаступництва взагалі. До першого, окрім прав та обов'язків, входять також речі та сукупність речей. Саме тому у випадку спадкового правонаступництва можна було б говорити про перехід спадкового майна у широкому розумінні, під яким розуміється як перехід прав/обов'язків від спадкодавця до спадкоємця, так і передача речей (сукупності речей). При цьому слід зазначити, що така передача є юридичною, а не фактичною, оскільки на момент передачі спадкодавець вже не існує як суб'єкт права.

З іншого боку, річ не може існувати без права на неї. Тобто «*Rei appellationes et causae et iura continentur*» («Названням вещи охватываются также юридические отношения и права») [100, с. 8]. Саме тому вказане вище визначення спадкової маси, яке є досить поширеним в юридичній літературі, не є вичерпно точним.

Детальніше поняття та склад спадщини буде розглянуто у межах питання про об'єкт спадкового правовідношення (п. 3.2. Розділу 3 дисертаційного дослідження).

У літературі також висловлювались різні думки щодо об'єкта спадкового правонаступництва. Так, Р. фон Ієрінг, Г.Ф. Пухта, В.О. Нікольський обґрунтували універсальність спадкового правонаступництва перенесенням на

спадкоємця особи спадкодавця [84, с. 3-14]. Іншу точку зору підтримували Б. Віншейд [101, с. 54] та А. Бринц [102, с. 396]: до спадкоємця переходить сукупність юридичних відносин померлого спадкодавця, через яку він уже вступає в кожне правовідношення окремо. Така думка є більш привабливою тому, що, за чинним законодавством, правонаступництво (у даному випадку у разі смерті) є підставою для заміни кредитора або боржника у будь-якому зобов'язанні, окрім випадків, прямо встановлених законом. Але із твердженням про збереження відносин померлого виключно за допомогою спадкового правонаступництва не узгоджується наявність норми, яка закріплює право спадкоємця на відмову від прийняття спадщини (ст. 1273 ЦКУ, ст. 1157 ЦК РФ, ст. 784 ЦКФ, § 1943 ЦКН).

Тут слід також вказати на досить цікаву з точки зору неординарності думку С.Ю. Макарова, який вважає неможливим успадкування права набути право власності зі впливом встановленого законом строку давнісного володіння. Пояснюється це тим, що права власності як такого ще не існує, а спадкоємець успадковує «лишь те элементы юридического состава, накопление которых является необходимым для давностного приобретения права собственности» [103, с. 14].

Російське законодавство (ст. 234 ЦК РФ) справді встановлює правило, згідно з яким особа, яка заявляє про давність володіння, може приєднати до часу свого володіння увесь час, протягом якого цим майном володіла особа, чийм спадкоємцем вона є. Аналогічними є норми й в інших цивільних кодексах – ст. 334 ЦКУ, ст. 2235 ЦКФ, § 943 ЦКН. У той же час цивільні кодекси Франції та Німеччини прямо встановлюють, що успадковується право володіння, а не юридичний склад, накопичений майбутнім власником для подальшого набуття права власності за давністю володіння (ст. 2235 ЦКФ, § 943 ЦКН). Вважаємо, що таке пряме закріплення є правильним та відповідає ідеї переходу прав та/або обов'язків від спадкодавця до спадкоємців. Адже у даному випадку успадковується право володіння, яке при впливі встановленого

законом строку та при наявності умов набувальної давності (добросовісність, відкритість, безперервність) стає підставою для набуття права власності.

Слід також звернути увагу на той факт, що всі цивільні законодавства, що досліджуються, закріплюють особливий режим набуття права власності за набувальною давністю на нерухоме майно – шляхом звернення з відповідною заявою до компетентного органу. Отже, особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном, набуває одночасно право на позов у матеріальному сенсі. У разі смерті це право переходить (за правилами набувальної давності, які вказувались вище) до її спадкоємців. Таким чином, ми переконуємось, що позиція Макарова С.Ю. є хибною та не відповідає нормам чинного законодавства.

Ураховуючи вищезазначене, можна з упевненістю стверджувати, що об'єктом спадкового правонаступництва є лише права та обов'язки, а не речі (сукупність речей) та юридичні склади. На користь цього висловлювались ще дореволюційні цивілісти [25, с. 643; 104, с. 135]. Тут можна погодитись з думкою українського законодавця, який в ст. 1218 ЦКУ вказав, що «до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві...».

Зазначимо також, що права та/або обов'язки правопередника переходять до правонаступника з усіма обтяженнями. Тобто спадкову масу складає не тільки актив, але й пасив майна спадкодавця. У той же час законодавець встановлює правило, згідно з яким спадкоємці зобов'язані задовольнити вимоги кредитора повністю, але в межах вартості майна, одержаного у спадщину (ст. 1282 ЦКУ, ст. 1175 ЦК РФ, ст. 802 ЦКФ, §§ 1975, 2046 ЦКН). Слід звернути увагу на те, що досить часто цивільне законодавство Франції використовує слушну формулу, згідно якої особисте майно спадкоємця не зливається зі спадковим майном (ст. 802 ЦКФ). Такої прямої вказівки не має жодне законодавство, але це доволі чітко простежується у змісті деяких статей цивільних кодексів (напр., ст.ст. 1282, 1291 ЦКУ, ст.ст. 1136, 1174 ЦК РФ, §§ 1975-1992 ЦКН).

Як слушно зазначили Б.С. Антімонов та К.А. Граве, «...границя ответственности наследника перед кредиторами наследодателя – это денежная оценка наследства на момент его открытия» [105, с. 250]. Тут можна було б погодитись з думкою Б.Б. Черепакіна, який вважає, що такий обмежувальний характер відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця зовсім не суперечить універсальному характеру спадкового правонаступництва, оскільки «к наследникам переходят все имущественные обязанности наследодателя, могущие перейти по наследству» [1, с. 404]. Адже у випадку наявності декількох спадкоємців та переходу до них одного зобов'язання останні будуть відповідати за ним кожний лише у тій частині, у якій це зобов'язання перейшло до них у процесі спадкування. Але, з іншого боку, після смерті спадкодавця виникають й інші борги, які спадкоємці погашають з активу спадкової маси. До них можна віднести оплату похорон, оплату охорони спадкового майна та його управління тощо. Всі ці витрати несуть спадкоємці за рахунок спадкового майна (ст.ст. 1283, 1285 ЦКУ, ст. 1171 ЦК РФ, ст. 799 ЦКФ, § 2221 ЦКН), що іноді в значній мірі зменшує його вартість, внаслідок чого зменшуються й виплати кредиторам по боргах спадкодавця.

Поряд із цим, спадкове право Німеччини знає й необмежену відповідальність спадкоємця за боргами спадкодавця (§ 2005 ЦКН). Така міра відповідальності настає у випадку, якщо спадкоємець не склав інвентарний опис майна або умисно допустив неповноту відомостей щодо спадкового майна в описі. Деякі вчені вважають закріпленим у ЦКН принцип необмеженої відповідальності спадкоємця по боргах спадкодавця, а обмежену відповідальність вони розцінюють як виняток [54, с. 569-570]. З цим важко погодитись, оскільки і §1975, і §2005 ЦКН чітко вказують на випадки настання необмеженої відповідальності, а інші норми, що регулюють відповідальність спадкоємця, використовують формулювання «у межах спадкового майна» або «за рахунок спадкового майна» (див. напр., §§ 1963, 1987, 1990 ЦКН тощо).

Відмінною рисою спадкового правонаступництва є те, що до складу спадкової маси не входять права та обов'язки, які нерозривно пов'язані з

особистістю спадкодавця, зокрема, право на аліменти, право на відшкодування шкоди, спричиненої життю або здоров'ю особи, а також права та обов'язки, перехід яких у порядку спадкування не допускається цивільним законодавством. Так, ст. 1219 ЦКУ визначила вичерпний перелік таких прав та обов'язків. До них, зокрема, відносяться:

1) особисті немайнові права (ст. 201 ЦКУ, ч. 3 ст. 1112 ЦК РФ). У той же час вони відсутні у цивільних кодексах Німеччини та Франції. Однак у Німеччині, наприклад, через відсутність спеціального національного закону Федеральний Верховний суд у зв'язку з розвитком цивільного обігу та підвищення ролі особистості в суспільному житті починаючи з 1958 року «создал не только общие личные права», але й «провозгласил эту имущественную ценность такой, которая может передаваться по наследству» [106, с. 7]. У Франції, навпаки, чинними є КІВФ [107] та спеціальний Закон «Про літературну та художню власність» від 11.03.1957 р. тощо. Вказані нормативні акти оперують поняттям «моральне право» що за змістом є у цілому аналогом вітчизняного особистого немайнового права. Французький законодавець припускає перехід вказаних прав до спадкоємців автора та досить детально регламентує перехід права на опублікування спадкоємцям, про що йтиме мова нижче.

ЦКУ та ЦК РФ також припускають можливість спадкування деяких з особистих прав авторів творів, про що йтиме мова нижче у відповідному розділі.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що усі цивільні законодавства не допускають перехід у порядку спадкового правонаступництва особистих немайнових прав особи шляхом або прямої заборони (Україна, Російська Федерація), або відсутністю визначення цього терміну у законодавстві взагалі шляхом неврегульованості питання, що розглядається, через специфіку законодавства (Німеччина, Франція). Винятком із цього є деякі немайнові права авторів творів;

2) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами (відповідні норми Глави 7 ЦКУ, Глави 4 ЦК РФ, § 139 ТКН). Цивільне законодавство Франції встановлює кардинально інше правило: «Товариство не припиняється смертю учасника, а продовжує існувати з його спадкоємцями або легатаріями, якщо статутом не передбачено, що вони повинні бути узгоджені учасниками товариства» (ч. 1 ст.1870 ЦКФ);

3) право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я. Аналогічне правило міститься у ч. 2 ст.1112 ЦК РФ. Частина 1 § 844 ЦКН передбачає, що у випадку смерті потерпілого особа, яка зобов'язана відшкодувати шкоду, повинна відшкодувати витрати на поховання особи, яка в силу закону має зробити ці витрати;

4) право на аліменти, пенсію, допомогу або інші витрати, встановлені законом. Права на такі виплати мають особистий характер, оскільки покликані забезпечити наявність засобів існування для конкретних осіб. Тому зі смертю такої особи припиняється й право на отримання відповідної виплати (ч. 2 ст. 1112 ЦК РФ, ч. 1 § 1615 ЦКН). Слід зазначити, що право на аліменти (*alementeatoinsberechtig*) за німецьким законодавством мають всі «родичі по прямій лінії» (§ 1601 ЦКН). До кожної категорії осіб у залежності від віку ЦКН встановлює свої правила отримання аліментів (див. Розділ 3 Книги 4 ЦКН).

Досить цікавим є правило, встановлене чинним ЦКФ. Так, загальні правила виплати допомоги та аліментів встановлює §3 Частини 2 Глави 3 Розділу 6 ЦКФ. Компенсаційна виплата на одного з подружжя за французьким законодавством встановлюється у твердому розмірі (ст. 273 ЦКФ). У той же час ч. 3 ст. 275-1 ЦКФ закріплює, що у випадку смерті одного з подружжя-боржника обов'язок по виплаті суми капіталу, яка залишилась, переходить до спадкоємців. Право на аліменти одного з подружжя (ст. 281 ЦКФ) також успадковуються згідно із правилом, встановленим у ст. 284 ЦКФ. Цивільне законодавство Франції не має прямої вказівки на можливість успадкування права на аліменти дітьми, але це виходить зі змісту ст. 373-1 ЦКФ, за якою у

випадку смерті одного з батьків здійснення батьківських прав переходить до іншого. Таким чином, ми бачимо, що у будь-якому випадку право на аліменти входить до складу спадкової маси за французьким цивільним законодавством;

5) права та обов'язки особи як кредитора або боржника, якщо вони нерозривно пов'язані з особою кредитора чи боржника. Як слушно закріплює ЦК РФ, «прекращение обязательства есть отпадение правовой связанности его субъектов, утрачивающих вследствие этого субъективные права и обязанности, составляющие содержание обязательства» (ст. 407). Адже якщо право або обов'язок тісно пов'язані з особистістю кредитора чи боржника, то можливий їх перехід до правонаступників (спадкоємців) значно ускладнив би становище контрагентів. Це пояснюється тісним, нерозривним зв'язком права із властивостями кредитора або боржника, які притаманні лише останнім. Таке правило веде свій початок з часів Стародавнього Риму, де, як нами зазначалося раніше, будь-яке зобов'язання вважалось особистим зобов'язанням кредитора чи боржника й неможливо було його передати сторонній особі.

Чинні законодавства розрізняють два випадки припинення зобов'язання смертю фізичної особи: а) припинення зобов'язання смертю боржника, якщо воно є нерозривно пов'язаним з його особою і у зв'язку з цим не може бути виконане іншою особою; б) припинення зобов'язання смертю кредитора, якщо воно є нерозривно пов'язаним з особою кредитора.

Таким чином, за законодавством країн континентального права, у процесі спадкування не всі права та обов'язки переходять від спадкодавця до спадкоємців, тобто існує досить широке коло таких прав та обов'язків, які через свою правову природу не можуть бути «відірвані» від спадкодавця. Це свідчить, що одна з головних (визначальних) ознак універсального правонаступництва не знаходить свого прояву у спадкуванні.

5. Права та/або обов'язки правопередника переходять у порядку правонаступництва до правонаступника *як одне ціле*, без передання кожної окремої частки майна або переписування зобов'язань [83, с. 900; 108, с. 39]. Справді, спадкоємець не потребує для набуття кожного окремого

права/обов'язка наявності тих умов, які потрібні для набуття кожного окремого права/обов'язка [13, с. 33]. Крім того, при спадкуванні строки давності продовжують перебігати із заліком всього попереднього строку володіння (ст. 262 ЦКУ, ст. 201 ЦК РФ, ст. 2258 ЦКФ, § 211 ЦКН). Виняток з цього правила встановлює ч. 2 ст. 2258 ЦКФ, за якою давність перебігає проти неприйнятої спадщини, хоча б на неї не було призначено піклувальника. Єдиною умовою в даному випадку є те, що спадкоємець є законним (у сенсі дотримання всіх умов прийняття спадщини). Адже кінець спадкового переходу у більшості випадків знаменується видачею свідоцтва про право на спадщину, у якому перелічено всі права та обов'язки померлого, що перейшли до спадкоємця. У той же час вказане свідоцтво ще не є підставою для виникнення права власності на кожну окрему річ (майно). Воно лише вказує на те, що перелічене у ньому майно набуто за законною підставою – у процесі спадкування. Надалі спадкоємець повинен оформити інші правовстановлюючі документи, які підтверджують саме право власності на отримане у спадщину майно. Тобто ми бачимо, що право власності на майно (зокрема, нерухоме) спадкоємець набуває (може реалізувати) лише при проведенні певної реєстраційної процедури, яка є обов'язковою в силу закону і яка не має жодних винятків (ст. 182 ЦКУ, ст. 131 ЦК РФ).

Отже, право власності у спадкоємця виникає у момент закінчення спадкового правонаступництва, але реалізувати його може вже після останнього, тобто поза дією норм спадкового права.

З вищевикладених обставин не можна з впевненістю говорити про перехід (втрату та набуття) прав та/або обов'язків як одного цілого. Можна лише стверджувати про «неповнооб'ємний» їх перехід, тобто без можливості реалізувати деякі права та/або обов'язки. А що стосується, наприклад, нерухомих речей – про перехід права власності з обов'язковим подальшим його оформленням для можливості реалізувати це право.

Провідною в цивілістиці є думка, згідно з якою за наявності декількох спадкоємців кожний з них розглядається як правонаступник у всій спадщині,

«лишь фактически ограничиваемый наличием других таких же универсальных наследников и потому являющийся преемником только в известной доле наследства» [59, с. 67]. На підтвердження цього у вітчизняній літературі вказується, що у випадках існування кількох спадкоємців риса універсальності правонаступництва не зникає, оскільки, «вступаючи у спадщину, кожен із спадкоємців розглядається як правонаступник у всій сукупності прав та обов'язків спадкодавця, які можуть бути предметом спадкового переходу» [109, с. 28].

Справді, за наявності лише одного спадкоємця все майно спадкодавця у всій своїй сукупності переходить до нього як одне ціле в порядку універсального правонаступництва. У випадку з декількома спадкоємцями розглянемо сам процес спадкового правонаступництва детальніше. У момент смерті спадкодавця все його майно становить єдине ціле – спадщину. На цей же момент визначається коло спадкоємців. Спадкодавець у заповіті (адже він у цьому документі має право зробити будь-які розпорядження відносно наступництва свого майна на випадок смерті) або законодавець у відповідних нормах закону (спадкування за законом) встановлюють для кожного окремого спадкоємця його частку. Вважаємо, що досить слушно з цього приводу висловився Сенека: «Когда мы делаем распоряжение в самом конце жизни, когда мы составляем завещание, разве мы не *делим* имуществ, которые нам ничем не могут уже быть полезными?... Но никогда мы не *распределяем* внимательнее, никогда мы не напрягаем сильнее нашего суждения, нежели когда, отложив соображения пользы, мы имеем в виду одну лишь честь» [110, с. 21] (курсив наш – В.В.). У цивілістиці таку частку називають ідеальною, оскільки її ще не може бути виділено в натурі [97, с. 124; 80, с. 50].

У визначений законодавцем строк спадкоємці повинні вчинити певні дії, які свідчать про наявність або відсутність у них бажання прийняти спадщину. З кожною цією дією (подання заяви про прийняття спадщини, відмова від спадщини тощо) коло спадкоємців змінюється, а отже, змінюється ідеальна частка кожного з них, і на момент поділу спадщини вона може бути не такою,

якою вона вбачалась спочатку. Таким чином, у процесі переходу спадщини від спадкодавця до спадкоємців спадщина вже поділяється на певні частки, які можуть не співпадати з первісними. Наслідком цього переходу є остаточне закріплення частки кожного зі спадкоємців. Але навіть після такого остаточного рішення трапляються випадки, коли частки можуть бути перерозподілені (підпризначення спадкоємця у заповіті, неможливість з поважних причин вчасно заявити про прийняття спадщини тощо).

Вперше у вітчизняній цивілістичній літературі спростував ідею універсальності спадкового правонаступництва П.С. Нікітюк, який протиставив всім властивостям спадкового наступництва як універсального думку щодо неоднорідності окремих часток спадкової маси та неоднакового правового режиму їх спадкування [111, с. 23-25]. За радянські часи ця думка викликала гостру критику з боку соціалістичних цивілістів. Єдиним аргументом, яким намагались спростувати позицію П.С. Нікітюка, було те, що «правопреемство является заменой умершего во всех способных к преемству правах и обязанностях... оно представляет собой непосредственный переход имущества от наследодателя к наследникам» [112, с. 126]. Адже за радянські часи акцент ставився на безпосередність, одночасність та повнооб'ємність універсального правонаступництва, що знаходило своє відображення у спадковому правонаступництві. З набранням чинності ЦКУ та ЦК РФ ідеї П.С. Нікітюка, на нашу думку, підлягають більш детальному вивченню з огляду на їх сучасність та відповідність сьогоденню. Так, можна повністю погодитись з думкою, що «отдельные объекты наследования подчинены специальному режиму (предметы домашнего обихода, вклады в банк и др.)» [111, с. 26], – адже практично всі цивільні законодавства закріплюють такі режими (ст.ст. 1225-1231 ЦКУ, Глава 65 ЦК РФ, §§ 2113 – 2118 ЦКН). Зазначена точка зору знайшла свою підтримку і з боку сучасних фахівців спадкового права [30, с. 49-50; 68, с. 149; 91, с. 21-24; 97, с. 290-291].

З огляду на вищевказане, можна зробити висновок, що у процесі спадкового правонаступництва права та/або обов'язки спадкодавця не

переходять до спадкоємців як одне ціле, а у визначених заповідачем або законом частках, які можуть змінюватись як у процесі самого переходу спадщини, так і після закінчення такого переходу.

6. У літературі загальноприйнятою є думка, згідно з якою універсальне правонаступництво є принципом спадкового права. В її обґрунтування покладено тезу про те, що спадщина безпосередньо переходить від спадкодавця до спадкоємців у незмінному вигляді як єдине ціле в один і той же момент. При цьому спадкоємці стають правонаступниками спадкодавця у відношенні не тільки речей та майнових прав, а також й іншого майна, в тому числі й обов'язків спадкодавця [113, с. 24; 114, с. 24].

З набранням чинності в Україні та Російській Федерації нових цивільних кодексів автори відзначають тенденцію іншого трактування принципу універсальності спадкового правонаступництва. Так, за думкою Ю.К. Толстого, якщо раніше принцип універсальності розповсюджувався на все майно, незалежно від підстав спадкування окремих його частин (наприклад, прийняття спадщини за законом припускало обов'язковість прийняття спадщини за заповітом та відповідно не припускалось прийняття спадщини за заповітом та відмова від спадщини за законом тощо), то зараз спеціально передбачено, що у випадку закликання спадкоємця до спадкування за декількома підставами (за законом чи за заповітом, за правом представлення, у порядку спадкової трансмісії, внаслідок направленої відмови від спадщини тощо) він має право прийняти спадщину як за всіма, так і за однією чи декількома підставами [98, с. 5].

Деякі вчені розвинули цю ідею, виключивши випадки сингулярного правонаступництва зі спадкового права – «випадки сингулярного правонаступництва можуть спостерігатися як винятки при реорганізації» [65, с. 96]. Але всі цивільні кодекси прямо вказують на те, що заповідальний відказ (легат) обтяжує спадкову частку його виконавця та підлягає видачі за рахунок цієї частки, незалежно від того, чи дожив його виконавець до відкриття спадщини та чи прийнята остання ним (ст. 1238 ЦКУ, ст. 1138 ЦК РФ,

ст. 1006 ЦКФ, § 2161 ЦКН). Тим більш, що законодавству є відомим не тільки зобов'язальний, але й речовий легат, який складається у покладанні на спадкоємця обов'язку надати іншій особі у довічне користування житловий будинок, квартиру тощо, видати будь-яку річ зі складу спадку. Слід зазначити, що В.О. Рясенцев [44, с. 144], Є.О. Рябоконь [68, с. 127], Н.В. Щербина [70, с. 27] та С.Я. Фурса [115, с. 118] також визнають легат різновидом спадкового правонаступництва.

Справді, наприклад, ЦК РФ закріплює та розкриває у статті 1110 принцип «універсальності»: «При наследовании имущество умершего (наследство, наследственное имущество) переходит к другим лицам в порядке универсального правопреемства, то есть в неизменном виде как единое целое и в один и тот же момент, если из правил настоящего Кодекса не следует иное». Саме на цьому засновано правило про те, що прийняття частини майна означає прийняття всього майна в цілому. Це і є основоположною, за думкою більшості науковців, характерною ознакою універсальності спадкового правонаступництва. Але, розглядаючи вище ознаки універсального правонаступництва у застосуванні їх до спадкового права, ми показали, що самим законодавцем у більшості випадків заперечується ідея універсальності спадкового правонаступництва.

На користь останньої тези свідчать також наступні висновки. По-перше, як зазначалось вище, спадковому праву відомі випадки сингулярного правонаступництва – заповідальні розпорядження (у тому числі заповідальний відказ). Не можна погодитись з думкою Є.О. Рябоконя щодо опосередкованості сингулярного правонаступництва через норми закону [108, с. 15]. Адже все спадкове право засноване на нормах закону. У такому випадку ми повинні були б констатувати опосередкованість спадкування взагалі, що у корені суперечить ідеї універсальності спадкового правонаступництва. Але деякі ознаки універсальності, як було показано нами вище, спадкуванню все ж таки притаманні (перехід у порядку спадкування лише тих прав та обов'язків, які

належали померлому, пряма залежність прав та обов'язків спадкоємців від прав та обов'язків спадкодавця).

По-друге, у певних випадках спадкове правонаступництво справді може бути опосередкованим: спадщина може переходити не безпосередньо до спадкоємців, а шляхом спадкової трансмісії, шляхом виконання спадкоємцем заповідального відказу. Щодо заповідального відказу вперше ця думка була представлена П.С. Нікітюком [111, с. 26]. Отже, у будь-якому разі ми не можемо не враховувати вказані випадки, адже вони безпосередньо стосуються спадкування.

Новою для українського спадкового права є можливість укладання спадкодавцем договору щодо спадкового майна – спадкового договору (Глава 90 ЦКУ). Норми щодо спадкового договору містяться також у законодавстві інших країн (ст.ст. 1076-1078-3 ЦКФ, §§ 2274-2302 ЦКН). Спадкове право Російської Федерації не знає інституту спадкового договору. Правова природа спадкового договору ще й досі до кінця є невизначеною у цивільному праві. Зазначимо, що у разі спадкування за наявності такого договору право власності на вказане у договорі майно буде включатися до спадкової маси, але у нього буде інший правовий режим набуття – без дотримання будь-яких правил щодо спадкування майна. Отже, набувач за таким договором буде виступати у якості кредитора по відношенню до спадкоємців відчужувача (спадкодавця).

По-третє, цивільним законодавством континентальних держав для окремих видів майна та речей (рухомих, нерухомих, обмежених у цивільному обігу) передбачено свій спеціальний режим набуття права власності на ці речі. У цьому виявляється роздрібненість спадкової маси, і як наслідок – попередня визначеність часток кожного зі спадкоємців (ідеальні частки), які з плином часу, передбаченого для прийняття спадщини, можуть змінюватись й у підсумку не співпадати з визначеними попередньо частками.

Таким чином, спадкування є наступництвом у правах та/або обов'язках померлого у межах, встановлених законом. Воно може будуватись за моделлю

як універсального та безпосереднього, так і сингулярного та опосередкованого правонаступництва.

Все вищевикладене свідчить про існування спадкового правонаступництва у якості окремого виду правонаступництва у цивільному праві, якому притаманні ознаки як універсального і сингулярного правонаступництва, так й окремі, які знаходять своє вираження лише у спадкуванні.

Отже, під спадковим правонаступництвом (спадкуванням) у цивільному праві слід розуміти окремий вид цивільного правонаступництва, за яким відбувається перехід належних спадкодавцю на момент його смерті прав та/або обов'язків до спадкоємців за правилами норм підгалузі спадкового права.

Висновки до першого розділу

1. На підставі системного аналізу положень вітчизняної та зарубіжної доктрини та норм чинних законодавств України, Російської Федерації, Франції та Німеччини обґрунтовано тези щодо існування правонаступництва у цивільному праві, по-перше, у якості інституціонального принципу. По-друге, цивільне правонаступництво є цивільно-правовою дефініцією, що відображає суттєві, якісні ознаки елементів цивільних правовідносин, опосередкованих ним.

2. Виділено та надано змістовну характеристику ознакам цивільного правонаступництва, перелік яких вважається вичерпним. До таких ознак належать наступні: 1) правонаступництво є переходом прав/обов'язків від однієї особи до іншої, 2) залежність об'єму прав та/або обов'язків правонаступника від прав та/або обов'язків правопередника, 3) одночасність, 4) правонаступництво відбувається у правах та/або обов'язках, 5) цілісність.

3. Набуло подальшого розвитку вчення про класифікацію цивільного правонаступництва. Результатом цього став висновок щодо транслятивного характеру цивільного правонаступництва та відокремлення його від правонабуття.

4. У підсумку всебічного дослідження правової природи цивільного правонаступництва, його місця і ролі у цивільному праві удосконалено визначення цієї категорії, яке має знайти відображення у цивільному законодавстві з метою правильного застосування цивільно-правових норм, що регулюють відносини, основою регулювання яких слугує принцип цивільного правонаступництва.

5. Вперше у теорії цивільного права під кутом порівняльно-правового напрямку проведено всебічне дослідження правової природи спадкового правонаступництва (спадкування), результатом якого став висновок щодо існування в Україні, Російській Федерації, Франції та Німеччині спадкового правонаступництва у якості окремого, особливого виду цивільного правонаступництва. Зокрема, спадковому правонаступництву притаманні ознаки як універсального й сингулярного правонаступництва, так й окремі, які знаходять своє вираження лише у спадкуванні. До останніх слід віднести опосередкованість та наявність спеціального режиму спадкування певних видів майна, встановлених цивільним законодавством.

6. На підставі проведеного аналізу спадкового правонаступництва, виділення його ознак та визначення його місця у спадковому праві зроблено спробу надати власне визначення спадкуванню. Зокрема, під спадкуванням слід розуміти окремий вид цивільного правонаступництва, за яким відбувається перехід належних спадкодавцю на момент його смерті прав та/або обов'язків до спадкоємців за правилами норм підгалузі спадкового права.

РОЗДІЛ 2

ДИНАМІКА СПАДКОВОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ (В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ)

2.1. Підстави виникнення спадкового правовідношення

У юридичній літературі під правовідношенням найчастіше розуміють урегульоване правом суспільне відношення, учасники якого виступають у якості носіїв прав та обов'язків [16, с. 7; 116, с. 5]. Але більшість вчених вказують на наявність у цьому понятті певних недоліків. По-перше, воно не дозволяє розмежувати правовідношення та те суспільне відношення, на якому базується перше [117, с. 5]. По-друге, воно не дає відповіді на питання, для чого взагалі виникає правовідношення, яку службову роль у процесі впливу норм права на поведінку людей виконує правовідношення [118, с. 24]. Отже, у теорії права немає однозначного визначення терміну «правовідношення». Це, у свою чергу, сприяє неоднозначному трактуванню спадкового правовідношення як різновиду правовідношення. Так, більшість цивілістів вважають, що спадкове правовідношення (або спадкування) – це перехід майнових та окремих немайнових прав померлої особи до інших осіб (спадкоємців) на підставі та в порядку, визначеному законом [54, с. 58; 119, с. 21]. Тобто вони ототожнюють поняття спадкового правовідношення зі спадковим правонаступництвом. Такий стан речей є неприпустимим хоча б тому, що у спадковому правовідношенні, окрім спадкоємців (навпаки вважає більшість науковців [13, с. 62; 91, с. 9; 68, с. 367]), беруть участь й інші суб'єкти (кредитори, нотаріус, суди тощо) [97, с. 26; 70, с. 11; 80, с. 122; 109, с. 96]. Також слід зазначити, що при зміні правовідношення обов'язковим є додержання тотожності у його суттєвих моментах до та після зміни, а при правонаступництві – якості змісту та об'єкта. До того ж, як визначено у попередньому розділі, спадкове правонаступництво є

принципом спадкового права, тобто основною або провідною ідеєю, на якій базується все спадкове право взагалі і спадкове правовідношення зокрема. Таким чином, спадкове правонаступництво і спадкове правовідношення є різними категоріями.

Під спадковим правовідношенням слід розуміти суспільне відношення, врегульоване нормами спадкового права, що виникає між спадкоємцями та іншими особами (кредиторами та боржниками спадкодавця, виконавцем заповіту, нотаріусом тощо) з приводу здійснення спадкоємцями права спадкування. Таке розуміння спадкового правовідношення вважаємо універсальним для спадкової доктрини країн, що досліджуються.

Для надання повної характеристики спадковому правовідношенню необхідно, на наш погляд, по-перше, встановити підстави його виникнення, зміни та припинення (визначити динаміку), по-друге, визначити учасників спадкового правовідношення, по-третє, показати, що саме є об'єктом спадкового правовідношення, та, в-четверте, виявити його зміст.

Виникнення цивільного правовідношення пов'язується цивільно-правовою нормою з наявністю чи відсутністю передбачених у ній обставин – юридичних фактів. Як вірно зазначає О.О. Красавчиков, юридичні факти мають самостійне значення, тобто вони незалежно від інших фактів призводять правовідношення до руху (породжують його, змінюють чи припиняють) [120, с. 57]. М.Г. Александров вказує також на ту обставину, що життєві факти самі по собі не мають певної іманентної властивості бути або не бути юридичним фактом, тобто «они становляться юридическими лишь тогда, когда им такое значение придается нормами права» [121, с. 163].

Між тим серед фактів реальної дійсності юридичними фактами є лише ті, з якими саме норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин [27, с. 88]. Таким чином, юридичний факт є головною умовою динаміки будь-якого цивільного правовідношення. Слід також звернути увагу на ту обставину, що своєрідність підстав виникнення спадкових

правовідносин, як неодноразово відзначали вчені, міститься в тому, що вони завжди виступають не у якості поодинокого юридичного факту, а у якості складного юридичного складу [68, с. 187; 91, с. 13; 97, с. 45; 122, с. 29]. Правові наслідки виникають лише за наявності всіх елементів юридичного складу. Отже, підставою виникнення та динаміки спадкового правовідношення є саме юридичний склад.

Відзначаючи своєрідність спадкового правовідношення, Л.В. Шевчук вказує також на особливості його юридичного складу, що «визначають, в основному, особливості об'єкта спадкування, набуття права на спадщину, можливість винятків із загального кола майнових відносин і т.д.» [14, с. 22]. Саме тому, на наш погляд, вивчення спадкового правовідношення слід розпочати з вивчення юридичних складів, які породжують, змінюють та припиняють його. Дослідивши кожен складову частину юридичного складу поодинокі та у сукупності з іншими, ми зможемо визначити правовий статус учасників та об'єкт спадкового правовідношення.

Спадкові правовідносини для кожного зі спадкоємців беруть свій початок на момент припинення існування однієї особи – смерті спадкодавця – та закінчуються на момент остаточної реалізації спадкових прав на спадщину в інших осіб – спадкоємців [13, с. 134; 91, с. 13; 108, с. 142]. Між цими двома «точками» спадкових правовідносин існує певний строк, встановлений законодавством, – строк для прийняття або відмови від спадщини. Вказані юридичні факти є загальними для спадкових правовідносин незалежно від їхніх підстав – для спадкування за законом або для спадкування за заповітом. Розглянемо їх детальніше.

Смерть спадкодавця (фр.–mort, нім.–Tod, англ.–death) виступає центральним юридичним фактом, з яким закон пов'язує виникнення прав та обов'язків у суб'єктів спадкового правовідношення (ч. 1 ст. 1220 ЦКУ, ст. 1113 ЦК РФ, ст. 718 ЦКФ, ч. 1 § 1922 ЦКН, ст. 72-1-108 ЄПК [123]). Слід зазначити, що смерть у загальноприйнятій класифікації юридичних фактів за вольовою ознакою відноситься до подій. Момент смерті фіксується на підставі

медико-біологічних даних, які свідчать про те, що «an individual who has sustained either irreversible cessation of circulatory and respiratory functions or irreversible cessation of all functions of the entire brain, including the brainstem, is dead» (ст. 72-2-101 ЄПК), тобто зміни, які відбулися в організмі людини, є незворотними та дозволяють констатувати факт смерті. Факт смерті, встановлений на підставі медико-біологічних даних, засвідчується у відповідному документі, який видається компетентним органом виконавчої влади (в Україні – орган РАГСу; у Росії – орган ЗАГСу; у Франції, Німеччині, США – посадовці муніципалітету (фр. – *officiers de l'état civil*, нім. – *Standesbeamte*, англ. – *Registrar*)).

До смерті людини за правовими наслідками прирівнюється оголошення судом фізичної особи померлою (ст. 46 ЦКУ, ст. 45 ЦК РФ, ст.ст. 88-92 ЦКФ, §§ 960-976 Кодексу цивільного судочинства Німеччини, ч. 5 ст. 50-22-101 ЄТК [124]). Чинне французьке законодавство не знає інституту визнання фізичної особи померлою, розрізняючи лише презумпцію безвісної відсутності та оголошення особи безвісно відсутньою [56, с. 34]. При цьому оголошення безвісно відсутньою за своїми правовими наслідками є аналогічним оголошенню померлою, а презумпція безвісної відсутності – звичайній безвісній відсутності за іншими правовими системами. Однак для більшої зручності та задля уникнення плутанини у термінології надалі буде використовуватись термін, який закріплено у законодавствах більшості країн, – оголошення особи померлою.

У зв'язку з цим слід зазначити, що спірним сьогодні в цивілістиці у питання щодо кваліфікації судового рішення у якості юридичного факту. Так, наприклад, О.О. Красавчиков не вважає судові рішення юридичним фактом [120, с. 129]. Цю точку зору досить детально обґрунтував німецький цивіліст К.С. Райзенфельд. Основною його аргументацією була так звана «презумпція смерті особи», яка існувала ще за часів Стародавнього Риму [125, с. 134-140]. Презумпції життя та смерті належать до презумпцій, які припускають докази протилежного. І тільки за допомогою судового рішення ця презумпція може

стати фактом, якому надається певна форма, – форма судового рішення. Тут слід погодитись з Є.А. Нефедьєвим, який говорить про те, що судова влада повинна вирішувати питання про те, чи витікає з тих фактів, на які їй вказано, те чи інше право на підставі закону. «Деятельность судебной власти состоит, таким образом, в подведении фактов под закон и в извлечении отсюда известного вывода» [126, с. 20]. Слушним з цього приводу є зауваження Ю.Б. Гонгалю: «судебное решение может выступать в качестве юридического факта материального права, если оно является конститутивным» [127, с. 21].

Враховуючи наведене та виходячи з поняття юридичного факту, вважаємо, що судові рішення про оголошення особи померлою є юридичним фактом, який стоїть нарівні зі смертю й відноситься до вольових правомірних дій. До того ж норма ч. 5 ст. 11 ЦКУ закріплює можливість судового рішення виступати у якості юридичного факту у випадках, встановлених актами цивільного законодавства.

Не можна погодитись з думкою тих вчених, які вважають, що смерть спадкодавця є єдиним юридичним фактом, що породжує спадкові правовідносини [87, с. 57; 128, с. 13; 129, с. 27]. Розглянемо це питання детальніше на прикладах.

Відповідно до абз. 2 п. 3 Постанови Пленуму Верховного суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 [130], часом відкриття спадщини посмертно реабілітованих осіб є день прийняття рішення районною комісією з питань поновлення прав реабілітованих про повернення майна реабілітованого або відшкодування його вартості спадкоємцям першої черги. Коло спадкоємців першої черги визначається на день винесення цього рішення.

Надалі, якщо спадкодавець за життя не мав ані абсолютних (право власності), ані відносних (зобов'язальних) прав, то після його смерті не йдеться про виникнення спадкового правовідношення. На цю обставину звертають увагу Є.В. Кожевіна [15, с. 41] та Ю.О. Заїка [30, с. 12]. У своїй праці Д.І. Мейєр «О понятии и юридическом значении скрытых действий» вказує, що

«приобретению прав сопутствует нередко обязательство: кто принимает наследство, тем самым высказывает волю вступить в наследственные обязательства» [33, с. 138]. Слід також вказати, що для спадкоємця наявність боргів у спадкодавця може бути підставою для відмови від прийняття спадщини [30, с. 75], тобто бути однією з передумов для подальшого припинення спадкового правовідношення для цього спадкоємця (особливо коли борги спадкодавця перевищують активи спадкового майна). Для кредиторів спадкодавця наявність боргів є важливим фактом поряд з його смертю для виникнення права вимоги щодо спадкового майна, про що прямо говориться у нормах спадкового права.

Подібна ситуація спостерігається у випадку наявності зобов'язального правовідношення, у якому спадкодавець виступає кредитором. У такому випадку спадкоємець, успадковуючи право вимоги, стає кредитором по відношенню до всіх боржників спадкодавця. Це може спричинити активні дії спадкоємця з приводу вступу у спадщину (найчастіше, коли право вимоги за матеріальним критерієм перевищує борги спадкодавця), зокрема, отримання відповідного акту органу державної влади про право на спадщину для офіційного підтвердження свого статусу кредитора.

Таким чином, якщо немає зобов'язального правовідношення, однією з сторін якого виступає спадкодавець, то після його смерті відсутній такий суб'єкт спадкових відносин, як боржник/кредитор. Тобто немає підстави говорити про юридичний зв'язок «спадкоємець – боржник/кредитор». Отже, наявність зобов'язальних правовідносин, у яких брав участь спадкодавець, є не тільки однією з підстав виникнення спадкових правовідносин, але й важливою передумовою реалізації спадкоємцями своїх прав. Тобто наявність чи відсутність зобов'язання може також вплинути на розвиток або навіть на припинення спадкових правовідносин.

Як видно з вищенаведеного, ще однією особливістю підстав виникнення та розвитку спадкових правовідносин є наявність у юридичному складі **юридичних умов**. Категорія «юридична умова» заперечується більшістю

вчених-цивілістів [116, с. 20; 127, с. 24-25; 131, с. 58], але саме наявність або відсутність таких передумов призводить до руху спадкових правовідносин [132, с. 65]. Вважаємо за необхідне включати до юридичного складу, що спричиняє виникнення та динаміку спадкових правовідносин, юридичні умови, оскільки на відміну від юридичних фактів такі умови створюють можливість виникнення правовідносин, утворюють правове середовище, в якому можуть виникати та розвиватись різноманітні правові зв'язки, тобто тут має місце конкретизація юридичних фактів. При цьому під юридичними умовами слід розуміти обставини, які мають юридичне значення для настання юридичних наслідків, але які пов'язані з ними не прямо, а через одну чи декілька проміжних ланок [133, с. 184; 134, с. 20-21; 135, с. 9-10]. Юридичні умови також включають у себе елементи цивільного стану [136, с. 50; 137, с. 76].

Розмежування юридичних фактів від юридичних умов має й суттєве практичне значення. Правозастосовчий орган повинен встановити всі необхідні юридичні факти, наявність юридичних умов при цьому презюмується. У протилежному випадку правозастосовчий орган у кожному випадку мав би встановлювати нескінченний ланцюг юридичних фактів, які прямо чи опосередковано пов'язані з даним правовим наслідком.

Отже наявність правовідносин між спадкодавцем та кредиторами або боржниками на момент смерті першого є юридичною умовою виникнення спадкових правовідносин.

Своєрідність підстав виникнення, зміни та припинення спадкових правовідносин також виявляється у тому, що є підставою спадкування – заповіт чи закон [68, с. 81], у чому Г.С. Лиманський вбачає проблему щодо побудування системи юридичного складу, який призводить до виникнення спадкових правовідносин [97, с. 42-43]. Адже у залежності від підстави спадкування чинне законодавство вводить до юридичного складу, що спричиняє динаміку спадкових правовідносин, у якості необхідних ті чи інші юридичні факти [122, с. 29-30]. Так, окрім зазначених юридичних фактів та юридичних умов, підставою виникнення спадкування за заповітом є наявність

на момент смерті спадкодавця дійсного заповіту (ст. 1234 ЦКУ, ст. 1118 ЦК РФ, ст. 893 ЦКФ, § 2064 ЦКН, ст. 72-2-534 ЄПК). З цього приводу К.П. Побєдоносцев вказує, що «условия, требуемые законом для действительности завещания, относятся или к лицу завещателя, либо преемника по завещанию (личные), или к завещаемому имуществу (предметные)» [138, с. 451]. У той же час, чинне законодавство у якості однієї з найважливіших умов дійсності заповіту закріплює положення щодо форми заповіту. Тому більш зручнішим, на нашу думку, є поділ умов дійсності заповіту на зовнішні та внутрішні. Так, за чинним законодавством, зовнішніми умовами дійсності заповіту є:

А) дотримання встановленої форми. Чинне українське та російське законодавство встановлюють обов'язкову письмову форму заповіту з посвідченням нотаріусом (ч. 3 ст. 1247 ЦКУ, ч. 1 ст. 1124 ЦК РФ). Цивільне законодавство Франції встановлює дві форми заповіту: просту письмову (ст. 970 ЦКФ) та письмову з посвідченням двома або одним нотаріусом у присутності двох свідків, що також ставлять свій підпис (ст.ст. 971, 974 ЦКФ). Німецьке законодавство також розрізняє дві форми заповіту: нотаріальний запис (публічний заповіт) та власноручний заповіт (§ 2231 ЦКН). При цьому заповіт підлягає «особливому офіційному зберіганню у судах зі спадкових справ» (§§ 2258a-2258b ЦКН). Згідно зі статтями 72-2-522 та 72-2-524 ЄПК, у США заповіт є дійсним за своєю формою, якщо його написано і підписано власноруч заповідачем, посвідчено двома свідками, скріплено печаткою державного нотаріуса. Стаття 72-3-102 ЄПК також встановлює обов'язкове судові посвідчення заповітів у судах зі спадкових справ (an adjudication of probate) для неможливості подальшого заперечення переходу майна або призначення виконавця заповіту.

З правила щодо форми заповіту існують винятки, перелік яких є вичерпним та не підлягає розширеному тлумаченню (ст.ст. 1251-1252 ЦКУ, ст.ст. 1125-1128 ЦК РФ, Частина II Глави V Розділу III Книги 3 ЦКФ, §§ 2249-2252 ЦКН, ст.ст. 72-2-903-72-2-910 ЄПК). Ці винятки, зокрема, стосуються

військовослужбовців, які проходять строкову службу, моряків, які знаходяться за межами своєї країни, осіб, які страждають на невиліковні хвороби, що перешкоджають скласти заповіт власноруч тощо.

Б) наявність тестаментоздатності у заповідача (здатності бути заповідачем) на момент складання заповіту. У російському дореволюційному праві заповіти визнавались дійсними навіть тоді, коли заповідач на момент складання заповіту був недієздатним. Але важливо було, щоб на момент смерті він був дієздатним [54, с. 485]. За чинним законодавством, тестаментоздатною особою-заповідачем може бути будь-яка фізична особа, яка має повну цивільну дієздатність (ч. 1 ст. 1234 ЦКУ, ч. 2 ст. 1118 ЦК РФ), або досягла певного віку (18 років – ст. 388 ЦКФ, § 2229 ЦКН, ст. 72-2-521 ЄПК), або на момент складання заповіту має здоровий глузд (фр. – *sain d'esprit*, нім. – *zurechnungsfähig*, англ. – *to be of sound mind*) (ст. 901 ЦКФ, п. 4 § 2229 ЦКН, ст. 72-2-521 ЄПК).

Ю.О. Заїка [109, с. 81-82], О.М. Калітенко [131, с. 77] відстоюють точку зору, згідно з якою особи, які у судовому порядку визнані обмежено дієздатними, не мають права заповідати. Навпаки, М.Ю. Барщевський [139, с. 63-64], Т.Д. Чепіга [140, с. 8] пропонують надати цій категорії осіб право на складання заповіту.

Вважаємо, що остання позиція не є вірною з наступних міркувань. Навіть у кримінальному та адміністративному праві вчинення правопорушення у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння визнається обтяжуючою обставиною [141, с. 27]. Крім того, в подібному стані поведінкою людини дуже легко керувати, тобто порушується головна умова заповіту – свобода волевиявлення. Таким чином, законодавець вірно встановлює неможливість складання заповітів обмежено дієздатними особами. Аналогічне правило діє й в Україні (ч. 1 ст. 1234 ЦКУ).

У той же час слід погодитись з наступним. Коли з проханням щодо посвідчення заповіту звертається особа хоч і дієздатна, але яка знаходиться на даний момент у такому стані, що не розуміє значення своїх дій (наприклад, у нетверезому стані), нотаріус має право відмовити у посвідченні заповіту,

роз'яснивши при цьому, що це не позбавляє громадянина звернутись до нотаріуса знову з таким же проханням після того, як відпадуть обставини для відмови [142, с. 545; 143, с. 41-42]. Аналогічне правило виходить з норм спадкового права Франції та Німеччини. У той же час слід мати на увазі, що ст. 904 ЦКФ та п. 2 § 2229 ЦКН встановлюють правило, згідно з яким неповнолітні, які досягли 16 років (у Франції – не емансиповані), можуть робити розпорядження тільки шляхом заповіту і тільки у розмірі половини речей, якими закон дозволяє повнолітньому розпоряджатись. Отже, у даному випадку має місце неповна тестаментоздатність, що, за твердженням О.В. Гренкової, «говорит в пользу расширения границ завещательной свободы» [56, с. 79].

У США, як вказувалось вище, правове поняття тестаментоздатності заповідача визначається як наявність у спадкодавця достатніх психічних здібностей [144, с. 78]. У деяких штатах також вимагається, щоб «у наследодателя также не было ...бреда и галлюцинаций, результатом (которых) является завещание лицом своего имущества таким образом, каким бы оно его не сделало, если бы не было бреда и галлюцинаций» [71, с. 412]. У певних штатах вимагається наявність лише одного з трьох критеріїв: наприклад, у Міссурі вимагається тільки, щоб заповідач розумів свої обов'язки по відношенню до об'єктів своєї щедрості та ступінь зв'язку з ними, а у Мінесоті – щоб спадкодавець розумів характер, стан та розмір своєї власності та мав здатність утримувати це в пам'яті досить довго для того, щоб сформулювати розумне судження щодо них [88, с. 288].

Розглядаючи питання щодо тестаментоздатності заповідача, слід зупинитись на заповіті осіб, які вчинили самогубство або замах на самогубство, адже чинні законодавства європейських країн прямо не встановлюють правило, згідно з яким на момент складання заповіту особа повинна бути «у здоровому глузді та ясній пам'яті». Так, свого часу ще К.П. Побєдоносцев вказував, що через відсутність розуміння значення своїх дій заповіти таких осіб є недійсними [138, с. 623]. У той же час в іншій дореволюційній літературі згадується, що за

певних обставин такі заповіти можна вважати дійсними [54, с. 481]. Вважаємо, що друга точка зору є більш прийнятною, але у кожному конкретному випадку питання щодо дійсності заповіту повинен встановлювати суд [145, с. 59].

У сучасній вітчизняній та зарубіжній літературі немає жодного дослідження з питання визнання заповіту осіб, що вчинили самогубство (замах на самогубство), недійсним. Але, враховуючи сучасні економічні та соціальні реалії (у т.ч. фактична неможливість фізичних осіб виплати кредитів під заставу нерухомості, стійка тенденція до зниження соціального рівня життя тощо) та виходячи зі статистичних даних, які свідчать про зростання чисельності випадків скоєння суїцидів, зокрема під психологічним або фізичним тиском з боку третіх осіб, дослідження цього питання набуває нового значення.

Нечисленна судова практика з питань визнання заповіту, складеного особою, що вчинила самогубство (замах на самогубство), є неоднозначною. Зокрема, спочатку зацікавлені особи звертаються до суду з заявою про визнання особи, що вчинила самогубство або замах на самогубство, недієздатною. На підставі відповідного рішення зацікавлені особи звертаються до суду вже з позовною заявою про визнання заповіту недійсним, посиляючись на норми цивільного законодавства про наслідки недійсності правочину [146].

Такий стан справ свідчить про відсутність єдиного підходу до розв'язання справи по суті, затягування процесу, ускладнення процедури розгляду справ і, як наслідок, все це негативно впливає на можливість нормальної реалізації спадкоємцями своїх спадкових прав [147, с. 134]. З цього виникає доцільність розгляду питання про визнання заповіту, складеного особою, що вчинила самогубство (замах на самогубство), в одному провадженні із урахуванням обставин (постійний/тимчасовий психічний розлад, психічний/фізичний тиск з боку третіх осіб тощо), що існували саме на момент складання такого заповіту.

На підставі викладеного вважаємо за необхідне доповнити ч. 1 ст. 1234 ЦКУ абзацом другим наступного змісту: «Заповіти осіб, що вчинили самогубство або замах на самогубство, можуть бути визнані недійсними в

судовому порядку, виходячи із обставин, які мали місце на час складання такого заповіту».

Стосовно строку, який минув після складання заповіту до моменту вчинення самогубства (замаху на самогубство), слід визнати недоцільним його встановлення. Адже обставини, що мали місце на момент складання заповіту (психічний або фізичний тиск) можуть мати тривалий характер та позначитись на психічному (фізичному) стані особи і, як результат, – скоєння самогубства (замаху на самогубство). Саме тому у позовному провадженні суд повинен встановити ці обставини, їх тривалість та причинно-наслідковий зв'язок між ними та психічним (фізичним) станом особи, який мав місце на момент скоєння самовбивства (замаху на самовбивство). Виходячи з наведеного, можна вести мову про оспорюваність таких заповітів, тобто нетестаментоздатність такої категорії осіб на підставі рішення суду.

Особи, які мають певні вади, є тестаментоздатними згідно чинного законодавства (ч. 2 ст. 1247, ч. 2 ст. 1248 ЦКУ, ч. 3 ст. 1125 ЦК РФ). Зарубіжні законодавства закріплюють правило щодо можливості складати таємні заповіти вказаними категоріями осіб (ст. 978 ЦКФ, ч. 2 § 2233 ЦКН, п. (b) ст. 72-2-522 ЄПК).

Враховуючи той факт, що секретний заповіт подається особою у заклеєному конверті нотаріусові без ознайомлення останнім з його змістом, особистістю заповідача тощо, на практиці можуть мати місце випадки, коли секретний заповіт складатиме особа, яка не вміє читати та/або писати. При відкритті спадщини та у процесі виконання такого заповіту виникатимуть певні труднощі, що ускладнить процес отримання спадщини або, навіть, призведе до оспорювання такого заповіту у судовому порядку. Саме з позиції уникнення вищевказаних ускладнень, що можуть мати місце на практиці, з урахуванням загальних вимог чинного законодавства до письмової форми правочину (ст. 207 ЦКУ), пропонується внесення доповнень до чинного ЦКУ шляхом доповнення ст. 1249 частиною третьою наступного змісту: «3. Особи, які не вміють або не можуть читати та/або писати, не мають права складати секретні

заповіти». Як наслідок, таких осіб слід вважати нетестаментоздатними при складанні секретних заповітів.

До внутрішньої умови дійсності заповіту слід віднести законність змісту заповіту. Заповідач має право у своєму заповіті розпорядитися щодо призначення спадкового майна, щодо способів його вживання або користування або встановити інші умови, які не суперечать законові. Якщо заповіт має незаконні або неможливі умови, то, за законодавством України та Росії, такі умови є недійсними, а всі інші – дійсні (ч. 3 ст. 1257 ЦКУ, ч. 4 ст. 1131 ЦК РФ). Наприклад, недійсними є умови заповіту щодо відсторонення від спадкування осіб, які мають за законом право на обов'язкову частку (ч. 3 ст. 1235 ЦКУ, ч. 1 ст. 1119 ЦК РФ). Якщо воля спадкодавця виражена у заповіті, де одна його частина є законною, а друга, яка тісно пов'язана з першою, – незаконною, то в такому випадку заповіт є незаконним у цілому, а не тільки в другій своїй частині (ч. 4 ст. 1131 ЦК РФ). Французьке та німецьке право реципували римський принцип: у випадку, якщо заповіт має незаконні або недійсні умови, такі умови відстороняються, тобто вважається, що таких умов не було взагалі (ст. 900 ЦКФ, § 2085 ЦКН).

У звичаєвому праві, на відміну від римського (європейського), існує інший порядок обмеження волі заповідача: в інтересах сім'ї визначаються частки майна, якими заповідач не має права розпоряджатися на користь сторонніх, а не встановлюється обов'язкова частка стосовно прав кожного спадкоємця [148, с. 10].

З вищевикладеного можна зробити висновок, що поряд із загальними юридичними фактами та юридичними умовами наявність повністю або частково чинного заповіту є важливим фактом у юридичному складі для виникнення спадкового правовідношення у разі спадкування за заповітом. Якщо заповіт не охоплює всю спадщину, а також якщо заповіт у встановленому законодавством порядку визнано недійсним повністю або частково, то рішення відповідного органу щодо цього є юридичним фактом у юридичному складі, який поряд з іншими спричиняє виникнення спадкового правовідношення на

підставі закону. До факту визнання заповіту повністю недійсним можна прирівняти відсутність заповіту взагалі.

Як вірно зазначає О.О. Красавчиков, для спадкування за законом необхідними принаймні є дві умови: по-перше, особа, яка закликається до спадкування, повинна входити до кола спадкоємців за законом; по-друге, повинно здійснитись відкриття спадщини [120, с. 111]. Як бачимо, важлива особливість спадкування за законом полягає в тому, що спадкоємцями є особи, які перебувають у родинних стосунках або певному сімейному зв'язку зі спадкодавцем. У цьому знаходить свій прояв зв'язок між спадковим правом та сімейним, оскільки стани споріднення та сім'ї визначаються та регулюються нормами останнього.

У юридичній та науковій літературі досить давно обговорюється питання щодо місця правових станів у системі юридичних фактів. Деякі автори вважають їх поряд зі строками особливими різновидами явищ, які в деяких випадках мають самостійне юридичне значення у залежності від обставин [120, с. 169-170; 149, с. 57; 150, с. 8-9]. Інші вважають їх самостійними юридичними фактами, які не підпадають ані під категорію явищ (оскільки можуть мати й вольовий характер, наприклад, перебування у шлюбі), ані під категорію дій (наприклад, непрацездатність) [151, с. 48]. Протистоїть цим двом третя позиція, згідно з якою «юридическое значение имеет не само состояние (в браке, в трудовом договоре), а юридические факты, обусловившие его возникновение» [118, с. 173]. Юридичним фактом, за цією позицією, може бути лише виникнення чи припинення того чи іншого стану, як, наприклад, укладення шлюбу. Тобто не можна виявити певного критерію, який надав би можливість відмежувати стан від тривалого правовідношення, що обумовлює сумнів у доцільності виділення станів у класифікації юридичних фактів [152, с. 288-289].

Якщо брати до уваги особливості спадкового законодавства та виходити з поняття юридичного факту, то можна з впевненістю сказати, що самі по собі стани не призводять спадкові правовідносини до динаміки, але їх наявність є необхідною умовою для виникнення спадкових правовідносин при спадкуванні

за законом зокрема. Таким чином, ми доходимо висновку, що до юридичного складу як складові елементи, окрім юридичних фактів, можуть входити також стани (громадянство, стать, стан здоров'я, сімейний стан, освіта, місце проживання, знаходження у родинних стосунках тощо) – юридичні умови. Вважаємо, що таке твердження може припинити дискусію відносно місця правових станів у системі юридичних фактів.

Слід зазначити, що невизначеність місця правових станів у системі юридичних фактів є притаманним лише для української та російської правової доктрини. Французьке та американське право не мають розгорнутої загальної теорії юридичних фактів, а тому спорідненість тут є юридичним фактом, пов'язаним з життям людини, поряд з народженням, досягненням певного віку, наявністю фізичних чи психічних вад тощо [93, с. 211; 153, с. 70-72].

Німецька правова доктрина також розглядає правові стани як юридичні факти. Німецькі вчені виходять з того, що під юридичним складом вони розуміють сукупність вимог, з якими правопорядок пов'язує правові наслідки [154, с. 48]. Тому дієздатність, волевиявлення, правові стани тут відносяться до юридичних дій [53, с. 79-85; 155, с. 5]. У теорії німецького сімейного права є поняття так званого сімейного зв'язку, різновидами якого є спорідненість та свояцтво. Кожний з цих видів призводить до певних наслідків, які дуже відрізняються один від одного. Але в їх основі лежить сім'я, яка виникає на підставі шлюбу або всиновлення. Таким чином, за німецькою правовою доктриною, юридичним фактом, який породжує сімейні та інші пов'язані з ними правовідносини, є сімейний зв'язок [156, с. 43]. Отже, у разі спадкування за законом необхідною юридичною умовою (у Франції, Німеччині та США – юридичним фактом) для його виникнення є наявність споріднення (сімейного зв'язку) будь-якої черги спадкоємців зі спадкодавцем. Саме це, на думку В.Л. Інцаса, є однією з особливостей, що притаманні спадковому праву та відрізняють його серед інших галузей [96, с. 10].

Серед юридичних умов, які є необхідними у юридичному складі виникнення спадкового правовідношення при спадкуванні за законом, слід

назвати перебування у шлюбі та/або наявність родинних стосунків (спорідненість та свояцтво), знаходження на утриманні спадкодавця певний строк. При цьому для кожної групи (черги, парантели тощо) спадкоємців за законом законодавство встановлює лише певну юридичну умову. Так, наприклад, спадкові відносини для другої та третьої групи спадкоємців за законом виникають у тому випадку, якщо в наявності є загальні юридичні факти (смерть спадкодавця або рішення суду щодо визнання його померлим) і загальна юридична умова (наявність правовідносин з участю спадкодавця), додаткові юридичні факти (відмова спадкоємців першої групи від спадкування або їх відсутність) і спеціальна юридична умова (певний ступінь спорідненості зі спадкодавцем).

Розглянута різноманітність юридичних фактів та юридичних умов, що спричиняють виникнення спадкових правовідносин, дозволяє нам зробити висновок щодо різноманітності останніх. Але при цьому всі наявні у підставі виникнення спадкових правовідносин юридичні факти та юридичні умови формуються або з урахуванням волі заповідача (тоді мова йде про спадкування за заповітом) або, окрім останньої, базуючись на фактах, встановлених імперативними нормами спадкового законодавства (тоді мова йде про спадкування за законом). У той же час для всебічного вивчення динаміки спадкового правовідношення ми будемо досліджувати його лише у межах терміну його дії – з моменту виникнення до остаточного моменту припинення, а не з точки зору його динаміки стосовно конкретного учасника спадкового правовідношення.

2.2. Підстави зміни спадкового правовідношення

У цивілістичній літературі неодноразово вказувалось на неоднозначність категорії «зміна правовідношення». Так, О.О. Красавчиков визнавав зміну

правовідношення найскладнішим моментом його руху, допускаючи можливість зміни лише за лінією змісту та суб'єктів правовідношення [120, с. 127]. В.Б. Ісаков відзначає спірність відмежування зміни правовідношення від його припинення з виникненням нового правовідношення. Як підставу різниці між цими двома процесами він пропонував враховувати ступінь зміни основних структурних елементів правовідношення (суб'єкт, об'єкт, зміст). При цьому зміна будь-якого з цих елементів – це, як правило, зміна правовідношення, двох або трьох елементів водночас – майже завжди припинення попереднього зв'язку та виникнення нового [134, с. 64]. Деякі вчені, вивчаючи розвиток будь-яких матеріальних чи процесуальних правовідносин, розрізняють два аспекти їх зміни. Так, В.Ф. Попондопуло говорить, що «в зависимости от того, поддается ли изменению гражданское правоотношение как правовая форма (форма законодательного регулирования данного общественного отношения) посредством динамики его содержания, или правоотношение как форма права посредством динамики его юридического содержания (прав и обязанностей), следует различать два вида динамики гражданских правоотношений: соответственно в широком и узком» [135, с. 15]. Цю точку зору підтримує також В.П. Воложанін, розрізняючи внутрішні (якщо змінюється зміст правовідношення) та зовнішні (якщо змінюється норма права, що його регулює) зміни у цивільному процесуальному правовідношенні [157, с. 48].

На користь наведених точок зору вказують численні зміни у спадковому законодавстві, які відбуваються за останні роки. Так, наприклад, протягом останнього десятиріччя було прийнято нові ЦКУ та ЦК РФ, що корінним чином змінили регулювання спадкових правовідносин. До чинних цивільних кодексів Франції та Німеччини внесено ті зміни, що розширюють спадкові права позашлюбних дітей. У США простежується тенденція щодо уніфікації норм спадкового права шляхом прийняття та введення в дію багатьма штатами ЄПК. У той же час слід зазначити, що зовнішні зміни (зміни у широкому сенсі) спадкового правовідношення відбуваються дуже рідко порівняно із внутрішніми (змінами його елементів) і «обусловлены динамикой социальных

отношений» [158, с. 24]. До того ж у правотворчій діяльності перебігають й зворотні процеси – «отпадает чрезмерное детальное регулирование отношений на определенных этапах развития права» [159, с. 30]. Так, наприклад, у зв'язку з новим етапом розвитку суспільних відносин і, відповідно, права, у Франції 31 травня 1854 р. припинено дію ст. 719 ЦКФ, що передбачала підстави громадянської смерті.

Як бачимо, категорія «зміна правовідношення» ще у дореволюційній цивілістичній літературі визнавалась неоднозначною та досить умовною. До того ж аналіз літератури свідчить про те, що протягом значного часу приклади зміни правовідношення вичерпувались лише вказівкою на зміну осіб у зобов'язанні та зміну змісту зобов'язання внаслідок його порушення. Через це склалося хибне враження щодо неможливості існування змін у правовідносинах, які не мають зобов'язального характеру.

Оскільки спадкове правовідношення є різновидом цивільного і має тривалий характер дії, треба, на нашу думку, всебічно дослідити динаміку розвитку першого, вивчити, чи виникли факти, які його змінюють, або які є неістотними для його розвитку.

Зміна спадкових правовідносин може відбуватися у різних його елементах, зокрема, у суб'єктному складі та у розмірі часток спадкоємців (об'єкті) як поодинці, так і у сукупності. При цьому слід враховувати той факт, що, як правило, основною підставою зміни правовідношення слугує той же юридичний склад, що й при виникненні правовідношення [160, с. 193]. Це означає, що на момент зміни правовідношення повинен існувати саме той юридичний склад, який спричинив виникнення цього правовідношення. Тобто у разі появи особи, оголошеної померлою, суд скасовує відповідне рішення, і фізична особа може вимагати від інших осіб повернення майна, що їй належить (ст. 48 ЦКУ, ст. 46 ЦК РФ, ст. 118 ЦКФ, ст. 12 Verschollenheitsgesetz – Закону про безвісну відсутність Німеччини 1951 р.). У такому разі спадкове відношення припиняється і вважається таким, що не мало місця (за деякими винятками).

У юридичній літературі поряд з юридичними фактами, що призводять до зміни суб'єктів та об'єкту правовідношення, виділяють також правозмінюючі юридичні факти, які призводять до зміни змісту цивільного правовідношення (суб'єктивних прав та обов'язків) [118, с. 173-174; 151, с. 68; 161, с. 143]. У зв'язку з цим постає питання щодо наявності юридичних фактів, які призводять до зміни змісту спадкового правовідношення. Значення спадкових прав, як було встановлено нами вище при розгляді питання щодо спадкового правонаступництва, складається не стільки в тому, що вони самі по собі є правами, скільки в тому, що вони надають можливість для набуття нових прав (передусім права власності). Тобто реальне значення спадкового правовідношення полягає в тому, що його існування є юридичною підставою (умовою) для виникнення нового права – права власності. Іншими словами, суб'єктивне спадкове право має значення для його володаря не стільки як право, скільки як юридична умова. Саме тому, що спадкове право настільки наближається до права власності, яке з нього виходить, спадкове правовідношення за своєю конструкцією є аналогічним відношенню власності: активними учасниками цього правовідношення є спадкоємці, яких уповноважено на набуття права власності. Їм протистоять всі інші особи, які зобов'язані утримуватись від дій, що перешкоджають здійсненню цього права. З цього можна зробити висновок, що *спадкові правовідносини існують як абсолютні правовідносини* (курсив наш – В.В.). Специфікою зобов'язаних осіб у спадковому правовідношенні є обов'язок сприяти у реалізації спадкоємцями своїх спадкових прав. Це відноситься до спеціально уповноважених осіб та органів – нотаріусів, судів, органів РАГСу або ЗАГСу, медичних та житлових організацій тощо. Таким чином ми бачимо, що в силу своєї специфіки суб'єктивне спадкове право має на меті *трансформацію* у право власності, а тому не може бути зміненим (курсив наш – В.В.). Це означає, що у спадковому правовідношенні змін у змісті не відбувається. Саме тому, на нашу думку, не досить точним є термін «правозмінюючі юридичні факти», адже, як ми бачимо, юридичні факти змінюють не право, а певні елементи спадкового

правовідношення - суб'єктний склад та об'єкт. Отже, вважаємо за доцільніше використовувати термін «юридичні факти, що призводять до змін у спадковому правовідношенні».

Для повного дослідження можливих змін у спадковому правовідношенні всі юридичні факти, які мають місце після виникнення спадкового правовідношення та спричиняють його зміну, слід, на нашу думку, у залежності від того, на який елемент правовідношення вони впливають, поділити на:

1. юридичні факти, що призводять до зміни суб'єктного складу правовідношення;
2. юридичні факти, що призводять до зміни часток спадкоємців;
3. юридичні факти, що водночас призводять до зміни суб'єктного складу правовідношення та до зміни часток спадкоємців.

Розглянемо означені юридичні факти детальніше, спираючись на послідовність їх закріплення у ЦКУ та враховуючи особливості законодавств правових систем, що розглядаються. Слід зауважити, що розглянуті нами нижче юридичні факти можуть виникати не у тій послідовності, у який їх закріплено чинним законодавством, точніше деяких з них може взагалі не бути, тобто відповідні зміни у спадковому правовідношенні можуть не відбуватися.

1. Юридичні факти, що призводять до зміни суб'єктного складу спадкового правовідношення. У теорії права досить гострою є дискусія відносно наслідків зміни суб'єкта правовідношення. Так, за класичним римським правом, при зміні суб'єкта правовідношення попередній суб'єкт (зобов'язаний чи правомочний) вибуває із відношення, тобто для нього воно припиняється та на його місце стає інший суб'єкт, для якого правовідношення лише зараз виникає [66, с. 150]. Г.Ф. Шершеневич, навпаки, вказує, що зміна юридичного відношення в його суб'єктах не є припиненням одного та виникненням іншого відношення, а лише зміна існуючого відношення [54, с. 324]. На нашу думку, обидві точки зору є вірними лише у певній мірі. Це пояснюється тим, що в першому випадку мова йде про динаміку правовідношення з точки зору його суб'єктного складу. У другому правовідношення розглядається з точки зору

його існування в межах двох крайніх точок - з моменту виникнення й до його припинення. У той же час не слід ототожнювати поняття «зміна осіб на боці суб'єкта правовідношення» та «зміна суб'єктів правовідношення». При зміні осіб на боці суб'єкта правовідношення сам суб'єкт (кредитор, боржник, наймач, орендар тощо) не змінюється, змінюється лише конкретна особа (наприклад, кредитор Петренко передає своє право вимоги Іващенко). А під зміною суб'єктів правовідношення слід розуміти або вибуття певного учасника з правовідношення, або вступ нового суб'єкта у правовідношення, що вже існує (наприклад, боржник доручає третій особі – представнику – сплатити його борг).

У випадку зміни суб'єктів правовідношення слід враховувати, що суб'єктний склад спадкового правовідношення є законодавчо (а отже, і теоретично) визначеним на момент його виникнення, тобто на момент відкриття спадщини. Наприклад, зміну виконавця заповіту за позовом спадкоємців не можна вважати юридичним фактом, що змінює суб'єктний склад, оскільки виконавець заповіту є визначеною заповідачем особою ще за життя спадкодавця шляхом включення відповідної умови в заповіт. У даному випадку має місце зміна особи на боці виконавця заповіту, а не зміна суб'єкта спадкового правовідношення.

З урахуванням зазначеного до юридичних фактів, що призводять до зміни суб'єктного складу спадкового правовідношення, слід віднести наступні:

А) Визнання спадкоємця негідним (ст. 1224 ЦКУ, ст. 1117 ЦК РФ, ст.ст. 727-730 ЦКФ, §§ 1933, 2333-2335, 2339 ЦКН, ст.ст. 72-2-124, 72-2-331, 72-2-813 ЄПК) встановлюється у кожному конкретному випадку окремо. У разі неподання відповідного рішення (вироку) суду при прийнятті спадщини заінтересовані особи (спадкоємці) мають право в судовому порядку усунути вказану особу від права спадкування. У такому разі юридичним фактом буде рішення суду про усунення негідного спадкоємця від права спадкування. Детальніше питання щодо визнання спадкоємця негідним буде висвітлено нами при наданні характеристики суб'єктам спадкового правовідношення.

Б) Смерть особи, яка мала спадкувати за заповітом, у разі, якщо заповідач підпризначив спадкоємця замість померлого (субституція) (ст. 1244 ЦКУ, ч. 2 ст. 1121 ЦК РФ). Слід зазначити, що у заповіті спадкодавця підпризначеного спадкоємця може бути призначено тільки спадкоємцю за заповітом, оскільки випадок смерті спадкоємця за законом після смерті основного спадкоємця регулюється нормами спадкового права щодо спадкової трансмісії. Тому невиправданим є твердження Ю.К. Толстого, що у заповіті спадкодавця підпризначеного спадкоємця може бути призначено як спадкоємцю за заповітом, так і спадкоємцю за законом [162, с. 33]. Вважаємо, що правило, вказане Ю.К. Толстим, можна було б застосувати у разі підпризначення спадкоємця за німецьким або американським законодавством, але правила щодо підпризначення спадкоємця знаходяться у Розділі 3 «Заповіт» Частини 3 «Призначення спадкоємця» ЦКН (§§ 2096-2097, 2100-2102 ЦКН) та у Частині 1 Артикулу III ЄПК - «Затвердження заповітів та управління спадщиною» (ч. (b) ст. 72-3-101). Тому можна зробити висновок, що підпризначення спадкоємця, за законодавством Німеччини та США, також знаходяться під дією норм, що регулюють тільки спадкування за заповітом. Аналогічного висновку доходить й А.Р. Мелоуз [279, с. 513]. У даному випадку слід враховувати, що підпризначення спадкоємців за заповітом є забороненим у законодавстві Франції в силу прямої вказівки норми ч. 1 ст. 896 ЦКФ.

В) Перехід права на прийняття спадщини (спадкова трансмісія) (ст. 1276 ЦКУ, ст. 1156 ЦК РФ, ст. 781 ЦКФ, ч. 2 § 2108 ЦКН) має місце у разі настання юридичного факту – смерті спадкоємця за заповітом або законом після відкриття спадщини за умови, що він не встиг її прийняти. Законодавства континентальної правової системи розрізняють спадкову трансмісію та право представлення (ст. 1266 ЦКУ, ст. 1146 ЦК РФ, ст. 739 ЦКФ, ч. 3 § 1924 ЦКН) на відміну від американського (ст. 72-2-613 ЄПК), яке у будь-якому разі застосовує правила щодо права представлення.

Г) Призначення виконавця заповіту за ініціативою заінтересованих осіб у судовому порядку (ч. 1 ст. 1287 ЦКУ, ч. 2 ст. 1134 ЦК РФ, ст. 1027 ЦКФ,

§ 2227 ЦКН, ч. 2 ст. 72-3-702 ЄПК). Тут слід враховувати, що первинний склад учасників спадкового правовідношення визначається на момент відкриття спадщини. Якщо заповідач не призначив виконавця заповіту та якщо цього потребують інтереси спадкоємців, то визначений законодавством орган влади призначає його, і в даному випадку простежується зміна суб'єктного складу, яка виражається у появі нового суб'єкта – виконавця заповіту. У разі, якщо виконавця заповіту було призначено у заповіті, але він виявився неспроможним або відмовився від виконання покладених на нього зобов'язань, то в контексті нашого питання мови про зміну суб'єктного складу немає.

Г) Укладення договору про управління спадщиною (ст. 1285 ЦКУ, ч. 1 ст. 1173 ЦК РФ, § 1981 ЦКН, ч. 2 ст. 72-2-531 ЄПК). Договір про управління спадщиною укладається нотаріусом (в Німеччині та США – судом) (установником довірчого управління) за місцем відкриття спадщини з іншою особою (довірчий управитель). У даному випадку має місце поява іншого, ніж спадкоємець чи виконавець заповіту, учасника спадкових правовідносин – довірчого управителя.

Слід відрізнити договір управління спадщиною від заходів, що мають на меті охорону спадкового майна. Так, управління спадковим майном (англ. – administration) підкорюється загальним правилам цивільного законодавства, що регулює цей договір (Глава 70 ЦКУ, Глава 53 ЦК РФ, Закон про трасти США 1939 р.). У Німеччині управління спадковим майном (Verwaltung des Nachlasses), навпаки, відноситься до окремого різновиду довірчого управління [285, с. 112]. До заходів щодо охорони (фр. – garde, нім. – Schutz) спадкового майна (ст. 1284 ЦКУ, ст. 1172 ЦК РФ, ст. 769 ЦКФ, §§ 1960 -1961 ЦКН) слід віднести наступні: опис та оцінка спадкового майна, внесення грошей та цінних паперів у депозит нотаріальної контори тощо.

2. *Юридичні факти, що призводять до зміни часток спадкоємців.* Як вірно зазначає Я.М. Магазінер, «изменение в объекте отношения не влечет за собой прекращения отношения, если речь идет об увеличении или уменьшении одного и того же предмета...» [163, с. 35]. У той же час до зміни

правовідношення не можна відносити випадок, коли у правовідношенні змінюється повністю його об'єкт – тут відбувається не зміна, а припинення первісного правовідношення.

Законодавства країн, що досліджуються, встановлюють вичерпний перелік випадків, коли спадкові частки можливо змінити як за волею спадкоємців, так і в силу припису імперативної норми спадкового права. При цьому суб'єктний склад спадкового правовідношення не змінюється. Оскільки спадкові частки тісно пов'язані з об'єктом спадкового правовідношення, то, на нашу думку, у таких випадках слід говорити про зміну об'єкта спадкового правовідношення. До таких фактів слід віднести наступні:

А) Перерозподіл спадщини (ст. 1280 ЦКУ, ст. 1155 ЦК РФ) має місце, якщо після спливу строку для прийняття спадщини й після розподілу її між спадкоємцями спадщину прийняли інші спадкоємці (ч.ч. 2, 3 ст. 1272 ЦКУ, ч.ч. 1, 2 ст. 1155 ЦК РФ). Перерозподіл спадщини можливий при наступному юридичному складі: 1) пропуск строку на прийняття спадщини спадкоємцем, який має право на її прийняття; 2) письмова згода на таке прийняття всіх інших спадкоємців (ч. 2 ст. 1272 ЦКУ, ч. 2 ст. 1155 ЦК РФ) або рішення суду щодо відновлення пропущеного строку за умови, що пропуск строку на прийняття спадщини відбувся з поважних причин (ч. 3 ст. 1272 ЦКУ, ч. 1 ст. 1155 ЦК РФ).

Б) Зрівняння часток спадкоємцями-нащадками (Частина II Глави 6 Розділу 2 Книги 3 ЦКФ, §§ 2050-205а ЦКН), що буде висвітлено у межах питання щодо обов'язків спадкоємців.

В) Опис спадкового майна (*inventaire de la succession* – ст.ст. 793-810 ЦКФ, *Nachlaßinventar* – §§ 1993-2013 ЦКН) має на меті обмеження відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавців. За загальним правилом, відповідальність спадкоємців перед кредиторами необмежена, тобто діє й за межами активу спадкового майна (ст. 870 ЦКФ, ч. 1 § 1957 ЦКН). Оскільки у Франції та Німеччині права та обов'язки спадкодавця переходять до спадкоємців автоматично на момент смерті першого (ст. 777 ЦКФ, ч. 1 § 1922 ЦКН), то спадкоємці вимушені вживати заходи задля обмеження своєї відповідальності

за боргами спадкодавця активами спадкового майна, не припускаючи при цьому звернення стягнення з боку кредиторів на своє особисте майно. Саме звідси виникають правила щодо складання опису спадкового майна.

В Україні, Росії та США опис спадкового майна має іншу мету: він входить до засобів щодо забезпечення охорони спадкового майна (ст. 1283 ЦКУ, ч. 1 ст. 1172 ЦК РФ, ст. 72-3-607 ЄПК). При цьому складання опису спадкового майна входить до прямих обов'язків виконавця заповіту (п. 1 ч. 1 ст. 1290 ЦКУ, п. 2 ч. 2 ст. 1135 ЦК РФ, ч. 1 ст. 72-3-607 ЄПК) або нотаріуса (ч. 2 ст. 1283 ЦКУ, ч. 1 ст. 1172 ЦК РФ). Слід зазначити, що тут акт опису спадкового майна ніяк не впливає на розвиток спадкових правовідносин, тобто є юридично байдужим фактом. Він виконує лише ту функцію, що підтверджує [36, с. 136], але не впливає на сам їх зміст та динаміку.

3. Юридичні факти, що водночас призводять до зміни суб'єктного складу правовідношення та до зміни часток спадкоємців. До таких належать:

А) Смерть відказоодержувача після смерті заповідача, якщо він не встиг прийняти легат (ст. 1239 ЦКУ, § 2160 ЦКН, п. (а) ст. 72-2-606 ЄПК), припиняє легат, який стає частиною спадщини та успадковується спадкоємцями заповідача на загальних підставах. Російське та французьке законодавства прямо не встановлюють наслідки смерті легатарія. Ю.К. Толстой, наприклад, вважає, що якщо легат пов'язаний з немайновими правами (право користування житловим будинком спадкодавця), то таке право припиняється зі смертю легатарія. Але права витребування від спадкоємців будь-якої речі переходить до спадкоємців легатарія [98, с. 573]. Більш слушною є думка Л.П. Ануфрієвої, яка вважає, що «в силу прямого указання ч.3 ст.1138 ГК РФ смерть легатария после смерти наследодателя прекращает легат, если легатария не подназначен иной отказополучатель» [164, с. 17]. Аналогічний висновок можна зробити виходячи зі змісту ст. 1043 ЦКФ, за якою заповідальне розпорядження буде нікчемним, якщо спадкоємець за заповітом або легатарій відмовиться від нього або буде нездатним його прийняти. Тобто навіть у разі смерті легатаріїв, яким заповідане все майно, їхні права щодо цього майна не переходять до їх

спадкоємців. До того ж, як нами неодноразово вказувалось, ЦКФ забороняє підпризначення спадкоємців.

Б) Визнання заповіту недійсним у встановленому законом порядку (ст. 1257 ЦКУ, ст. 1131 ЦК РФ, Частина 8 Глави 5 Розділу 2 Книги 3 ЦКФ, §§ 2077-2086 ЦКН, ст.ст. 72-3-108, 72-3-407, 72-2-601 ЄПК). Оскільки заповіт є правочином, то на нього розповсюджуються всі правила про недійсність правочинів за підставами, що передбачені чинним законодавством. У першу чергу це стосується класифікації підстав недійсності заповітів. Заповіти можуть бути недійсними внаслідок вад змісту, форми, суб'єктного складу та волі.

Заповіти з вадами змісту (складені з метою порушення публічного порядку, моральних засад суспільства) та з вадами форми (недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення) є нікчемними, тобто визнаються такими в силу закону та не потребують визнання їх недійсними в судовому порядку (ч. 1 ст. 1257 ЦКУ, ч. 1 ст. 1131 ЦК РФ, ст. 970, ч. 2 ст. 979 ЦКФ, § 125 ЦКН). Французьке законодавство визнає нікчемними також заповіти двох або більше осіб, які вчинено як на користь третьої особи, так і взаємні (ст. 968 ЦКФ). За законодавством Німеччини заповіт подружжя визнається нікчемним також у разі припинення шлюбу (§ 2077 ЦКН). Слід вказати, що нікчемність заповіту за ЄПК не обумовлюється (ст.ст. 72-3-108, 72-3-407, 72-2-601 ЄПК). Правовими наслідками нікчемності заповітів у разі їх виконання є те, що все отримане за таким заповітом, підлягає поверненню тому, кому воно належить (найчастіше – спадкоємцям за законом). Але в такому разі ми не можемо говорити про зміну суб'єктного складу та об'єкта спадкових правовідносин, оскільки чинне законодавство визнає заповіт нікчемним з моменту його вчинення, тобто з моменту його складання заповідачем – до виникнення спадкового правовідношення.

Заповіти з вадами волі відносяться до таких, які оспорюються. Так, за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення відповідача не було вільним і не відповідало його волі. Наприклад, заповіт, складений під впливом насильства з боку

спадкоємця, може бути оспорено в суді на предмет його дійсності іншим спадкоємцем (ч. 2 ст. 1257 ЦКУ, ч. 1 ст. 1131 ЦК РФ, ст. 1046 ЦКФ, § 2078 ЦКН, ст. 72-3-407 ЄПК). За німецьким законодавством, оспорюванню підлягає також заповіт у разі існування особи, яку обійшли, що має право на обов'язкову частку (§ 2079 ЦКН). У разі набрання чинності судовим рішенням щодо недійсності заповіту (або окремих його частин в силу положень ч. 3 ст. 1257 ЦКУ, ч. 4 ст. 1131 ЦК РФ, ст. 900 ЦКФ, § 2085 ЦКН, ст. 72-2-331 ЄПК) у спадковому правовідношенні має відбутися зміна в об'єкті (якщо заповіт визнано недійсним в частині щодо окремого майна) або в суб'єктному складі та об'єкті (якщо заповіт визнано повністю недійсним або в частині щодо певного спадкоємця).

В) Зміна черговості одержання права на спадкування (ст. 1259 ЦКУ). Як бачимо, подібна зміна може статися лише за чинним законодавством України, жодне іноземне законодавство не дозволяє змінювати черговість за підставами, передбаченими нормами вказаної статті ЦКУ.

Г) Відмова спадкоємців від прийняття спадщини (ст. 1272 ЦКУ, ст. 1157 ЦК РФ, ст. 784 ЦКФ, ч. 1 § 1942 ЦКН, ст. 72-2-801 ЄПК) складається у письмовій формі та подається нотаріусу (у Франції, Німеччині та США - до суду зі спадкових справ). Відмова від прийняття спадщини спричиняє зміну як суб'єктного складу правовідношення (випадає спадкоємець, який вчинив відмову), так і об'єкта (його частка у спадщині переходить до інших спадкоємців). Детальніше правові наслідки відмови будуть нами висвітлені далі, але слід враховувати наступне. Якщо спадкоємець відмовився від прийняття спадщини, не вказавши, на користь кого він відмовляється, то його частка у спадщині розподіляється між всіма закликаними до спадкування спадкоємцями рівномірно. А якщо він відмовився на користь одного чи кількох, то в результаті такої відмови збільшуються лише частки вказаних у відмові спадкоємців, частки інших спадкоємців залишаються незмінними.

За українським законодавством, відмова від прийняття спадщини може бути відкликана протягом встановленого законодавством строку (ч. 5

ст. 1273 ЦКУ), що також тягне зміни у суб'єктному складі та об'єкті спадкового правовідношення. Вимоги щодо форми відкликання аналогічні вимогам щодо форми відмови від прийняття спадщини. Інші чинні законодавства не передбачають можливості спадкоємця відкликати відмову від спадщини.

Відмову може також здійснити відказоодержувач по відношенню до заповідального відказу (ст. 1271 ЦКУ, ст. 1160 ЦК РФ, § 2180 ЦКН, ч. 3 ст. 72-2-801 ЄПК). Норми французького законодавства не закріплюють таке право, але воно може бути здійснено легатарієм в силу загальних норм, що регулюють відмову від спадщини спадкоємцями.

Поряд із фактами, що спричиняють зміну учасників або/та об'єкта спадкового правовідношення, існують також юридичні факти, які не призводять до зміни жодного з елементів спадкового правовідношення - **юридично байдужі факти**. У юридичній літературі немає визначення таким фактам. Вжитий термін може здатися неможливим через ознаки, які притаманні юридичним фактам. Адже не всі життєві факти є юридичними, тобто є факти, які не є істотними для права: вони не породжують певних юридичних наслідків. Вважається, що термін «юридично байдужі факти спадкового правовідношення» слід розглядати саме у межах цього правовідношення. До таких фактів слід віднести наступні:

А) Фактичний розділ спадщини (ст.ст. 1278-1279 ЦКУ, ст.ст. 1164-1165 ЦК РФ, ст. 815-842 ЦКФ, § 2042 ЦКН, ст. 72-2-712 ЄПК) має місце вже після прийняття спадщини та спливу строку на її прийняття, а, отже, після того, як закінчилось спадкове правовідношення. До того ж слід врахувати наступне. До розділу спадщини все майно спадкодавця належить його спадкоємцям на праві спільної сумісної власності (якщо немає заповіту або якщо в заповіті їх частки не визначено) або на праві спільної часткової власності (в усіх інших випадках). Тобто взаємовідносини між спадкоємцями щодо їх сумісної власності регулюються відповідними нормами щодо права сумісної власності. І лише в силу своєрідності підстави виникнення права сумісної власності – спадкування – деякі взаємовідносини регулюються нормами спадкового права.

Тому доречним, на нашу думку, є положення норми ч. 2 ст. 1164 ЦК РФ: «К общей собственности наследников на наследственное имущество применяются положения главы 16 настоящего Кодекса об общей долевой собственности с учетом правил статей 1165-1170 настоящего Кодекса». До того ж процедура розподілу спадщини не закріплюється нормами спадкового права, а має відсильний характер до норм, що регулюють розподіл сумісної власності. На це, наприклад, прямо вказує ч. 2 § 2042 ЦКН.

Саме з вказаних причин до юридично байдужого для спадкового правовідношення можна також віднести факт укладання договору спадкоємців між собою щодо зміни частки із спадщини когось із них (ч.ч. 2, 3 ст. 1267 ЦКУ, ст. 1165 ЦК РФ, § 2043 ЦКН). За українським законодавством, це можливо, наприклад, при наявності зачатого, але ще не народженого спадкоємця. Тоді у відповідному договорі спадкоємці повинні виділити належну йому спадкову частку, щоб не чекати на його народження. ЦК РФ встановлює протилежне правило: «При наличии зачатого, но еще не родившегося наследника раздел наследства может быть осуществлен только лишь после рождения такого наследника» (ст. 1166 ЦК РФ). Аналогічне правило міститься у § 2043 ЦКН, але воно доповнюється й іншими випадками відстрочення розділу: якщо не прийнято рішення за клопотанням щодо усиновлення, щодо відміни відносин, встановлених усиновленням, або щодо дозволу створити фонд, який створено спадкодавцем (ч. 2 § 2043 ЦКН). Позиція українського законодавця здається нам більш вдалою. Адже спадкоємці, які вже прийняли спадщину й одержали свідоцтва про право на спадкування, прагнуть до більшої визначеності та незалежності, щоб здійснювати права, які їм належать, на свій розсуд, незважаючи на інших спадкоємців.

Б) Пред'явлення кредитором спадкодавця вимог до спадкоємців (ст. 1281 ЦКУ, ст. 1175 ЦК РФ, Частина 3 Глави 6 Книги 3 ЦКФ, Підрозділ 2 Розділу 2 Частини 1 Книги 5 ЦКН, ст. 72-3-803 ЄПК) здійснюється шляхом подачі відповідної заяви до спадкоємців, до виконавця заповіту або через суд до спадкового майна. Оскільки спадкодавець за життя перебував у

зобов'язальних відносинах з кредиторами, то на момент відкриття спадщини коло кредиторів є визначеним. До того ж деякі чинні законодавства зобов'язують спадкоємців повідомити кредиторів про смерть спадкодавця (ч. 1 ст. 1281 ЦКУ, § 1970 ЦКН, п. (а) ст. 72-3-803 ЄПК). Крім цього, спадкоємці при прийнятті спадщини перебирають на себе обов'язок задовольнити вимоги кредиторів спадкодавця пропорційно своїй частці у спадщині (ст. 1282 ЦКУ, ч. 1 ст. 1175 ЦК РФ, ст. 870 ЦКФ, § 2007 ЦКН, ч. 1 ст. 72-3-803 ЄПК). Таким чином, подача заяви кредиторами має скоріше процедурне значення, ніж породжує будь-які наслідки у спадковому правовідношенні. У той же час слід враховувати, що неподання або пропуск строку без поважної причини для подання заяви кредиторами тягне за собою зміну як суб'єктивного складу правовідношення, так і зміну розміру часток спадкоємців.

В) Встановлення охорони спадкового майна (ст. 1283 ЦКУ, ст. 1171 ЦК РФ, ст. 820 ЦКФ, § 1960 ЦКН). Метою встановлення охорони є захист інтересів не лише спадкоємців, але й відказодержувачів та кредиторів спадкодавця. Це досягається шляхом здійснення особами, вказаними у законі, певних дій. Дії щодо охорони спадкового майна регулюються законодавством про нотаріат (в Україні та Росії), а також відповідними нормами цивільних кодексів щодо відповідального зберігання. Отже, немає жодних підстав говорити про будь-які зміни у спадковому правовідношенні у разі встановлення охорони спадкового майна. Навіть наслідки незбереження спадкового майна через відсутність встановлення засобів охорони регулюються не спадковим законодавством, а загальними нормами цивільного законодавства.

Як підсумок, зазначимо наступне. По-перше, все вищевикладене дає підстави говорити про категорію «зміна правовідношення» як категорію одного порядку з виникненням та припиненням. Не слід поділяти точку зору С.Б. Култишева, який зазначає, що «категория «изменение правоотношения» не может быть признана однопорядковой с возникновением и прекращением правоотношений, а её употребление носит условно-традиционный характер» [161, с. 17], адже змінитись – це стати іншим по відношенню до первісного та

остаточного стану. Навпаки, ця категорія потребує більш детального вивчення та дослідження з метою правильного застосування відповідних норм на практиці.

По-друге, не можна, на нашу думку, погодитись з більшістю авторів, які вказують на існування двох етапів спадкового правовідношення – відкриття спадщини та її прийняття [23, с. 290-291; 91, с. 14; 94, с. 221; 108, с. 158; 109, с. 132] або відкриття спадщини та видача нотаріусом акту про прийняття спадщини [105, с. 59; 114, с. 29-30; 115, с. 99-100]. Адже з відкриттям спадщини, як нами було показано вище, закон пов'язує виникнення спадкових правовідносин, а прийняття спадщини припиняє спадкові правовідносини лише для тих спадкоємців, які її прийняли. Тобто відкриття спадщини (подія або акт органу державної влади) та її прийняття (односторонній правочин спадкоємця) є юридичними фактами, які призводять до виникнення та припинення конкретного спадкового правовідношення.

Поняття «юридичний факт» та «етап правовідношення» необхідно розрізняти. Слід урахувати, що етапи будь-якого процесу характеризуються сукупністю *послідовних дій* його учасників (курсив наш – В.В.). Будь-який етап правовідношення починається й закінчується на підставі визначених юридичних фактів, а «прийняття спадщини» вже само по собі є юридичним фактом. До того ж якщо відкриття спадщини є завжди у спадкових правовідносинах, прийняття може бути відсутнім як за волею (при відмові від спадщини), так і поза волею спадкоємця (відсутності будь-кого зі спадкоємців). Отже ст. ст. 1220, 1268 ЦКУ регулюють не етапи спадкового правовідношення, а підстави визначення часу відкриття спадщини та механізм реалізації спадкоємцем свого суб'єктивного права спадкування шляхом прийняття спадщини відповідно.

До того ж у будь-який період існування спадкового правовідношення можуть відбутись зміни як у суб'єктному складі, так і в об'єкті, що суттєво вплине на його розвиток. Наприклад, всі спадкоємці можуть відмовитись від спадщини, і тоді жодний не отримає відповідного акту про прийняття

спадщини. У такому разі постає питання щодо існування «другого етапу» розвитку спадкового правовідношення взагалі.

Оскільки чинне законодавство не визначає послідовність можливих змін, остільки говорити про певні етапи розвитку спадкового правовідношення стає досить важко та вочевидь недоцільно. Більшу увагу, на наш погляд, слід приділяти дослідженню юридичних фактів, що спричиняють зміни у спадковому правовідношенні, та їх правовим наслідкам. Наприклад, перерозподіл спадщини (ч.ч. 2, 3 ст. 1272 ЦКУ) відбувається вже після «другого етапу». Тобто нотаріуси та суди повинні розуміти, що з прийняттям спадщини спадкове правовідношення не припиняє своє існування й надалі можуть мати місце інші юридичні факти, що призведуть до певних змін у його складі.

У теорії права розрізняють можливість існування будь-якого правовідношення у двох стадіях: нормальній та аномальній. Справді, під впливом правопорушення у будь-якому правовідношенні (в тому числі й у спадковому) відбувається внутрішній розвиток. До порушення спадкове правовідношення виникає та здійснюється у відповідності до норм спадкового права – матеріальних та процедурних (регулятивне правовідношення). У разі порушення норми спадкового права (прийняття спадщини недостойним спадкоємцем, укладання договору заінтересованими спадкоємцями з порушенням прав обов'язкового спадкоємця тощо) спадкове правовідношення перестає бути регулятивним та підпадає під дію інших норм – матеріальних, які передбачають певні санкції, та процесуальних, за якими суб'єкт порушеного права звертається до компетентного органу влади з вимогою захистити свої права. Певні автори вбачають у цьому перетворення регулятивного відношення в охоронне [165, с. 164; 166]. Зокрема, В.Ф. Попондопуло зауважує з цього приводу, що «охранительное правоотношение как результат неправомерного поведения демонстрирует аномальную стадию динамики регулятивного правоотношения и является материально-правовой формой реализации известных последствий правонарушения» [167, с. 92].

З цією думкою важко погодитись з наступних причин. По-перше, як ми вказали вище, регулятивні та охоронні спадкові правовідносини регулюються різними нормами права: у першому випадку – нормами спадкового, цивільного та сімейного права, у другому – цивільного процесуального, адміністративно-процесуального або навіть кримінально-процесуального. До того ж санкції за порушення, що скоєно в рамках спадкового правовідношення, у переважній більшості випадків встановлюються нормами інших галузей права – цивільним, адміністративним, кримінальним. Спірною нам здається й думка С.С. Алексєєва, який обмежує зміст охоронних правовідносин лише реалізацією санкції, а тому вважає їх самостійними, незалежними від регулятивних [165, с. 268-270], адже правопорушення здійснюється в рамках регулятивного правовідношення. З цього можна зробити висновок, що охоронні правовідносини є додатковими до регулятивних, адже виникають вони внаслідок порушення суб'єктивних прав або невиконання обов'язків, що передбачені нормами регулятивного правовідношення.

По-друге, права та обов'язки, що існували в рамках регулятивного спадкового правовідношення до моменту виникнення охоронного правовідношення, продовжують існувати. Тобто регулятивне правовідношення залишається у тому ж об'ємі, у якому воно виникло, але порушення його є підставою для виникнення нового обов'язку (а не зміни існуючих). Цей новий обов'язок (повернути ту чи іншу річ, що входить до складу спадщини, сплатити збитки тощо) виникає на підставі інших юридичних фактів (склад правопорушення тощо) та становить зміст охоронного правовідношення. У разі нездійснення цього обов'язку добровільно зацікавлена особа може звернутись до суду, реалізуючи таким чином своє право на захист (вимога, яка також виникла внаслідок правопорушення). Інакше кажучи, виникають інші права та обов'язки, які виходять за рамки регулятивного правовідношення та стають змістом додаткового (охоронного) правовідношення.

Як бачимо, охоронні правовідносини відрізняються від забезпечених ними регулятивних правовідносин за передумовами виникнення, змістом,

юридичними властивостями, а іноді й за суб'єктним складом, а тому не можуть розглядатись як аномальна стадія розвитку регулятивних.

2.3. Підстави припинення спадкового правовідношення

Більшість цивілістів вважають, що спадкові правовідносини припиняють своє існування у разі прийняття спадщини [12, с. 99; 13, с. 120; 68, с. 698; 88, с. 290]. Під прийняттям спадщини (фр. – *acceptation de succession*, нім. – *Annahme einer Erbschaft*, англ. – *taking by descent*) слід розуміти дії спадкоємців, які свідчать про їх намір щодо отримання права власності на спадкове майно (ст. 1268 ЦКУ, ст. 1152 ЦК РФ, ст. 778 ЦКФ, § 1942 ЦКН). У зв'язку з цим постає питання щодо відмежування юридичних фактів, які змінюють спадкове правовідношення, від юридичних фактів, які призводять до його припинення. Це питання неодноразово обговорювалось у юридичній літературі. Так, В.Б. Ісаков у своїй монографії «Фактический состав в механизме правового регулирования» досить чітко та детально аналізує та розмежовує вказані юридичні факти. У процесі такого дослідження він приходить до висновку, що якщо фактичний склад призводить до зміни структури правовідношення (суб'єктів, об'єкта та змісту), то в такому разі має місце правоприпиняючий фактичний склад, а якщо змінюється лише один елемент – правозмінюючий [134, с. 80-81]. Як нами було показано вище, у спадковому правовідношенні можуть змінюватись декілька елементів його структури – суб'єкти та об'єкт спадкового правовідношення, внаслідок чого воно змінювалось, а не припинялось.

О.О. Красавчиков висловив думку, що у разі зміни суб'єкта правовідношення останнє припиняється [120, с. 124]. Цю позицію підтримують також В.М. Щеглов [168, с. 152] та М.В. Захарова [169, с. 6-7]. Протилежну думку свого часу висловив Г.Ф. Шершеневич: «Изменение юридического

отношения в его субъектах не есть прекращение одного и возникновение другого отношения, а только изменение существующего отношения» [54, с. 413]. Зазначимо, що слід розрізняти правовідношення як модель поведінки його учасників, встановлену нормами права, та конкретне правовідношення, яке виникає між певними особами. Вперше думку щодо розмежування правовідношення висловив О.Б. Венгеров. Він, зокрема, вказав, що модельне правовідношення тим відрізняється від конкретного правовідношення з конкретно означеними учасниками (суб'єктами), що має свою структуру та лише притаманні йому юридичні факти, що його породжують, змінюють, перетворюють та припиняють [136, с. 70].

У рамках міжнародного приватного права модельне правовідношення формується на підставі модельного закону – «законодавчого акту типового характеру, що містить нормативні рекомендації, а також варіанти можливих правових рішень (іноді й пояснення до можливих варіантів, приклади) тих чи інших питань певної сфери суспільних відносин» [37, с. 337]. Практика застосування модельних законів існує в США [170, с. 36]. Зокрема, модельним законом можна назвати ЄПК, оскільки штати поступово сприймають його цілком або частково, вносячи в його текст зміни відповідно до звичаїв та практики, що склалися у тому чи іншому штаті. У Російській Федерації за допомогою модельних законів існує консолідація законодавчих дій відповідних суб'єктів федерації [171, с. 4]. Отже, модельне законодавство, на підставі якого формуються модельні правовідносини, існує у федеративних державах та на міждержавному рівні (наприклад, модельні закони СНД «Про електронний цифровий підпис», «Про боротьбу з тероризмом», «Про трубопровідний транспорт» тощо).

З точки зору теорії права, модельне правовідношення спирається на норму права, тобто «в норме права содержится идеальный пример правоотношения» [136, с. 154]. Потім, спираючись на цю норму та керуючись нею, суб'єкти права вступають у правовідносини, «предначертанные и урегулированные нормой (в правовые отношения), приобретают права и обязанности, несут

ответственность за нарушения» [164, с. 87]. У зв'язку з цим С.С. Алексєєв запропонував ввести у науковий обіг категорію «фактичної конструкції» або «фактичної моделі» правовідношення [165, с. 100], але прихильників такого розмежування не знайшлося.

Вважаємо відсутність вказаного розмежування у сучасній теорії права необґрунтованою з наступних підстав. По-перше, норма права дійсно закріплює модель поведінки учасників майбутнього правовідношення, тобто у загальному вигляді окреслює їх права та обов'язки. У разі настання юридичного складу, передбаченого цією нормою права, суб'єкти права стають фактичними учасниками цього правовідношення. У той же час їх поведінка (дія або бездіяльність) вже залежить тільки від чинників, що існують на час «трансформації» модельного правовідношення у конкретне – свідомості (волі) учасників, економічного, соціального та іншого етапу розвитку, на якому знаходиться суспільство на певний момент. Зі зміною вказаних чинників конкретне правовідношення змінюється та може повністю відійти від тієї моделі, що закріплена у нормі права, адже правовідношення є динамічним явищем.

По-друге, з подальшим розвитком суспільства виникають відносини, що можуть не збігатися з моделями, визначеними у правових нормах, але мають певні риси, які їх наближають одну до одної. Так, згідно з ч. 1 ст. 11 ЦКУ: «цивільні права та обов'язки виникають... із дій, що не передбачені актами цивільного законодавства, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки». Якщо вже на законодавчому рівні закріплено таку можливість, то цивільне законодавство мусить встановити підстави для застосування аналогії права та аналогії закону. Це повинно досягатись, на нашу думку, саме шляхом закріплення у нормах цивільного права загальних моделей правовідносин задля уникнення непорозумінь на практиці. Адже лише у разі зіставлення реальної поведінки суб'єктів суспільного відношення із модельним правовідношенням, закріпленим у нормі права, ми зможемо констатувати належність першого до, зокрема, цивільного правовідношення.

По-третє, вступаючи у те чи інше правовідношення, його учасники намагаються досягти певного правового результату (набути право власності на певне майно, відшкодувати завдану шкоду тощо). Саме цей правовий результат закріплено в нормі права, в якій сконструйовано модельне правовідношення. Отже, саме завдяки останньому суб'єкти права знають, чого саме вони прагнуть досягти своєю поведінкою. Тобто, на наш погляд, поняття «модельне правовідношення» є найбільш прийнятним та відповідає змісту, закладеному в цій категорії.

В-четверте, індивідуальне (конкретне) правовідношення, як було показано нами вище, розвивається під впливом багатьох чинників, що може призвести до неочікуваного суб'єктами результату (правопорушення, якісного перетворення одного правовідношення в інше, виникнення на підставі існуючого нового правовідношення тощо). Але, знаючи нормативну модель своєї поведінки, учасники реального (конкретного) правовідношення прагнутимуть досягти саме того результату, на який вони сподівались, вступаючи у правовідношення взагалі. Таким чином, модельне правовідношення відіграє також роль регулятора суспільних правовідносин (спрямовує, коригує поведінку його учасників), чого не можна сказати про конкретне правовідношення.

Отже, під модельним спадковим правовідношенням слід розуміти модель поведінки, яка закріплена у нормах спадкового права, що є загальним взірцем, на який повинні орієнтуватись та з яким повинні погоджувати свою поведінку суб'єкти, вступаючи у те чи інше конкретне спадкове правовідношення. Таким чином, модельне правовідношення є правовою формою суспільного відношення.

Більшість з нечисленних дослідників правової природи модельного правовідношення вважає, що у залежності від того, яку поведінку обере той чи інший учасник правовідношення, правові норми передбачають безліч індивідуальних модельних правовідносин [136, с. 72; 165, с. 88; 171, с. 4]. Враховуючи особливості спадкового права, можна уявити, що модельне спадкове правовідношення повинно слугувати взірцем для будь-якого учасника

спадкового права (спадкоємця, кредитора, виконавця заповіту тощо), і, як наслідок, модельне спадкове правовідношення є одним та єдиним для всіх. Тобто акцент треба ставити не на суб'єктний склад модельного правовідношення (що простежується у всіх вказаних працях), а на норми права, що регулюють поведінку цих суб'єктів.

Саме з вказаних причин об'єктом нашого дослідження є модельне спадкове правовідношення. Тобто у світлі питання щодо підстав припинення спадкового правовідношення орієнтиром слугує норма спадкового права, яка в своїй гіпотезі закріплює юридичні факти, що припиняють модельне правовідношення. Отже, прийняття спадщини призводить до припинення спадкового правовідношення з участю тільки того спадкоємця, який її прийняв, – до припинення конкретного (індивідуального) спадкового правовідношення.

До того ж, як вказувалось раніше, між прийняттям спадщини та виникненням права власності (злиттям спадщини з майном спадкоємця) на спадкове майно існує певний строк. Він, зокрема, обумовлений поданням заяви до відповідного органу про прийняття спадщини (ст. 1269 ЦКУ, п. 1 ст. 1153 ЦК РФ, ст. 778 ЦКФ), отриманням документа від уповноваженого органу державної влади про право на спадщину (ст. 1296 ЦКУ, ст. 1162 ЦК РФ, ст. 793 ЦКФ, § 2353 ЦКН), реєстрацією прав на нерухомі речі у відповідному державному органі (ст. 182 ЦКУ, ст. 131 ЦК РФ).

Слід зазначити, що законодавством Франції, Німеччини та США більш детально регулюється право спадкоємця на відмову від спадщини (фр. – *renonciation à une*, нім. – *Ausschlagung einer Erbschaft*, англ. – *right to disclaim*), ніж право на прийняття спадщини (ст.ст. 784-792 ЦКФ, §§ 1943-1950 ЦКН, ст. 72-2-811 ЄПК). У цих країнах діє презумпція прийняття спадщини доти, доки спадкоємець не відмовився від неї. Ця презумпція діє також в Україні та Росії по відношенню до певної категорії спадкоємців (ч. 3 ст. 1268, ч. 4 ст. 1268 ЦКУ, ч. 2 ст. 1153 ЦК РФ).

Навіть у разі повної відмови всіх спадкоємців від спадщини, оформленої відповідним чином, право на прийняття спадщини виникає у тих самих спадкоємців, які відмовились від спадщини за певних умов (ст. 790 ЦКФ), або у територіальної громади (в зарубіжних країнах – держави) (далі – держава) (ст. 1277 ЦКУ, ст. 1151 ЦК РФ, ст. 768 ЦКФ, § 1966 ЦКН, ст. 72-2-115 ЄПК). Тобто відмова від спадщини «може виступати як юридичний факт, що входить до юридичного складу спадкування інших спадкоємців, суб'єктивне спадкове право яких залежить від відпадіння інших спадкоємців» [14, с. 33]. І в цьому випадку юридичним фактом, що входить до юридичного складу припинення конкретного спадкового правовідношення, буде прийняття спадщини іншим спадкоємцем.

Таким чином, можна констатувати, що юридичним фактом, який припиняє конкретні (індивідуальні) спадкові правовідносини, є прийняття спадщини. Прийняття спадщини є правом, а не обов'язком спадкоємця (ч. 1 ст. 1268 ЦКУ, ч. 1 ст. 1152 ЦК РФ, ст. 775 ЦКФ, ч. 1 § 1942 ЦКН, п. (d) ст. 72-2-801 ЄПК). Прийняття спадщини може відбуватись декількома способами: 1) шляхом фактичного вступу у спадщину (ч. 3 ст. 1268 ЦКУ, ч. 2 ст. 1153 ЦК РФ, ст. 778 ЦКФ, § 1943 ЦКН, п. (a) ст. 72-2-801 ЄПК) або 2) шляхом вчинення публічного акту – подання заяви про прийняття спадщини до органів нотаріату (ст. 1269 ЦКУ, ч. 1 ст. 1153 ЦК РФ, ст. 778 ЦКФ) або до суду зі спадкових справ (§ 1965 ЦКН). В останньому випадку юридичним фактом припинення конкретного спадкового правовідношення може бути свідоцтво про право на спадщину (фр. – *certificat d'héritier*, нім. – *Erbschein*). З одного боку, свідоцтву про право на спадщину чинні законодавства не надають конститутивного значення. У той же час значення такого свідоцтва досить важко переоцінити, адже у низці випадків без нього не можна підтвердити свій статус спадкоємця. Так, наприклад, у разі успадкування акцій без представлення вказаного свідоцтва спадкоємця не буде включено до реєстру акціонерів. Акції не будуть зареєстровані за цим спадкоємцем, і вони будуть числитись за померлим акціонером.

Надання свідоцтва необхідно також для реєстрації прав на нерухоме майно. Так, за ч. 1 ст. 1299 ЦКУ (з відсиланням до ст. 182 ЦКУ) міститься правило, згідно з яким після одержання від нотаріуса свідоцтва про право на спадщину, спадкоємець зобов'язаний зареєструвати це право на нерухоме майно у закладах юстиції в Державному реєстрі прав на нерухоме майно та їх обмежень (сьогодні в Україні реєстрація права власності на нерухоме майно здійснюється місцевими органами державної реєстрації прав згідно з положенням Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» [172]). Проаналізувавши статтю 4 цього Закону, можна дійти висновку, що реєструється сьогодні право власності на нерухоме майно, а не право на спадщину. Це підтверджується також нормами п.п. 2.1. п. 1 Положення про Спадковий реєстр [173], де вказано, що «...видані свідоцтва про право на спадщину підлягають обов'язковому внесенню до Спадкового реєстру». Тобто реєстрації підлягає не право на спадщину, а саме свідоцтво про таке право. В той же час, у Спадковому реєстрі зазначаються відомості про спадкоємця та відомості про майно, яке отримано у спадщину (найменування, опис, вартість, частка тощо) (п.п. 2.3.3. п. 2 Положення про Спадковий реєстр), що по суті дублює відомості, які заносяться до Державного реєстру прав на нерухоме майно та їх обмежень.

У Російській Федерації згідно з Федеральним Законом «Про державну реєстрацію прав на нерухоме майно та угод з ним» [174], державну реєстрацію права власності на нерухоме майно здійснюють установи юстиції з державної реєстрації прав на нерухоме майно та угод з ним. Стаття 4 вказаного Закону має вичерпний перелік видів речових прав, які підлягають державній реєстрації стосовно нерухомого майна, але права спадкування у цьому переліку немає.

З приводу цього сьогодні в обох країнах існують гострі дискусії щодо занесення до переліку прав, які мають обов'язково бути зареєстрованими щодо нерухомого майна, й права спадкування [175; с. 83; 176; с. 177]. Вважаємо, що таке включення буде недоцільним з наступних міркувань. По-перше, відповідний акт про право власності на нерухоме майно є юридичним фактом,

що породжує право власності на вказане майно, і має своєю важливою юридичною передумовою свідоцтво про право на спадщину. Саме в цьому випадку ми наочно можемо побачити, «відчути» трансформацію суб'єктивного права спадкування у суб'єктивне право власності. По-друге, як вірно зазначає Є.А. Ємельянова, у разі внесення відповідних змін у законодавства ми можемо зіткнутись з проблемою «подвійної» реєстрації однопорядкових за своєю сутністю прав на одне й те саме нерухоме майно [178, с. 9]. І в такому випадку практичне значення свідоцтво про право на спадщину втратить, а спадкоємці будуть вимушені збирати неабияку кількість свідоцтв, актів та інших документів у разі оспорування їх права на спадкування третіми особами у судовому порядку. Це, на нашу думку, переобтяжить саму процедуру реєстрації прав на нерухоме майно і призведе до загромождження процесу у судах щодо збирання та подання доказів сторонами цивільної справи.

Певні кроки щодо спрощення процедури державної реєстрації права власності на нерухоме майно вже зроблено в Україні. Так, 5 березня 2009 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо документів, що посвідчують право на земельну ділянку, а також порядку поділу та об'єднання земельних ділянок» [179]. Відповідно до п. 2) цього Закону, при набутті права власності на земельну ділянку на підставі, зокрема, свідоцтва про право на спадщину, державний акт на право власності на земельну ділянку, що відчужується, долучається до свідоцтва в кожному такому випадку відчуження земельної ділянки. На державному акті про право власності на земельну ділянку нотаріус, який видає свідоцтво, та орган, який здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обмежень, роблять відмітку про відчуження земельної ділянки із зазначенням документа, на підставі якого відбулося відчуження.

Державна реєстрація речового права на нерухоме спадкове майно має результатом встановлення права власності за певною особою, що, як вказувалось раніше, виходить за межі спадкового правовідношення. Тому не можна погодитись з думкою Ю.В. Білоусова, що «державна реєстрація...

представляє собою дію, що припиняє юридичний склад, який направлений на... припинення речових прав на нерухомість» [131, с. 159]. Таким чином, державна реєстрація права власності на спадкове нерухоме майно є юридично байдужим фактом для припинення спадкового правовідношення.

У контексті питання, що розглядається, слід зазначити, що складніше визначити юридичний факт припинення конкретного спадкового правовідношення у разі мовчазного прийняття спадщини. Так, за змістом ч. 3 ст. 1268 ЦКУ, мовчазне прийняття спадщини виражається у пасивній поведінці спадкоємця. Передумовами такого прийняття є постійність проживання разом зі спадкодавцем на момент смерті останнього та відсутність відмови від прийняття спадщини. Відсутність відмови від прийняття спадщини протягом встановленого строку породжує презумпцію прийняття спадщини спадкоємцем (§ 1943 ЦКН, п. (а) ст. 72-2-801 ЄПК). Чинні російське та французьке законодавства встановлюють обов'язковість активної поведінки спадкодавця при мовчазному прийнятті спадщини (ч. 2 ст. 1153 ЦК РФ, ст.ст. 778-779 ЦКФ) – «путем совершения конклюдентных действий» [97, с. 325].

У випадку повної відмови спадкоємця від спадщини спадкові правовідносини закінчуються лише для цього спадкоємця, але продовжують існувати для інших суб'єктів – кредиторів, боржників тощо. Це спростовує вислів Є.О. Рябокона, що «відмова від спадщини призводить до припинення спадкового правовідношення або взагалі не породжує його» [108, с. 181]. Але в цьому випадку виникає питання щодо юридичного складу припинення спадкових правовідносин для інших суб'єктів. На нашу думку, юридичним фактом, що спричиняє припинення модельного спадкового правовідношення, є вплив строку на прийняття спадщини. В українській та зарубіжній літературі вплив строку визнається юридичним фактом, який тягне за собою юридичні наслідки у вигляді виникнення, змінення або припинення правовідносин [53, с. 72; 94, с. 462; 163, с. 39]. Це пояснюється тим, що цивільні правовідносини (а отже, й спадкові) існують в часі, який у багатьох випадках має важливий вплив на їх розвиток. Особливе значення це має для здійснення суб'єктивного

цивільного права. Стосовно спадкового правовідношення вплив строку впливає на дійсність права на відмову від спадщини (ст. 1270 ЦКУ, ч. 1 ст. 1154 ЦК РФ, ст. 789 ЦКФ, ч. 1 § 1944 ЦКН, п.п. (а) п. 2 ст. 72-2-811 ЄПК).

Зазначимо, що вплив строку не припиняє існування суб'єктивного права на спадщину, як вважають деякі вчені [91, с. 22; 180, с. 116; 181, с. 39]. Він має подвійний характер: з одного боку, вплив строку перешкоджає здійсненню права на спадкування, тобто це право не підлягає правовій охороні, з іншого, у деяких випадках допускається прийняття спадщини після впливу строку (наприклад, у разі його поновлення).

Що стосується кредиторів, то вони повинні протягом встановленого строку пред'явити свої вимоги до спадкоємців, які прийняли спадщину (ч.ч. 1, 2 ст. 1281 ЦКУ, ч. 3 ст. 1175 ЦК РФ, ст. 880 ЦКФ, § 1974 ЦКН, ст. 72-3-803 ЄПК). Навіть у випадку відумерлості спадщини встановлюється граничний строк (ч. 2 ст. 1277 ЦКУ, ч. 3 ст. 1151 ЦК РФ, ст. 2265 ЦКФ). Як бачимо, для кредиторів та держави спадкові відносини також мають обмеження в часі й закінчуються впливом встановленого законодавством строку. Тут можна погодитись з Є.А. Сухановим, який вказує на те, що строки відіграють самостійну, самобутню та багатогранну «роль» у механізмі цивільно-правового регулювання суспільних відносин [21, с. 463].

Таким чином, юридичне значення має не сам по собі процес перебігу часу, певна послідовність існування різних правових зв'язків та об'єктів, а його відокремлені етапи, відрізки – строки. В усіх розглянутих випадках вплив строку визначається на законодавчому рівні, тобто не залежить від волі учасників спадкового правовідношення. У той же час встановлення та визначення тривалості строків має вольове походження. Адже строки у спадковому праві можуть встановлюватись також судовими рішеннями (див. напр., ч. 1 § 1964 ЦКН, ч. 2 ст. 72-2-115 ЄПК). До того ж деякі строки можна призупинити, поновити або продовжити в судовому порядку (ч. 3 ст. 1272 ЦКУ, ч. 1 ст. 1155 ЦК РФ, ст. 789 ЦКФ, § 1956 ЦКН, ч. 4 ст. 72-2-115 ЄПК), що також говорить про їх вольову природу. Отже, більшість строків у спадковому праві

мають подвійну природу: будучи вольовими за походженням, вони пов'язані з об'єктивним процесом перебігу часу. Саме тому можна погодитись з думкою В.П. Грибанова, що строки є «особенной категорией юридических фактов, которые нельзя отнести ни к действиям, ни к событиям» [182, с. 9-10]. При цьому слід мати на увазі, що юридичне значення для припинення спадкового правовідношення має лише сплив строку.

Підводячи підсумок, можна з упевненістю сказати, що юридичним фактом, який припиняє модельне спадкове правовідношення, є сплив строку на прийняття відумерлої спадщини державою (ч. 2 ст. 1277 ЦКУ, ч. 3 ст. 1151 ЦК РФ) або прийняття відумерлої спадщини державою (ст. 811 ЦКФ, § 1964 ЦКН, ст. 72-2-115 ЄПК).

Висновки до другого розділу

1. Динаміка спадкового правовідношення залежить від наявності або відсутності тих чи інших юридичних фактів (як елементів юридичного складу), закріплених у нормах чинного цивільного законодавства. Зокрема, підставою виникнення спадкового правовідношення є юридичний склад, елементами якого є наступні юридичні факти:

- смерть спадкодавця, чинне судове рішення про оголошення фізичної особи померлою або день прийняття рішення районною комісією з питань поновлення прав реабілітованих про повернення майна реабілітованого або відшкодування його вартості спадкоємцям першої черги;

- наявність чи відсутність чинного заповіту. Під чинністю заповіту слід розуміти умови, які встановлені законодавством для визнання заповіту дійсним. До таких, зокрема, відносяться: а) дотримання встановленої форми, б) наявність тестаментоздатності заповідача (здатності бути заповідачем) на момент складання заповіту, в) законність змісту заповіту.

2. До юридичного складу, на підставі якого виникає спадкове правовідношення в Україні та Російській Федерації, входять також юридичні умови – обставини, які мають юридичне значення для настання юридичних наслідків, але які пов'язані з ними не прямо, а через одну чи декілька проміжних ланок.

3. Обґрунтовано висновок щодо існування суб'єктивного спадкового права як майнового права, яке є юридичною умовою виникнення інших цивільних правовідносин, зокрема, правовідносин власності.

4. Питання щодо тестаментоздатності заповідача є вельми спірним у науковій літературі, що викликає певні проблеми при посвідченні заповітів деяких категорій осіб. Доведено, що у разі необхідності заповіти осіб, що вчинили самогубство (замах на самогубство), можуть бути визнані недійсними у судовому порядку, виходячи із обставин, які мали місце на час складання такого заповіту. Поряд з цим зроблено та обґрунтовано висновок, що особи, які не вміють або не можуть читати та/або писати, не мають права складати секретні заповіти.

5. Всі юридичні факти, які мають місце після виникнення спадкового правовідношення та спричиняють його зміну, у залежності від того, на який елемент правовідношення вони впливають, слід поділяти на юридичні факти, що призводять до зміни суб'єктного складу правовідношення; юридичні факти, що призводять до зміни часток спадкоємців; юридичні факти, що водночас призводять до зміни суб'єктного складу правовідношення та до зміни часток спадкоємців. Кожний з юридичних фактів, що входять до вказаних груп, має пряме закріплення у нормах спадкового законодавства країн, що досліджуються.

6. Результатом проведеного дослідження юридичних фактів, що входять до кожної з вказаних груп, став висновок щодо недоцільності виділу двох етапів спадкового правовідношення – відкриття спадщини та її прийняття.

7. Поряд із фактами, що спричиняють зміну елементів спадкового правовідношення, виділено також юридичні факти, які не призводять до зміни

жодного з елементів спадкового правовідношення – т.зв. юридично байдужі факти, що існують як такі саме у межах спадкового правовідношення.

8. Спадкове правовідношення існує тільки у якості регулятивного правовідношення, тобто у його нормальній стадії. Висунуто твердження, що правовідносини, які виникають у разі порушення прав спадкоємців, виходять за межі спадкового правовідношення.

9. Виходячи з розуміння спадкового правовідношення як відношення, що спирається на спадкові правові норми, виділено модельне спадкове правовідношення та конкретні (індивідуальні) спадкові правовідношення. Юридичні факти, передбачені нормами об'єктивного спадкового права, є правовим засобом, за наявності якого застосовується модель поведінки. При настанні таких фактів у житті виникають, змінюються та припиняються конкретні (індивідуальні) спадкові правовідносини.

10. Єдиним юридичним фактом, що припиняє модельне спадкове правовідношення, є вплив строку на прийняття відумерлої спадщини територіальною громадою (в зарубіжних країнах – державою) або прийняття відумерлої спадщини територіальною громадою (державою). Юридичними фактами, що припиняють конкретні спадкові правовідносини, є смерть спадкоємця, прийняття спадщини, відмова від спадщини тощо.

РОЗДІЛ 3

СТРУКТУРА СПАДКОВОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ (В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ)

3.1. Учасники спадкового правовідношення

Специфіка спадкових правовідносин виявляється не тільки у юридичних складах, що зумовлюють їх динаміку, а також у суб'єктах та об'єктах. Поняття «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин» здаються рівнозначними, хоча в літературі щодо цього звучать деякі застереження. По-перше, конкретна особа як постійний суб'єкт права не може бути одночасно учасником всіх правовідносин [183, с. 125], по-друге, немовлята, малолітні діти, психічно хворі особи є суб'єктами права, але не можуть бути суб'єктами більшості правовідносин [184, с. 89-99], по-третє, правовідносини не є єдиною формою реалізації права [185, с. 5]. Отже, суб'єкт правовідносин – це завжди суб'єкт права, оскільки має правосуб'єктність, але не будь-який суб'єкт права – суб'єкт певного правовідношення. Таким чином, поняття «суб'єкт правовідношення» за своїм об'ємом входить до поняття «суб'єкт права».

Якщо враховувати той факт, що спадкові правовідносини виникають з приводу спадщини, то до суб'єктів спадкових правовідносин слід віднести спадкоємців (за заповітом та законом), відказоодержувачів, кредиторів та боржників спадкодавця. Це пояснюється тим, що саме ці учасники мають юридичний інтерес (загальна передумова виникнення правовідносин) щодо спадщини. Інші учасники (виконавець заповіту, нотаріус, суди) лише сприяють вищевказаним суб'єктам здійснити свої права та виконати обов'язки щодо спадкового майна. Такий розподіл учасників спадкового правовідношення визнається більшістю науковцями [30, с. 13; 70, с. 9; 80, с. 34; 91, с. 16; 97, с. 56]. Розглянемо вказаних учасників детальніше.

Учасники спадкового правовідношення, які мають юридичний інтерес щодо спадщини. При визначенні суб'єктів спадкових правовідносин чітких позицій у доктрині цивільного права не існує. Так, у літературі зустрічається твердження, що учасниками спадкового правовідношення є спадкодавець та спадкоємці [13, с. 61; 186, с. 34; 187, с. 5]. Спадкодавець – це особа, після смерті якої всі його права та обов'язки переходять до інших осіб. Основною правовою відмінністю спадкодавця від інших осіб є те, що, називаючи особу спадкодавцем, ми одночасно констатуємо смерть людини та наявність після її смерті спадщини. На момент смерті особи вона перестає бути суб'єктом права, її право- та дієздатність як невід'ємні від особи соціально-правові якості припиняються. Саме з вказаних причин ми не можемо говорити про спадкодавця як про суб'єкт спадкових відносин. З цим погоджуються Ю.К. Толстой [114, с. 67] та С.Я. Фурса [115, с. 116]. Але коли ми говоримо про спадкування як про синонім спадкового правонаступництва, спадкодавець виступає як повноправний суб'єкт такого наступництва [188, с. 18]. Це в деякій мірі може пояснити віднесення спадкодавця науковцями до суб'єктів спадкових правовідносин.

Спадкоємець – це особа, яка закликається до спадкування у зв'язку зі смертю спадкодавця. У якості спадкоємця за заповітом може виступати будь-який суб'єкт цивільного права (фізична особа, юридична особа, держава). Спадкоємцем може бути будь-яка фізична особа – недієздатна, обмежено дієздатна, малолітня тощо, оскільки підставою спадкування є не воля спадкодавця, а юридичний склад, який розглядався нами вище.

Слід враховувати, що не будь-яка особа може бути спадкоємцем за заповітом та законом. Тут маємо на увазі так звану тестаментоздатність спадкоємця (здатність бути спадкоємцем). Вважаємо за необхідне використовувати поняття тестаментоздатності й надалі, оскільки цей термін характеризує суб'єктів цивільного права саме з точки зору їх можливої участі як спадкоємців у спадкових правовідносинах. Адже наявність лише дієздатності не може слугувати підставою для визнання фізичної особи

заповідачем, так, як наявність правоздатності не є необхідною ознакою для визнання особи спадкоємцем.

Тестаментоздатність як необхідний елемент правосуб'єктності фізичної особи було розроблено ще за часів Стародавнього Риму [7, с. 38; 49, с. 237]. Надалі це положення було детально вивчено та введено у цивілістику німецькими вченими [189, с. 60; 190, с. 156-160; 191]. За радянських часів наявність тестаментоздатності у фізичної особи не визнавалась [111, с. 87-88; 192, с. 63]. У пострадянські часи термін «тестаментоздатність спадкоємця» зустрічається рідко [52, с. 216-217; 129, с. 38].

Справді, на перший погляд, наявність тестаментоздатності у спадкоємців може викликати деякі заперечення. Тому розглянемо це питання детальніше.

Як слушно зазначає Г.Ф. Шершеневич, особи, на користь яких складається заповіт, повинні бути здатними до набуття спадкового права на заповідане їм майно [54, с. 483-484]. Ця здатність повинна мати місце не на момент складання заповіту (як у заповідача), оскільки вона у цей час не має ніякого юридичного значення, а на момент відкриття спадщини, коли особа, яку призначено спадкоємцем, набуває суб'єктивного спадкового права.

У зв'язку з тим, що від особи, на користь якої заповідається майно, вимагається певна здатність на момент відкриття спадщини, то тим більше необхідно існування цієї особи. Спадкоємець може не існувати ще на момент складання заповіту, але він повинен народитись або вже бути зачатим на момент відкриття спадщини. Отже, з моменту народження й до моменту смерті всі фізичні особи можуть бути спадкоємцями. Не мають значення стать, вік, національність тощо. Права спадкування також набувають особи, які знаходяться у місцях позбавлення свободи. Але з цього правила є винятки, завдяки яким ми можемо говорити про наявність або відсутність тестаментоздатності у фізичної особи.

Чинне законодавство України та зарубіжних країн встановлює коло осіб, які не мають права на спадкування (ст. 1224 ЦКУ, ст. 1117 ЦК РФ, ст. 379, 727 ЦКФ, § 2339 ЦКН, ст. 72-2-813 ЄПК). Хоча закон містить вичерпний

перелік негідних спадкоємців, слід враховувати особливості кожного конкретного випадку. Так, дії осіб, які не досягли 14 років (за законодавством України та РФ), та осіб, які визнані недієздатними, не можуть відноситися до навмисних дій у тому сенсі, який надає їм ч. 1 ст. 1224 ЦКУ та ч. 1 ст. 1117 ЦК РФ. Пояснюється це тим, що вказані особи юридично не є винними, хоча б їх поведінка й заслуговувала на моральне осудження [193, с. 10] (наприклад, дитина, яка досягла тринадцяти років, систематично знущається над своїм безпорадним батьком). Саме тому такі особи, на нашу думку, не можуть бути віднесені до категорії негідних спадкоємців, тобто вони є тестаментоздатними. На підставі викладеного вважаємо за необхідне внести зміни до ст. 1224 ЦКУ. Зокрема, слід передбачити, що положення цієї статті поширюються на осіб, які мають неповну, повну або обмежену цивільну дієздатність. Положення ст. 1224 ЦКУ слід також поширити на всіх спадкоємців, у тому числі й на тих, хто має право на обов'язкову частку у спадщині, а також на осіб, на користь яких зроблено заповідальний відказ.

Також слід враховувати той факт, що у разі смерті негідних спадкоємців має місце спадкування за правом представлення (ст. 1266 ЦКУ, ст. 1146 ЦК РФ, ст. 730 ЦКФ, п. 2 § 2344 ЦКН, ст. 72-2-116 ЄПК).

Нарешті, норми спадкового права Франції закріплюють правові наслідки визнання спадкоємця негідним, а саме: така особа повинна повернути всі плоди та доходи від спадщини, отримані ним з моменту його відкриття (ст. 729 ЦКФ). Аналогічна норма міститься у ст. 1117 ЦК РФ та § 2018 ЦКН. Тому доцільним є внесення змін до чинного ЦКУ шляхом доповнення ст. 1224 ЦКУ частиною сьомою у наступній редакції: «7. Особи, що не мають права на спадкування, або особи, які усунені від права спадкування за правилами цієї статті (негідні спадкоємці), зобов'язані повернути все майно зі складу спадщини в порядку, передбаченому Главою 83 цього Кодексу».

Узагальнюючи вищенаведене, можна зробити висновок, що поняття «тестаментоздатність» не збігається з поняттями «правоздатність» та «дієздатність», але входить до загального поняття правосуб'єктності особи.

Фізичні особи як суб'єкти спадкових правовідносин можуть бути спадкоємцями як за заповітом, так і за законом. У якості спадкоємця за заповітом спадкоємець-фізична особа повинна бути живою або зачатою на момент смерті спадкодавця та мати тестаментоздатність незалежно від наявності у нього зі спадкодавцем сімейних, родинних відносин (ч. 1 ст. 1235 ЦКУ). Таким чином, закон допускає закликання до спадкування не тільки осіб, які є живими на момент відкриття спадщини, але й тих, кого було зачато за життя спадкодавця і вони народились живими після його смерті. Особа, інтереси якої підлягають охороні ще до її народження, називається насцитурус (від лат. nasciturus – дитина в утробі матері).

Інститут правової охорони інтересів зачатих, але ще не народжених дітей є відомим зі стародавніх часів. Ще у римському праві існував постулат «*infans conceptus pro nato habetur quoties de commodum ejus agitur*» («зачата дитина вважається вже народженою, якщо цього потребують її інтереси») [66, с. 88]. Саме тому у правовій доктрині протягом всього часу існування цього інституту продовжується дискусія щодо цивільної правоздатності насцитурусів, яка на сьогодні не завершилась виробленням єдиного підходу.

Зазначимо, що у вітчизняній літературі цій проблемі не приділялось достатньо уваги. Зокрема, серед праць радянського періоду, присвячених проблемам правового положення насцитурусів, можна назвати лише працю Я.Р. Веберса «Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве», де цьому питанню присвячено декілька сторінок [194, с. 7-9]. У сучасній літературі міркування щодо правового статусу насцитурусів зустрічаються у працях Ю.О. Заїки [30, с. 149-150], Г.С. Лиманського [97, с. 143-147], О.В. Мельцова [12, с. 115-116], Н.В. Щербини [70, с. 21]. Тим не менш, відсутність у законодавстві положень, які прямо закріплюють статус насцитуруса як суб'єкта цивільного права, ніколи не складало перешкод для захисту інтересів зачатої, але ще не народженої дитини шляхом норм спадкового та деліктного права, якщо такі існували у відповідному

правопорядку. Саме таким був стан речей у дореволюційній Росії, у радянський період, таким він залишається й досі (ч. 1 ст. 1222 ЦКУ, ч. 1 ст. 1116 ЦК РФ).

Деякі зарубіжні вчені вважають, що насцитуруса наділено умовною цивільною правоздатністю, інші – закон лише охороняє майбутні права зачатої дитини, не визнаючи її правоздатною особою. Що стосується першої точки зору, то вона має витоки зі Стародавнього Риму, адже саме там зачата дитина прирівнювалась до вже народженого суб'єкта права. По-перше, зачата дитина повинна бути народжена живою. По-друге, визнання цивільної правоздатності за зачатою дитиною повинно відповідати його інтересам [53, с. 275]. Положення латинських правових джерел вчинили суттєвий вплив на формування в науці цивільного права теорії «умовної правоздатності» людського плоду [195, с. 269]. Така теорія знаходить своє підтвердження у законодавстві низки країн (ст. 725 ЦКФ, ч. 2 § 1923 ЦКН, ст. 72-2-118 ЄПК).

Прибічники концепції «охорони прав» насцитуруса, з якою ми погоджуємось, виходять з положення, згідно з яким правоздатність фізичної особи виникає з моменту її народження, а не з моменту зачаття. Закріплюючи можливість насцитуруса успадковувати, цивільне законодавство зовсім не відступає від наведеного правила: насцитурус не наділяється цивільною правоздатністю, не стає суб'єктом права. У даному випадку закон лише гарантує охорону майбутніх прав людини, які з'являться у неї у випадку народження живою. Таким чином, визнаючи насцитуруса спадкоємцем, законодавець має на увазі, що право спадкування виникає у нього у випадку його народження живим. При цьому виникле право буде діяти зі зворотною силою. Характерно, що в Україні та Росії норми цивільного законодавства, які регулюють правовий статус насцитуруса, є імперативними, тобто таким чином вони виключають можливість вирішення питання щодо охорони його прав у залежності від відповідності такої охорони інтересам останнього.

На практиці може також постати питання щодо можливості бути спадкоємцем за заповітом у майбутньому у разі, коли особа ще не зачата. Деякі фахівці вважають невдалим формування положення закону щодо спадкування

дітьми, народженими після смерті спадкодавця, відстоюючи позицію, що дитина спадкодавця не може бути зачата не при його житті [139, с. 10]. Оскільки сьогодні існує можливість штучного зачаття дитини навіть після смерті спадкодавця, вказана позиція потребує перегляду. Тому закон, регламентуючи зачаття дитини за життя спадкодавця, реально впливає на тестаментоздатність зачатої після смерті спадкодавця дитини. Положення щодо можливості штучного запліднення з початку 1990-х років активно дискутуються, і таку можливість вже введено у сімейні законодавства окремих країн (ст. 123 СКУ [196], ст. 51 СК РФ [197]). Вважаємо, що поряд із кровним спорідненням підставою для спадкування може слугувати й соціальна спорідненість, яка виникає, зокрема, внаслідок народження дітей за допомогою окремих методів штучного запліднення. Зазначимо, що у Франції та Німеччині сурогатне материнство заборонено законом, але деякі німецькі вчені намагаються переконати законодавця у недоцільності такої заборони з огляду на принципи спадкового права [198].

У контексті питання, що розглядається, нас цікавить ненатуральне осіменіння (*artificial insemination*) після смерті донора – спосіб, за яким сперма чоловіка (спадкодавця) попадає до організму жінки штучним, неприродним чином. На жаль, навіть чинні українське та російське законодавства не розв'язують вищепоставлене питання. Наприклад, може виникнути спірна ситуація, пов'язана із правом спадкування штучно заплідненої дитини у разі, якщо таке запліднення було умовою заповіту. Наступне біологічне походження дитини можна довести у судовому порядку, і бажано, щоб закон врахував й таку можливість. Тобто свідома воля двох осіб на народження спадкоємця, навіть після смерті однієї з них, не може вважатись, на нашу думку, незаконною, а тому така умова заповіту, якщо вона чітко встановлена, не може визнаватись у судовому порядку недійсною. Таким чином ми доходимо висновку, що спадкові законодавства потребують перегляду та доповнення й з точки зору розвитку сучасної науки задля забезпечення (охорони) інтересів біологічного нащадка спадкодавця. У цьому випадку можна, наприклад,

застосовувати ст. 1259 ЦКУ – скласти нотаріально посвідчений договір щодо зміни черговості одержання спадкоємцями спадщини з урахуванням можливого народження біологічного нащадка спадкодавця.

Чинна стаття 906 ЦКФ встановлює правило, згідно з яким спадкоємцем за заповітом може бути будь-яка особа, яка зачата в рік смерті спадкодавця. Але вона повинна народитись життєздатною. За німецьким законодавством, якщо спадкоємцем призначено особу, яка ще не зачата до моменту відкриття спадщини, слід вважати, що її призначено наступним спадкоємцем, оскільки не доведено інше (§ 2101 ЦКН). Американське законодавство встановлює правило, за яким народжені або усиновлені діти після складання заповіту (якщо його не відмінено або не визнано недійсним) мають право на обов'язкову частку у спадщині (ст. 72-2-332 ЄПК). Істотним тут є наявність живою малолітньої особи або наявність зачатої, але ще не народженої дитини на момент відкриття спадщини (ст. 72-2-108 ЄПК). Українське та російське законодавство мають аналогічні норми (ст. 1241 ЦКУ, ст. 1149 ЦК РФ). Цікавою з цього приводу є заперечувальна презумпція (*rebuttable presumption*), яка склалась у судах: строк нормальної вагітності складає 280 діб. А тому припускається, що дитина, яка народилась пізніше 280 діб з дня смерті батька, вважається зачатою іншою особою. Однак у зв'язку з тим, що така презумпція може підлягати спростуванню, то встановлення походження такої дитини від батька-спадкодавця після 280 діб – питання присяжних, як говорить рішення суду штату Північна Кароліна 1959 року у справі Б'єрлі проти Толберт [199].

Вчені-цивілісти неоднозначно ставляться до співвідношення понять «спадкоємці» та «легатарії». Так, у країнах континентальної Європи суб'єктами спадкового правовідношення є спадкоємці, які розглядаються як універсальні правонаступники, до яких переходять права і обов'язки спадкодавця, та відказоодержувачі (легатарії), тобто сингулярні правонаступники, які набувають лише певні майнові права. Такий підхід є притаманним законодавству України (ст.ст. 1222, 1237-1239 ЦКУ), Росії (ст.ст. 1116, 1137-1138 ЦК РФ), але особливо яскраво таку позицію виражено у законодавстві

Німеччини, де ця відмінність виражається не тільки термінологічно (спадкоємці – *Erbe* та відказоодержувачі – *Vermachtnisnehmer*), але й у досить детальному регламентуванні правового статусу останніх (див. Розділ 4 Частини 3 Книги 5 ЦКН). Навпаки, у Франції ті й інші йменуються легатаріями, однак при цьому відрізняються універсальні легатарії – *legataire universel*, легатарії за універсальним титулом – *legataire a titre universel*, та сингулярні легатарії – *legataire a titre particulier* (ст. 1002 ЦКФ). Під універсальним легатом розуміється таке заповідальне розпорядження, шляхом якого вся сукупність прав та обов'язків заповідача переходить до однієї чи декількох осіб [56, с. 138]. В силу легата за універсальним титулом здійснюється перехід лише певної частини спадкового майна (наприклад, половина, чверть тощо). Як універсальні легатарії, так і легатарії за універсальним титулом відповідають за боргами спадкодавця. Сингулярні легати мають своїм предметом лише окремі майнові права, тобто є легатами у вузькому розумінні цього слова. У США в силу існуючого порядку розподілу спадщини, за яким майно спадкодавця переходить лише до його особистого представника, спадкоємці не розглядаються як універсальні правонаступники. Різницю між спадкоємцями та легатаріями американське законодавство не проводить.

Що стосується спадкоємців за законом, то всі законодавства розділяють їх на групи (черги, парантели тощо). Є.І. Фурса вважає, що використання терміна «черга» спадкоємців за законом є не досить коректним та пропонує використовувати за аналогією з німецьким законодавством термін «парантела» [115, с. 26]. Вважаємо таке бачення справи невірним, по-перше, оскільки термін «черга» (рос. – очередь) склався історично, по-друге, він відображає сутність спадкування за законом, оскільки спадкоємці закликаються до спадкування саме у порядку черговості, тобто в певній послідовності. Зокрема, за С.І. Ожеговим, «очередь – чреда, порядок, посменность, последовательность одного за другим, попеременное следованье; принятый порядок следованья одного за другим» [200, с. 593].

Послідовність спадкування за законом ґрунтується, головним чином, на такій юридичній умові, як спорідненість [201, с. 115]. Поняття спорідненості визначається сімейним правом. У загальному вигляді під спорідненістю розуміють кровний зв'язок осіб, які мають загального предка [202, с. 328]. Ступінь спорідненості визначається кількістю народжень, які відокремлюють родичів одного від іншого. Народження самого спадкодавця до цього числа не входить (абз. 2 ч. 1 ст. 1265 ЦКУ, абз. 2 п. 1 ст. 1145 ЦК РФ, ст.ст. 735-738 ЦКФ, § 1589 ЦКН).

Чинні цивільні законодавства України та Росії у порівнянні з цивільними кодексами 1963 року значно розширюють коло спадкоємців за законом, передбачаючи п'ять та вісім черг відповідно (ст.ст. 1261-1265 ЦКУ, ст.ст. 1142-1145 ЦК РФ). При цьому коло спадкоємців перших трьох черг за цими законодавствами збігаються. Спадкоємці кожної наступної черги закликаються до спадкування у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття. ЦКУ та ЦК РФ має певні відмінності у закликанні тієї чи іншої групи спадкоємців до спадкування. Але позитивними моментами обох цивільних кодексів є збільшення кола спадкоємців, які мають право успадковувати за законом. Це, на нашу думку, сприяє залишенню приватної власності спадкодавця у межах якнайширшого кола родичів померлого. Є.О. Рябоконь, навпаки, вказує на недоцільність істотного розширення кола спадкоємців за законом і вважає необхідним його обмеження родичами спадкодавця четвертого ступеня спорідненості [68, с. 186].

На відміну від інших законодавств, перелік можливих спадкоємців за законом за ЦКУ та ЦК РФ є вичерпним. Зокрема, чотириюрідні племінники та племінниці не закликаються до спадкування [13, с. 98].

Згідно зі ст. 1264 ЦКУ у четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш п'яти років до відкриття спадщини. Кваліфікуючою ознакою віднесення осіб до четвертої черги спадкоємців є проживання претендентів на спадщину однією

сім'єю зі спадкодавцем. Отже, визначальним тут є поняття сім'ї. Згідно зі ст.3 СКУ сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом, і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Виникає закономірне питання: чи є фактичні шлюбні відносини підставою для створення сім'ї, оскільки така підстава прямо не передбачена у згаданій вище ст. 3 СКУ?

Можливо лише припустити, що проживання громадян у фактичних шлюбних відносинах підпадає під інші не заборонені законом підстави створення сім'ї, що не суперечать моральним засадам суспільства (ця категорія є оціночною і, відповідно, досить відносною). З іншого боку, якщо виходити з самого поняття сім'ї, то особливих питань не виникає, адже особи, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, спільно проживають, пов'язані спільним побутом і, відповідно, мають взаємні права та обов'язки. Саме тому, на наш погляд, ст. 1264 ЦКУ захищає права тих осіб, яких спадкодавець вважав членами своєї сім'ї і котрі проживали з ним впродовж досить тривалого часу (п'ять років), вели спільне господарство, надавали допомогу одне одному.

ЦК РФ подібної норми не містить, отже, «...фактическое наличие длительных брачных отношений (более 20 лет) не является основанием для наследования в качестве наследника первой очереди...» [203, с. 221]. Як бачимо, російське законодавство по-іншому вирішує долю того з фактичного подружжя, що залишився живим. Така позиція законодавця, на нашу думку, є застарілою, оскільки, як показує статистика, за останні роки у Росії кількість фактичних шлюбних відносин дуже зросла. Тобто при такому стані речей майнові відносини фактичного чоловіка/дружини, який його/її пережив, є незахищеними.

При спадкуванні за законом французьке законодавство закликає до спадкування кровних родичів, розподіляючи їх за чергою. Кожна з них закликається до спадкування у тому випадку, коли немає нікого з родичів, які

входять у попередню чергу. Всередині черги вирішальним є ступінь спорідненості спадкоємця зі спадкодавцем. Родич більш близького ступеня відсторонює родича більш далекого (ст.ст. 745-755 ЦКФ). Проте є винятки з цього правила. У французькій юридичній літературі його називають правилом «про тріщину» (*fente*). У випадках, коли спадщина переходить до низхідних або до бокових родичів, вона поділяється на дві рівні частини. Половина переходить до родичів за батьківською лінією, а половина - за материнською [56, с. 39; 201, с. 117].

Система груп спадкоємців, за законодавством Німеччини, має своїм джерелом старогерманське феодальне право [155, с. 4]. Згідно з цим правом, родичі закликалися до спадкування за так званими парантелами (лініями). Парантела становила собою групу родичів, які походили від загального предка (включаючи самого цього предка). Вирішальним було природне розчленування сім'ї, як воно виявлялось у низці наступних один за одним народжень (§§ 1924-1927 ЦКН).

На перше місце серед спадкоємців за законом законодавство США ставить одного живого з подружжя - чоловіка (дружину). Їх право на утримання складає певну суму грошей у залежності від наявності інших спадкоємців за законом (ст. 72-2-112 ЄПК). Надалі спадкування відбувається за шістьма чергами, встановленими у ст. 72-2-113 ЄПК. Відмінністю спадкового права США є те, що законодавство встановлює особливу групу спадкоємців - родичі померлого чоловіка (дружини). Вони успадковують за відсутності всіх інших родичів й називаються крайніми родичами (*last-resort heirs*). Як бачимо, лише законодавство США закріплює можливість спадкування не тільки на підставі спорідненості, але й на підставі свояцтва.

Позитивним, на нашу думку, є закріплення у ЦК РФ можливості отримання права на спадщину особами, які не є кровними родичами спадкодавця. До них закон відносить пасинків, падчерок, вітчима та мачухи спадкодавця – сьома черга (ч. 3 ст. 1145 ЦК РФ). Оскільки вказана норма не встановлює інше, вважається, що вказані особи закликаються до спадкування

незалежно від того, чи жили вони сумісно зі спадкодавцем, а також від того, чи зобов'язані вони були утримувати один одного. Ця новизна у російському законодавстві заснована на так званій соціальній спорідненості та є досить прогресивною, оскільки ст. 97 СК РФ передбачає можливість виникнення аліментних зобов'язань між пасинками і падчерками та вітчимом і мачухою, які їх виховують.

В Україні вказані особи не можуть успадковувати як члени сім'ї в четверту чергу, оскільки в СКУ відсутня умова, передбачена ст. 1264 ЦКУ – «...проживали однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини», адже вони могли проживати й окремо. Однак певні передумови для введення подібної норми передбачаються й чинним СКУ. Так, ч. 1. ст. 268 СКУ вказує на те що мачуха, вітчим зобов'язані утримувати малолітніх, неповнолітніх падчерку, пасинка, які з ними проживають, *якщо у них немає матері, батька, діда, баби, повнолітніх братів та сестер або ці особи з поважних причин не можуть* надавати їм належного утримання, *за умови*, що мачуха, вітчим можуть надавати матеріальну допомогу. За ч. 1 ст. 270 СКУ, повнолітні падчерка, пасинок зобов'язані утримувати непрацездатних мачуху, вітчима, *якщо вони потребують* матеріальної допомоги і *якщо вони надавали* падчерці, пасинкові систематичну матеріальну допомогу *не менш як п'ять років, за умови*, що падчерка, пасинок можуть надавати матеріальну допомогу (курсив наш – В.В.).

Виходячи з наведеного, вважається за доцільне розширити існуюче коло спадкоємців за законом шляхом введення шостої черги з числа осіб, передбачених ст. ст. 268, 270 СКУ. При цьому виділені курсивом ознаки є кваліфікуючими, тобто повинні враховуватись нотаріусами та судами при закликанні цих осіб до спадкування.

Вважаємо, що таке нововведення буде сприяти втіленню принципу справедливості як основної засади цивільного права (п. 6 ч.1 ст. 3 ЦКУ), відповідно до якого цивільно-правове регулювання забезпечить, зокрема, урахування особливостей конкретної ситуації. До того ж при оцінці цивільно-

правових явищ з точки зору справедливості слід також виходити з уявлень про етично-належне, що існує на даному історичному етапі розвитку українського суспільства. Тобто якщо утримання надавалося за рішенням суду (що вже є проявом принципу справедливості), то його подальшим втіленням є рівноцінність у вигляді закликання до спадкування вказаної категорії осіб в шосту чергу.

Виходячи з вищевикладеного, поряд із кровною спорідненістю умовою для спадкування за законом може бути також **соціальна спорідненість** – сукупність соціальних відносин (зв'язків) між людьми, з наявністю яких сімейне законодавство пов'язує виникнення взаємних прав та обов'язків. До соціальної спорідненості, окрім окресленого, слід також віднести спорідненість, яка виникає у разі народження дітей за допомогою окремих методів штучного запліднення або імплантації ембріона (ст. 311-319 ЦКФ), а також між фактичним вихователем та вихованцем, між усиновлювачами та усиновленими (ст. 1260 ЦКУ, ст. 1147 ЦК РФ). Правила щодо спадкування за законом спадкоємцями, які знаходяться у соціальній спорідненості зі спадкодавцем, містяться також у ст.733 ЦКФ (спорідненість, встановлена законом), § 1754 ЦКН (наслідки всиновлення), ст. 72-2-124 ЄПК (взаємовідносини батьків та дітей). Так, ст.7 2-2-117 ЄПК встановлює, що родичі, які знаходяться у спорідненні лише через батька або через матір (kindred of half blood), успадковують так, якщо б вони були повнокровними родичами. Слід зазначити, що цивільне законодавство Німеччини припускає всиновлення повнолітніх (§ 1767 ЦКН), але правові наслідки всиновлення повнолітнього не розповсюджуються на родичів усиновлювача. Отже, права та обов'язки, які виходять з родинних відносин всиновленого та його нащадків з їх родичами, всиновленням не зачіпаються (п .2 § 1770 ЦКН). Тому непослідовною, на наш погляд, є позиція українського законодавця з цього приводу. Так, ч. 2 ст. 208 СКУ також дозволяє усиновлення повнолітніх, але правові наслідки такого усиновлення є подібними усиновленню неповнолітнього (ст. 232 СКУ).

Що стосується позашлюбних дітей (фр. – *enfant illégitime*, нім. – *Jungfernkind*, англ. – *illegitimate child*), спадкові права яких заперечувались протягом багатьох століть, то вони, за деякими винятками, отримали рівні права із законнародженими лише в 20-му сторіччі [204; с. 205], а їх батьки можуть спадкувати після них у такому ж порядку, як і після своїх законнароджених дітей [206]. При цьому необхідною умовою закликання позашлюбних дітей до спадкування є визнання позашлюбної дитини батьками або встановлення його походження за рішенням суду (ст. 125 СКУ, ч. 3 ст. 48 СК РФ, ст. 756 ЦКФ, § 1615a ЦКН).

Законодавства всіх країн встановлюють так зване *право представлення* (фр. – *représentation successorale*, нім. – *Eintrittsrecht*, англ. – *right representation*) – особливий порядок спадкування, коли за наявності певних обставин до спадкування за законом закликаються особи, які заступають на місце спадкоємця, що помер раніше, ніж спадкодавець [207, с. 127] (ст. 1266 ЦКУ, ст. 1146 ЦК РФ, ст. 739 ЦКФ, ч. 3 ст. 1924 ЦКН, ст. 72-2-116 ЄПК). Ці особи ніби заступають на місце небіжчика (*jus representationes*) [61, 458], нібито є його представниками до відкриття спадщини [208, с. 16]. На цій позиції стоїть французьке (ст. 739 ЦКФ) та американське законодавство, (ст. 72-2-116 ЄПК). За думкою В.В. Васильченка, «насправді ж тут мова може вестися про явище зовсім протилежного змісту... таке право є особливим порядком закликання до спадкування спадкоємців за законом» [209, с. 121].

З цією мотивацією варто посперечатись. Справді, спадкоємці за правом представлення успадковують не за своїм спадкодавцем, а безпосередньо асцендентові. Це є важливим з точки зору правових наслідків. Оскільки спадкоємець за правом представлення успадковує безпосередньо після спадкодавця, майно переходить до нього одразу та не включається до майнової маси його родича, і, як наслідок, не може бути обтяжено боргами останнього. Таким чином, спадкування за правом представлення не є самостійним суб'єктивним спадковим правом, оскільки сутність його полягає у встановленні порядку закликання до спадкування, коли особа визнається спадкоємцем за

умови, що її висхідний предок помер до або водночас зі спадкодавцем. Тобто, як справедливо зазначає В.І. Серебровський, «правильнее было бы назвать наследование внуков и правнуков и потомства усыновленного поколенным преемством» [59, с. 103].

Таким чином доходимо висновку, що спадкування за правом представлення не є різновидом спадкування за законом. Воно має місце за наявністю наступних юридичних фактів: смерть певного спадкоємця будь-якої закликаної до спадкування черги спадкоємців за законом, після якого припускається спадкування за правом представлення, смерть певної особи, яка визнається спадкоємцем за законом будь-якої черги, після якого припускається спадкування за правом представлення, водночас зі спадкодавцем. При цьому слід враховувати години смерті померлих (ч.ч. 3, 4 ст. 1220 ЦКУ, ч. 2 ст. 1114 ЦК РФ, ст. 744 ЦКФ, п. 3 § 1924 ЦКН, ст. 72-2-114 ЄПК).

Важливим є положення ст.7 30 ЦКФ, згідно з яким діти негідного спадкоємця мають право на спадкування лише у разі спадкування за правом представлення. Таке становище О.В. Гренкова вважає виправданим, оскільки виражає сформоване у суспільстві уявлення щодо справедливості [56, с. 148]. Спадкоємці за правом представлення повинні відсторонюватись від права спадкування лише у тому разі, якщо вони самі навмисними протиправними діями, направленими проти спадкодавця, будь-кого з його спадкоємців або проти здійснення останньої волі заповідача, вираженої в заповіті, сприяли або намагались сприяти закликанню їх самих або інших осіб до спадкування або намагались сприяти збільшенню належної їм або іншим особам частки у спадщині, якщо ці обставини підтверджені в судовому порядку. У зв'язку з викладеним та враховуючи той факт, що справедливість є однією з головних засад цивільного законодавства (п. 6 ч.1 ст. 3 ЦКУ), вважається за необхідне внести відповідні зміни до чинного ЦКУ шляхом доповнення ст. 1266 ЦКУ частиною сьомою наступного змісту: «7. Положення цієї статті поширюється також на прямих низхідних особи, яка не має права на спадкування або усунена від спадкування (стаття 1224 цього Кодексу)».

Поряд із вищевказаними до спадкоємців за законом слід також віднести тих спадкоємців, які мають *право на обов'язкову частку*. У теорії спадкового права правило про обов'язкову частку у спадщині розглядається як встановлена законом поправка до розпоряджень, які були вчинені за заповітом [105, с. 161-164]. Воно виступає суттєвим обмеженням свободи заповіту, важливим правовим засобом узгодження правомочності громадянина розпоряджатися своїм майном з його сімейно-правовими і моральними обов'язками, матеріально-забезпечувальною функцією спадкування у суспільстві [111, с. 152]. Однак у цивілістичній літературі до цього часу не склалося достатньо аргументованої єдиної точки з приводу правової підстави інституту обов'язкової частки. Так, одні автори виділяють виключно дві підстави спадкування (за законом та за заповітом) і відносять необхідних спадкоємців до категорії спадкоємців за законом [80, с. 244; 210, с. 17; 211, с. 8]. Інші вважають, що підстави спадкування за законом і спадкування за правом на обов'язкову частку принципово різні [212, 76]. І, нарешті, треті вважають, що спадкування обов'язкової частки є особливою третьою підставою наступництва у спадковому праві [140, с. 7; 209, с. 123].

На нашу думку, право на обов'язкову частку у спадщині є різновидом спадкування за законом з наступних причин. По-перше, право на обов'язкову частку у спадщині до спадкоємців у порядку спадкової трансмісії не переходить (ч. 1 ст. 1276 ЦКУ, ч. 3 ст. 1156 ЦК РФ, § 2309 ЦКН). Лише ЦКФ допускає спадкову трансмісію по відношенню до майна, яке успадковується у якості обов'язкової частки (ч. 2 ст. 914). По-друге, відмову від обов'язкової частки на користь інших спадкоємців закон не допускає (ч. 2 ст. 1158 ЦК РФ, ст. 72-3-1012 ЄПК), що витікає із сутності обов'язкової частки. По-третє, спадкоємець, який має право на обов'язкову частку, виконує заповідальний відказ лише у межах вартості отриманого ним спадкового майна, якщо заповідальний відказ перевищує розмір належної такому спадкоємцю обов'язкової частки (ч. 3 ст. 1238 ЦКУ, ч. 1 ст. 1138 ЦК РФ, ст. 920 ЦКФ, § 2322 ЦКН). В-четверте, при складанні заповіту відповідна посадова особа повинна роз'яснити заповідачу

зміст відповідних норм чинного законодавства щодо права на обов'язкову частку у спадщині.

Закон містить вичерпний перелік осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині – необхідних спадкоємців (фр. – *héritier réservataire*, нім. – *Pflichtteilerbe*, англ. – *forced heir*) (ст. 1241 ЦКУ, ст. 1149 ЦК РФ, ст. 913 ЦКФ, § 2303 ЦКН, ст. 72-2-332 ЄПК). Слід зазначити, що законодавство Німеччини надає право спадкодавцю позбавити права на обов'язкову частку нащадків (§ 2333 ЦКН), батьків (§ 2334 ЦКН) та живого подружжя (§ 2335 ЦКН) шляхом заповідального розпорядження. Підстави для такого позбавлення є, в принципі, аналогічними підставам для визнання спадкоємця негідним. У цьому знаходить свій прояв свобода волі заповідача. В інших країнах необхідні спадкоємці можуть бути визнаними негідними на загальних підставах лише в силу закону на підставі відповідного рішення суду.

Вищевказане, на наш погляд, також спростовує думку про те, що особи, які мають право на обов'язкову частку, не є спадкоємцями й в даному випадку не існує спадкового правонаступництва взагалі [213, с. 152]. Від спадкування обов'язкової частки слід відрізнити право на утримання, яке не є спадкуванням та має місце лише у зарубіжних країнах (ст. 262-2 ЦКФ, §§ 1963, 1969 ЦКН, ст. 72-2-414 ЄПК).

Юридичні особи можуть виступати як спадкоємці лише у разі спадкування за заповітом (ч. 2 ст. 1222 ЦКУ, абз. 2 ч.1 ст. 1116 ЦК РФ, ст. 902 ЦКФ, § 2101 ЦКН, ст. 72-1-103 ЄПК). У той же час, як вірно зазначає В.В. Корнюхін, «закон не устанавливает каких-либо ограничений относительно составления завещания в пользу юридического лица, не существующего в момент его составления, главное, чтобы оно существовало на день открытия наследства, что, несомненно, может вызвать сложные ситуации на практике». На думку вченого, «целесообразно изменение существующей формулировки абз. 2 п. 1 ст. 1116 ГК РФ путем указания на то, что к наследованию по завещанию могут призываться юридические лица, существующие на день составления завещания и на день открытия наследства» [214, с. 92-93]. Юридична особа-спадкоємець

повинна бути зареєстрована яка така відповідно до чинного законодавства, тобто мати цивільну правосуб'єктність. Що стосується юридичних осіб, то до них, на нашу думку, не можна вживати термін тестаментоздатність, оскільки він є притаманним лише фізичним особам в силу їх особистих якостей (адже юридична особа не може вчинити замах на життя спадкодавця, не має обов'язків щодо його утримання тощо).

Що стосується держави у якості спадкоємця за заповітом, то тут діє аналогічне правило: держава повинна існувати на момент смерті заповідача.

У разі відсутності заповіту та спадкоємців за законом, відмови всіх спадкоємців від спадщини постає питання щодо правового статусу держави у випадку відумерлості спадщини. Так, російське та німецьке законодавство прямо визнає спадкування державою відумерлої спадщини у якості спадкування за законом (ч. 2 ст. 1151 ЦК РФ, § 1936 ЦКН – *erbloser Nachlaß*). При цьому держава виступає спадкоємцем останньої черги спадкоємців за законом. Інакше до цього ставляться законодавства України, Франції та США (ст. 1277 ЦКУ, ст. 768 ЦКФ – *occupation*, ст. 72-2-115 ЄПК – *escheat*). Аналізуючи зміст ст. 1277 ЦКУ, Є.О. Харітонов вважає, що у даному випадку має місце спадкування за рішенням суду [130, с. 1223]. З обома точками зору важко погодитись. По-перше, не тільки до держави у випадку відумерлості спадщини може перейти майно померлого за рішенням суду. Так, спадкоємці, які за поважних причин пропустили строк для прийняття спадщини, також можуть реалізувати своє право на прийняття спадщини за допомогою суду шляхом отримання відповідного рішення. По-друге, визнання спадщини відумерлою відбувається зі спливом строку, наданого законодавством на прийняття спадщини, та через відсутність спадкоємців за заповітом та законом або внаслідок їх відмови від спадщини чи її неприйняття. По-третє, визнання спадщини відумерлою має насамперед мету охорони майна спадкодавця від несприятливих наслідків (псування, знищення тощо). У той же час ми погоджуємось з Є.О. Харітоновим, що у даному випадку має місце саме спадкування [130, с. 1224], оскільки майно померлого повністю (з усіма

обтяженнями, правами вимоги тощо) переходить до держави, але у даному випадку не слід говорити про особливий порядок спадкування державою поряд із спадкуванням за заповітом та законом. Саме тому недосконалим є, на наш погляд, формулювання частини 4 статті 1277 ЦКУ, яка передбачає зобов'язання держави відшкодувати лише майнову шкоду (збитки) та моральну шкоду, яка була завдана спадкодавцем (ст. 1231 ЦКУ). Чинний ЦК РФ, у свою чергу, містить у ч. 2 ст. 1151 наступне формулювання: «Выморочное имущество переходит в порядке наследования по закону в собственность Российской Федерации». Порядок переходу й досі у Росії регулюється Положенням о порядке учета, оценки и реализации конфискованного, бесхозяйного имущества, которое перешло по праву наследования к государству, и кладов, утв. постановлением Совета Министров СССР от 29.06.84 №683 [215]. Згідно з п. 7 цього Положення, кошти, виручені від реалізації майна, яке перейшло у встановленому порядку за правом спадкування до держави, зараховуються до державного бюджету. Тобто ми бачимо, що в Україні та Росії, незважаючи на доктринальне тлумачення переходу спадкового майна до держави у якості спадкування, на законодавчому рівні закріплено протилежне. Саме з вищевказаних причин вважаємо, що потребує змін й чинне законодавство України. Тобто територіальна громада, яка стала власником відумерлого майна, зобов'язана задовольняти вимоги кредиторів спадкодавця, що заявлено відповідно до ст.ст. 1281, 1282 ЦКУ.

Що стосується спадкового права інших країн, то, наприклад, французьке право в принципі не розрізняє безхазяйне, «вільне» («вакантне») та відумерле майно: воно відноситься до державної власності (ст. 539 ЦКФ) [216; с. 217].

Аналогічно розв'язується питання щодо спадкування державою відумерлої спадщини в США, з огляду на норми статей 72-2-115, 72-2-215 ЄПК [218]. Єдиним питанням у цьому контексті, що може виникнути на практиці, є визначення штату, до якого переходить спадкове майно.

До суб'єктів, що мають юридичний інтерес щодо складу спадщини, слід, на нашу думку, віднести також кредиторів та боржників спадкодавця.

Кредитори спадкодавця були невід'ємними суб'єктами спадкового правовідношення вже за часів Стародавнього Риму [66, с. 996]. Сьогодні положення кредиторів спадкодавця регулюється окремими нормами цивільних кодексів країн, що розглядаються, – ст.ст. 1281-1282 ЦКУ, ст. 1175 ЦК РФ, Частина 3 Глави 6 Розділу 1 Книги 3 ЦКФ («Про сплату боргів»), Розділ 2 Частини 2 Книги 5 ЦКН («Відповідальність спадкоємця за боргами спадкодавця»), Частина 8 Артикулу 3 ЄПК («Вимоги кредиторів»). Вже той факт, що чинні законодавства виділяють норми, які регулюють правовий статус кредиторів спадкодавця, свідчить про те, що вони мають певне положення, що відрізняється від їх положення, якщо спадкодавець був би живий. На користь цього говорить і те, що до складу спадщини, окрім активу спадкодавця, входить і його пасив (борги). У той же час, як вірно зазначає С.Я. Фурса, ці правовідносини «суто борговими назвати важко, що зумовлюється особливістю «боргового правонаступництва» [80, с. 162], що нами було обумовлено раніше.

Кредиторами спадкодавця можуть бути будь-які фізичні чи юридичні особи або держава в особі своїх уповноважених органів. Як вірно зазначає Н.В. Щербина, кваліфікуючою ознакою у даному випадку є наявність боргових зобов'язань спадкодавця, які виникли ще за його життя [70, с. 137].

На нашу думку, необхідно розрізняти кредиторів спадкодавця, у яких право вимоги щодо спадкового майна виникло за життя першого, та кредиторів спадкоємців, у яких право вимоги щодо спадкового майна виникло у зв'язку зі смертю спадкодавця. До останніх можна віднести набувача за договором довічного утримання (ст. 744 ЦКУ, ст. 601 ЦК РФ), набувача за спадковим договором (ст. 1302 ЦКУ) тощо.

На жаль, чинні законодавства не розрізняють кредиторів за визначеною ознакою, а тому на практиці часто трапляються випадки, коли незрозуміло, у який строк який кредитор повинен пред'явити свої вимоги та в якій послідовності їх буде задоволено. У певній мірі ці питання вирішено у законодавстві Франції (ст. 877 ЦКФ), Німеччини (§ 1970 ЦКН) та США (ст. 72-3-801 ЄПК).

У той же час чинні законодавства України та Росії не встановлюють пріоритетність задоволення тих чи інших вимог кредиторів, залишаючи це питання на розсуд суду. Саме з вказаних причин для охорони прав кредиторів чинний ЦКУ повинен передбачати порядок погашення боргів спадкодавця, наприклад, наступним чином. У першу чергу слід задовольняти вимоги кредиторів, що виникли за життя спадкодавця та мають пріоритетне значення згідно чинного законодавства. У першу чергу слід задовольняти також вимоги, які пов'язані з витратами на поховання. У другу чергу – вимоги кредиторів, що виникли у зв'язку зі смертю спадкодавця (за винятком витрат на поховання) та мають пріоритетне значення згідно чинного законодавства. У разі невизначеності чинним законодавством пріоритетності вимог за зобов'язаннями вимоги кредиторів слід задовольняти у залежності від черговості подання вимоги до спадкоємців. При цьому слід враховувати, що правила про пріоритетність вимог кредиторів встановлено нормами ст.ст. 750, 1302 ЦКУ, Законів України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень», «Про іпотеку», «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» тощо.

На відміну від кредиторів, у юридичній літературі, присвяченій спадковому праву, взагалі не приділяється уваги правовому статусу боржників спадкодавця. Це питання є не менш актуальним, як і визначення правового положення кредиторів. Тому, на нашу думку, потрібно відзначити певні відмінності у правовому зв'язку «спадкоємець-кредитор – боржник». По-перше, про боржників спадкодавця говорить лише закон у контексті зміни кредитора у зобов'язанні в силу правонаступництва. Саме тому при успадкуванні права вимоги слід керуватись нормами цивільного законодавства, зокрема п. 2 ч. 1 ст. 512 ЦКУ, ч. 1 ст. 387 ЦК РФ, ст. 1696 ЦКФ, § 412 ЦКН, ч. 1 ст. 7 2-2-318 ЄПК.

По-друге, як нами вказувалось вище, не будь-яке право вимоги може успадковуватись. Так, наприклад, права вимоги, що безпосередньо пов'язані з особою спадкодавця, не можуть бути успадкованими (ч. 2 ст. 608 ЦКУ, ч. 2

ст. 418 ЦК РФ, §§ 1587m, 1615 ЦКН). Як бачимо, наскільки спадкове правонаступництво є різновидом цивільного, настільки норми щодо останнього застосовуються й при успадкуванні права вимоги з урахуванням особливостей спадкового правонаступництва. Отже, робимо висновок, що у спадковому правовідношенні у сконцентованому вигляді існують та розвиваються практично всі ті правові зв'язки, які мав спадкодавець за життя, у вигляді абсолютних та відносних правовідносин.

Учасники спадкового правовідношення, які сприяють здійсненню прав та виконанню обов'язків щодо спадщини. Для полегшення виконання волі заповідача, а також найкращого здійснення інтересів спадкоємців, кредиторів спадкодавця та інших осіб, на користь яких заповідачем були зроблені розпорядження, у праві передбачено субінститут виконання заповіту. Виконавцем заповіту (рос. – душеприказчик, фр. – *exécuteur testamentaire*, нім. – *Testamentsvollstrecker*, англ. – *executor*) є особа, що призначена заповідачем та на яку покладаються обов'язки виконати всі розпорядження, що зроблено у заповіті згідно з останньою волею заповідача [219, с. 369]. За чинними законодавствами, до виконавця заповіту пред'являються певні вимоги (ст. 1286 ЦКУ, ст. 1134 ЦК РФ, ст.ст. 1028-1029 ЦКФ, § 2201 ЦКН, ст. 72-1-201 ЄПК).

Винятком є положення п. (d) ст. 72-2-203 ЄПК, згідно з яким, якщо виконавцем заповіту призначено неповнолітню особу, то опікун має право призначити іншу особу управляти спадковим майном в інтересах цього неповнолітнього. Законодавство деяких штатів США висувають й додаткові умови. Наприклад, не мають права бути виконавцями заповіту особи, які зловживають спиртними напоями або є засудженими за тяжкий злочин (Флорида) [220], які мають будь-який матеріальний інтерес стосовно спадкового майна (Техас, Вісконсін), які не мають статусу резидента (Пенсільванія, Каліфорнія) тощо [221, с. 375].

Чинні законодавства дозволяють заповідачу призначати у якості виконавця заповіту будь-кого зі спадкоємців (ч.ч. 2, 3 ст. 1286 ЦКУ, ч. 1 ст. 1134 ЦК РФ),

декількох виконавців заповіту (ст. 1025 ЦКФ, ч. 1 § 2224 ЦКН, ст. 72-3-614 ЄПК), підпризначити виконавця у разі неможливості первісним виконати свої обов'язки з будь-яких обставин (ст. 1033 ЦКФ, ч. 1 § 2199 ЦКН, п. (а) ст. 72-3-203 ЄПК), призначити юридичну особу у якості виконавця заповіту (ч. 1 ст.1286 ЦКУ, ст. 72-1-201 ЄПК).

Аналіз спадкового законодавства США дає змогу констатувати існування десяти видів повірених заповідача: виконавець (executor), управляючий (administrator), управляючий, якого закликано до заповіту (administrator c.t.a. - cum testamento annexo), спеціальний або тимчасовий управляючий, трастоволоділець, піклувальник спадщини (guardian), піклувальник для суду (guardian ad litem), опікун-консерватор (conservator), опікун-кастодій (custodian), агент (agent) [222, с. 122-124].

Виконавець заповіту може бути призначеним, окрім заповідача, також за ініціативою суду (ст. 1287 ЦКУ, ч. 2 ст. 1134 ЦК РФ, ст. 1027 ЦКФ, § 2227 ЦКН). ЦКН навіть дозволяє спадкодавцю встановити третю особу, яка має призначити виконавця заповіту шляхом подання відповідної заяви до суду за життя спадкодавця (§ 2198 ЦКН).

Що стосується повноважень виконавця заповіту, то, виходячи з норм чинних законодавств, їх можна поділити на дві групи:

1. повноваження, які спрямовані на забезпечення інтересів спадкоємців (охорона спадкового майна, сповіщення спадкоємців, відказоодержувачів, кредиторів щодо відкриття спадщини);
2. повноваження, які спрямовані на забезпечення інтересів інших осіб (забезпечення отримання частки у спадщині обов'язковими спадкоємцями та забезпечення виконання спадкоємцями інших дій, які вони зобов'язані виконати згідно з умовами заповіту тощо).

Повноваження виконавця заповіту припиняються у випадках, визначених відповідними нормами, що є аналогічними українським (ст. 1294 ЦКУ, ст. 1134 ЦК РФ, ст. 1031 ЦКФ, § 2203 ЦКН, ст. 72-3-524 ЄПК).

Незважаючи на досить детальне врегулювання інституту виконавця заповіту, в літературі й досі спірним є питання щодо його правового положення. Чи не найпершою спробою систематизувати існуючі точки зору у вітчизняному спадковому праві стало дослідження О.Є. Кухарєва «Виконання заповіту» [223].

Хоча у законі вказано, що заповідач доручає виконавцю виконання заповіту, останнього не можна розглядати у якості повіреного (представника) заповідача (як це, наприклад, прямо вказано у нормах спадкового права США) вже тому, що коли виконавець приступає до виконання своїх обов'язків, заповідача вже немає серед живих. Думку щодо існування договору доручення між спадкодавцем та виконавцем заповіту відстоює Є.І. Фурса [115, с. 147].

Виконавець не є й повіреним спадкоємців, як це, на нашу думку, помилково вважають М.К. Пранг [224, с. 236] та В.В. Плеханова [225, с. 62]. Позиція німецького юриста є зрозумілою, оскільки § 2218 ЦКН («Правовідносини зі спадкоємцем; звіти») має пряме посилення на норми ЦКН, присвячені договору доручення. Але з нею важко погодитись, оскільки виконавець заповіту веде справи, пов'язані з виконанням заповіту, від свого імені. До того ж інтереси спадкоємців при виконанні заповіту можуть стикатись, і якщо виконавець діяв би від імені спадкоємців, то він би «оказался в положении двух или более хозяев» [164, с. 68]. А це, за загальними правилами представництва (доручення), виключається.

На перший погляд, виконавець заповіту є досить близьким до представника (повіреного) у тих випадках, коли спадкоємцем за заповітом є лише одна особа і заповідач вважає, що такий спадкоємець через відсутність певного досвіду потребує так званого «наставника» [226, с. 476]. Саме тому здається доцільнішим призначити виконавцем заповіту особу, що має спеціальні знання та досвід у певній сфері діяльності, в залежності від характеру заповіданого майна. У вказаному випадку виконавець не виступає у ролі представника (повіреного), оскільки діє згідно волі заповідача, а не того спадкоємця, до якого

його «приставлено». При суперечності волі заповідача, яку виявлено у заповіті, з волею спадкоємця пріоритетне значення має саме воля заповідача.

У свою чергу Ю.К. Толстой вважає, що виконавець заповіту за своїм статусом є ближчим до піклувальника (помічника) повнолітнього дієздатного спадкоємця. Він вбачає в інституті виконавця заповіту та патронажу (ст. 41 ЦК РФ) певні схожі риси [114, с. 66]. Але якщо при патронажі помічник здійснює юридичні дії, які є необхідними для захисту прав та інтересів патронованого, то виконавець заповіту має право вести справи, пов'язані з виконанням заповіту, лише від свого імені. До того ж, як ми вказували вище, інтереси спадкоємців можуть не співпадати з волею заповідача. Конструкція патронату не є також чинною, коли спадкоємцями є неповнолітні або недієздатні особи, адже тут виконавець вступає у правовий зв'язок не з самим спадкоємцем, а з його опікуном або піклувальником. Навіть якщо брати до уваги вищевказаних нами опікунів неповнолітніх або недієздатних осіб у пробаційному процесі США, то їх повноваження мають тимчасовий характер (на відміну від постійних опікунів) та спрямовані лише на забезпечення охорони та реалізації тільки спадкових прав цих осіб.

Саме вказані відмінності у правовому статусі виконавця заповіту не дозволяють визначити його у якості відповідача у повному значенні цього процесуального статусу в судовій справі, яка має місце за вимогами кредиторів щодо стягнення боргів спадкодавця (ч. 3 ст. 1175 ЦК РФ). Частина 1 § 2213 ЦКН встановлює аналогічне правило, але справа у такому випадку розглядається у суді зі спадкових справ не в порядку позовного провадження, а викличного (§§ 989-996 ЦКН). Останнє положення, на наш погляд, відповідає особливостям такої справи та має суттєві відмінності: клопотання заявляє не кредитор, а спадкоємець або виконавець заповіту. Саме тому норма ЦК РФ щодо можливості участі виконавця заповіту як відповідача у позовному провадженні за позовом кредиторів спадкоємців є незрозумілою та потребує доробки з точки зору процесуального законодавства.

Слід погодитись з думкою О.Є. Кухарєва, що «відносини з виконання заповіту мають довірчий характер», який «виявляється в тому, що фізична особа призначається виконавцем заповіту, виходячи з її якостей як особистості, характеру взаємовідносин з заповідачем, об'єктивних можливостей виконати заповідальні розпорядження» [223, с. 62].

Прийнятною, на наш погляд, є норма законодавства США щодо існування розпорядника майна навіть через відсутність заповіту, адже, як вірно зазначає Є.І. Фурса, «виконавець заповіту – це окремий термін, який стосується одного виду спадкування» [115, с. 149]. У той же час сьогодні в Україні та Росії спадкування у більшості випадків відбувається на підставі закону, а громадяни наших країн є, на жаль, необізнаними у галузі спадкового права. Саме тому можна погодитись з позицією Є.І. Фурси щодо впровадження у національне законодавство більш прогресивного інституту – розпорядника спадщиною, який має бути фахівцем зі спадкових справ. У зв'язку з цим постає питання щодо узгодження повноважень розпорядника спадщиною із повноваженнями органів нотаріату (співвідношення норм ст. 1290 із ч. 2 ст. 1283 ЦКУ та Главою 6 Закону України «Про нотаріат» [227]). У даному випадку вважаємо за доцільне виключити обов'язок нотаріуса охороняти спадкове майно в порядку ч. 2 ст. 1283 ЦКУ та давати розпорядження про видачу із спадкового майна грошових сум на покриття передбачених у ст. 64 Закону України «Про нотаріат» витрат. Тим самим на органи нотаріату покладатиметься розв'язання лише процедурних питань щодо охорони суб'єктивного спадкового права спадкоємців, що повністю відповідає положенням ст. 1 Закону України «Про нотаріат». В Росії, наприклад, спостерігається аналогічна ситуація (див.: ст. 1171 ЦК РФ та Федеральний Закон РФ «Основи законодавства Російської Федерації про нотаріат» [228]).

Підсумовуючи викладене зазначимо, що субінститут виконання заповіту, окрім спільних рис із опікунством, патронажем, дорученням, має й лише притаманні йому риси. Права та обов'язки виконавця заповіту виникають передусім із відносин моральних та майнових. Він є носієм ідеальних інтересів

заповідача, а вже потім – «представником» інтересів спадкоємців. Наскільки б незначними здавалися нам правомочності виконавця заповіту, у них завжди є елемент самостійності.

Яскравим прикладом цього є субінститут виконання заповіту в США, який є настільки самостійним у своїх правах, настільки тісно пов'язаним із спадщиною, що навіть має право передати свої повноваження щодо спадщини шляхом складання власного заповіту. Інший приклад, який існує у будь-якій країні, – заповідальне розпорядження стосовно того, щоб виконавець заповіту на всі гроші заповідача утримував улюблених тварин останнього. Все це дало змогу деяким теоретикам ставити виконавця заповіту на одну ланку із спадкоємцями та відказоодержувачами [15, с. 110; 229, с. 165]. Вважаємо, що це – інша крайність, яка навіть не потребує спростування, оскільки різниця між правами спадкоємця та виконавця заповіту є очевидною. Важливим є лише той факт, що виконавець заповіту є суб'єктом самостійних прав, у чому б вони не полягали.

Важливим та складним є питання щодо розмежування функцій органів нотаріату та суду у спадкових правовідносинах. Влучним з цього приводу вважається вислів Гегеля: «Собственность покоится на договоре и на формальностях, делающих ее доказательной и правомерной» [230, с. 255]. Адже нотаріат у громадянському суспільстві забезпечує захист приватної власності та безспірність майнових прав, охорону прав усіх учасників цивільного обігу. Як вірно зазначає Є.М. Клячін, унікальність інституту нотаріату, його корисність, а також економічність для суспільства міститься в тому, що нотаріат дозволяє забезпечувати *правоохоронні функції*, законність, правомірність юридичних дій учасників цивільного обігу за їх власний рахунок, без будь-яких витрат з боку держави [231, с. 20] (курсив наш – В.В.). У свою чергу, суд є спеціально створеним державою органом з метою захисту порушених або оспорюваних прав та законних інтересів учасників цивільного обігу, тобто основною функцією суду є юрисдикційна (правозахисна). Але у той же час суд може виконувати й охоронні функції, зокрема, це стосується

справ, що розглядаються в порядку окремого провадження в Україні та Росії (ст. 234 ЦПКУ [232], ст. 262 ЦПК РФ [233]).

Стосовно спадкового правовідношення всі повноваження нотаріусів та суду можна поділити на 2 групи: а) ті, які направлені на охорону прав спадкоємців та б) ті, які направлені на охорону спадкового майна. Слід зауважити, що нами не беруться до уваги захисні функції суду, оскільки, як було зазначено вище, правовідносини з приводу захисту прав та інтересів виходять за межі спадкового правовідношення.

З наведеного видно, що органи нотаріату та суди виконують різні функції, що відбивається на їх повноваженнях та лежить в основі розмежування їх компетенції. Такий розподіл є притаманним лише Україні та Російській Федерації попри те, що вони належать до країн латинської системи нотаріату, до яких віднесено також Францію, Німеччину та декілька штатів США (Флорида, Вісконсін).

У Франції та Німеччині повноваження нотаріусів у спадкових справах є дещо звуженими порівняно з Україною та Росією з одночасним розширенням повноважень судів зі спадкових справ. Так, у Франції до повноважень нотаріусів входить лише посвідчення заповітів та видача свідоцтва про прийняття спадщини (ст.ст. 971, 778 ЦКФ). А у Німеччині – лише посвідчення заповіту (§ 2232 ЦКН), всі інші юридичні дії віднесено до компетенції суду. Це пояснюється тим, що у цих країнах досить велика увага приділяється автентичності (див. ст. 1319 ЦКФ), законності, доказовій силі будь-якого документа, адже «нотариус – это установленная государством должность, обладатель которой наделен правом удостоверять юридические акты» [144, с. 247]. Така діяльність нотаріусів має на меті попередити спори, забезпечити правову гарантію та розвантажити суди. У той же час у Німеччині нотаріусом може бути призначено лише особу, яка відповідає посаді судді (суддя-нотаріус). Він є не тільки посадовцем, що оформляє документи (тобто нотаріусом), але й суддею зі спадкових та земельних справ [234, с. 140]. Це пояснюється тим, що первісно посвідченням документів займалися не тільки

нотаріуси, але й суди (до введення в дію Федерального положення про нотаріат ФРН від 31.12.1969 р.).

Ще меншу роль відіграє нотаріус у США, оскільки звичаєва правова модель заснована переважно на судовому прецеденті, в силу чого основна увага приділяється показанням свідків як засобам доказування, в тому числі при дослідженні письмових доказів. Саме тому будь-які письмові документи можуть бути спростовані за допомогою свідків [235, с. 514], що підтверджується наявністю пробаційного процесу у цій країні. Як бачимо, нотаріуси у всіх країнах, окрім України та Росії, виконують суто засвідчувальні функції по відношенню до копій, підписів, показань свідків тощо.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що межа між повноваженнями органів нотаріату та суду в усіх країнах досить тонка (у Німеччині її взагалі практично не існує), але вона чітко розмежовується чинним законодавством, яке відносить вирішення тих чи інших питань до компетенції цих органів. Проаналізувавши відповідні норми законодавства, можна з упевненістю сказати, що органи нотаріату та суд (суд зі спадкових справ), як і розпорядник майна померлого, не є головними учасниками спадкового правовідношення, а їх діяльність можна кваліфікувати як гарантію належної охорони і регулювання спадкових правовідносин, що передбачено державою для юридично необізнаних громадян.

3.2. Об'єкт спадкового правовідношення

Більшість вчених вважають спадщину об'єктом спадкового правовідношення. Це пояснюється тим, що саме з приводу спадкового майна виникають спадкові правовідносини [236, с. 436; 237, с. 65], на спадщину спрямовані дії їх учасників [12, с. 85; 238, с. 127], склад спадщини обумовлює

правові зв'язки між суб'єктами спадкового правовідношення [97, с. 278; 239, с. 51].

У спадковому праві поняття «спадщина» та «спадкове майно» використовуються як рівнозначні, але, на наш погляд, точнішим є саме термін «спадщина» як такий, що охоплює сукупність цивільних прав та обов'язків спадкодавця, які успадковуються.

Оскільки всі законодавства держав, що досліджуються, закріплюють різні поняття спадщини, проаналізуємо кожне з них окремо для більш детального вивчення поставленого питання.

Так, ст. 1218 ЦКУ закріплює, що до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинились внаслідок його смерті. Оскільки спадкове правонаступництво є одним з провідних принципів спадкового права, то чинний ЦКУ (на відміну від ЦК УРСР 1963 року) досить вдало, на нашу думку, закріпив поняття спадщини. Вказане поняття, по-перше, надає можливість ототожнити об'єкт спадкового правонаступництва (права та обов'язки спадкодавця) та об'єкт спадкового правовідношення (саме спадщину). По-друге, поняття спадщини є відмінним від поняття майна (ст. 190 ЦКУ) та дозволяє нам констатувати наявність спеціального терміну для визначення об'єкта спадкових правовідносин, що не збігається з об'єктом цивільних правовідносин та має притаманні лише йому відмінності. До спадщини чинним українським законодавством висувуються дві умови: права та обов'язки спадкодавця повинні належати спадкодавцеві на момент відкриття спадщини та не повинні припинитися внаслідок його смерті. До складу спадщини, відповідно до змісту ст.ст. 1218-1219 ЦКУ, не входять наступні групи прав та обов'язків спадкодавця:

1. права та обов'язки, які не належали спадкодавцеві на момент його смерті. Так, особа, яка має намір отримати земельну ділянку у власність, у разі, «якщо є рішення ради про передачу земельної ділянки у приватну власність, а громадянин, не отримавши державного акта, помер, то оформлення державного акта на право власності на земельну ділянку здійснюється на ім'я спадкоємців»,

при цьому «місцевою радою приймається рішення про видачу державного акта на право власності на землю на ім'я спадкоємців» (пункти 4, 5 Роз'яснення Державного комітету України по земельних ресурсах «Щодо переоформлення права власності на земельні ділянки у випадку смерті громадянина його спадкоємцями, в тому числі іноземними особами» [240]). Аналогічно розв'язується питання щодо можливості участі спадкоємців у незакінченому приватизаційному процесі [30, с. 54], тобто суди визнали, що право на приватизацію державного житлового фонду може переходити до спадкоємців у порядку спадкового правонаступництва за умови, якщо спадкодавець розпочав процес приватизації (п. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності» [241]);

2. права та обов'язки спадкодавця в адміністративних, трудових, інших правовідносинах, якщо вони не набули цивільно-правового майнового змісту;

3. права та обов'язки спадкодавця, які нерозривно пов'язані з його особою, які він не міг би нікому передати за своє життя: а) особисті немайнові права фізичної особи (Книга 2 ЦКУ); б) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або установчими документами цих товариств або об'єднань (Глава 7 ЦКУ); в) право на відшкодування шкоди у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я (ст.ст. 1195-1208 ЦКУ); г) права на аліменти, на пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом, оскільки такі права не входять до сфери дії цивільного права; г) права та обов'язки особи як кредитора або боржника, які передбачено ст. 608 ЦКУ («Припинення зобов'язання смертю фізичної особи»).

Чинне українське законодавство закріплює чимало винятків з останньої групи, тобто тих прав та обов'язків, які успадковуються попри їх тісний зв'язок з особистістю спадкодавця. У цих випадках законодавець ймовірно виходив з того, що такі права та обов'язки спадкодавця меншою мірою пов'язані з

особистістю спадкодавця або потребують більшого ступеня захисту, і тому переходять до спадкоємців. До таких, зокрема, відносяться:

- право на відшкодування збитків, завданих спадкодавцеві у договірних зобов'язаннях, на сплату неустойки (штрафу, пені), на відшкодування моральної шкоди (ст. 1230 ЦКУ);

- обов'язок відшкодувати майнову шкоду (збитки) та моральну шкоду, яка була завдана спадкодавцем (ст. 1231 ЦКУ);

- право на отримання суми заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, відшкодувань у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві, але не були одержані ним за життя та не бути передані членам його сім'ї (ст. 1227 ЦКУ).

Суди при вирішенні питання про успадкування тих чи інших прав та обов'язків не завжди вірно визначають склад спадщини. Показовою з цього приводу є ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 14.12.2005 [242]. До того ж, відповідно до Закону України «Про державні нагороди України» [243], нагороди (ордени, медалі, іменна вогнепальна зброя) після смерті нагородженого за наявності спадкоємців залишаються у сім'ї померлого. Аналогічне правило міститься у п. 37 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку забезпечення інвалідів автомобілями» [244]. Але у вказаних випадках залишення (передача тощо) не охоплюється за змістом ст. 1218 ЦКУ поняттям спадкування;

- право дозволяти чи забороняти використання виконань, фонограм, відеограм, публічні сповіщення (ч. 5 ст. 44 Закону України «Про авторське право та суміжні права» [245]);

- право захищати авторство на твір і протидіяти перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, що може завдати шкоди честі та репутації автора, протягом 70 років після

смерті автора (ч. 2 ст. 29 Закону України «Про авторське право та суміжні права»).

При визначенні складу спадщини слід також враховувати той факт, що відносно деяких категорій прав та обов'язків діють спеціальні правила. Це, зокрема, стосується спадкування права на земельну ділянку (ст. 1225 ЦКУ), права на вклад у банку (фінансовій установі) (ст. 1228 ЦКУ), права на одержання страхових виплат (страхового відшкодування) (ст. 1229 ЦКУ), права власності на речі, які є обмеженими у цивільному обігу (зброя, наркотичні та психотропні речовини тощо), та інші випадки, встановлені спеціальним законодавством.

У цьому контексті цікавою є норма ч. 1 ст. 1238 ЦКУ про предмет заповідального відказу – будь-яка річ чи майно або інше речове право, встановлене законом, які входять чи не входять до складу спадщини. У певних цивілістів викликає сумнів остання фраза ч. 1 ст. 1238 ЦКУ: «... що входить або не входить до складу спадщини». Так, М. Мельник вказує, що, «виходячи зі змісту ст. 1218 ЦКУ, розпоряджатися заповідач може лише тими правами, які йому належали на час відкриття спадщини, тобто на момент його смерті» [246, с. 132]. Не можемо погодитись з вказаною думкою, оскільки заповідач у легатії може зобов'язати спадкоємця до передачі третій особі не тільки належного йому майна (у широкому розумінні), але й до придбання для відказоодержувача будь-яких предметів та надання їх останньому. Досить цікавою з цього приводу є норма ч. 2 ст. 1137 ЦК РФ, яка надає більш розгорнуте поняття предмету заповідального відказу: «...приобретение для отказополучателя и передача ему иного имущества, выполнение для него определенной работы или оказание ему определенной услуги...». З наведеного можна побачити, що предмет заповідального відказу може не співпадати зі складом спадщини, що обумовлено своєрідною природою заповідального відказу.

По-іншому визначає склад спадщини російське законодавство. Так, згідно з ч. 1 ст. 1112 ЦК РФ до складу спадщини входять належні спадкодавцю на день відкриття спадщини речі, інше майно, у тому числі майнові права та

обов'язки. Оскільки чинний ЦК РФ не розкриває поняття майна, а лише у ст. 128 ЦК РФ дає перелік об'єктів цивільних прав (аналогічно ст. 177 ЦКУ), то постає питання щодо розкриття змісту поняття «майно» як складової спадщини. У ЦК РФ під майном розуміється річ або сукупність речей (ч. 2 ст. 15 ЦК РФ), гроші та цінні папери (ч. 1 ст. 302, ч. 1 ст. 307 ЦК РФ), майнові права (ст. 18 ЦК РФ), майнові обов'язки (ч. 2 ст. 63 ЦК РФ). У теорії цивільного права така позиція підтримується більшістю вчених, тобто поняття «майно» сприймається у широкому розумінні [94, с. 200-202; 247, с. 9-11; 248, с. 210]. З огляду на зміст вказаних статей ЦК РФ, можна вважати, що майно є одним з видів об'єктів цивільних прав та може розумітись по-різному, виходячи з того, під дію яких норм інститутів цивільного права воно підпадає – купівлі-продажу, застави, страхування, доручення тощо. Оскільки спадкове право є інститутом цивільного права та ґрунтується на принципі спадкового правонаступництва, то не досить зрозумілим є позиція російського законодавця щодо включення речей до складу спадщини. До того ж, як ми зауважували, в природі взагалі не існує речей, щодо яких не існує суб'єктивного права – речового або зобов'язального. Також існує певний строк набувальної давності щодо певних речей і давнісний володілець має право приєднати до часу свого володіння увесь час, протягом якого цим майном володіла особа, чиїм спадкоємцем вона є (ч. 3 ст. 234 ЦК РФ). У вказаних випадках до спадкоємців переходять не самі речі, а відповідні права та обов'язки щодо них. Тому ми не можемо погодитись з думкою Ю.К. Толстого, що у такому разі до складу спадщини входять «так называемые правовые образования, занимающие промежуточное положение между правоспособностью и субъективным правом (обязанностью)» [162, с. 13].

Незрозумілим є положення ч. 3 ст. 1112 ЦК РФ щодо неможливості успадковувати особисті немайнові права та інші нематеріальні блага. Ця норма суперечить ст. 150 ЦК РФ, яка, зокрема, вказує: «В случаях и в порядке, предусмотренных законом, личные неимущественные права и другие нематериальные блага, принадлежавшие умершему, могут осуществляться и защищаться другими лицами, в том числе наследниками правообладателя». Як

було вказано нами вище, ступінь пов'язаності особистих нематеріальних прав з особистістю спадкодавця не завжди є однаковим. Це підтверджується вже вказаними нами немайновими правами, які успадковуються спадкоємцями автора та мають відповідне закріплення у ст. 1283 ЦК РФ. Надалі абз. 2. ч. 2 ст. 1267 ЦК РФ говорить, що «...охрана авторства, имени автора и неприкосновенности произведения осуществляется наследниками автора...». З цього можна зробити висновок, що склад спадщини не можна зводити лише до майнових прав та обов'язків спадкодавця. Належні спадкодавцю немайнові права та інші нематеріальні блага входять до складу спадщини у випадках, прямо передбачених законом [15, с. 56], а також якщо це виходить із сутності вказаних прав та благ.

Позитивними, на наш погляд, є спеціальні норми російського законодавства (які, до речі, не мають аналогії в українському законодавстві) щодо спадкування прав, пов'язаних із участю у господарських товариствах, виробничих кооперативах (ст. 1176 ЦК РФ), прав, пов'язаних із участю у споживчих кооперативах (ст. 1177 ЦК РФ), спадкування підприємства (ст. 1178 ЦК РФ), спадкування майна члена селянського (фермерського) господарства (ст. 1179 ЦК РФ), спадкування речей, що обмежені у цивільному обігу (ст. 1180 ЦК РФ).

У зв'язку з цим **проаналізуємо порядок** спадкування підприємства за російським законодавством, оскільки такий досвід, на нашу думку, є вельми цікавим, зважаючи на те, що чинний ЦКУ не містить аналогічної норми, а дослідження цього питання викликає певний інтерес з боку вітчизняних науковців, висновки яких з цього приводу є досить часто протилежними [30, с. 55-57; 68, с. 130-133; 249; 250; 251].

Поняття «підприємство» закріплено у чинному російському законодавстві як двозначне: в одних випадках про підприємство йдеться як про суб'єкт права (§ 4 Глави 4 ЦК РФ), в інших – як про об'єкт права (ст. 132, § 8 Глави 30, § 5 Глави 34 ЦК РФ), що є аналогічним й в українському законодавстві (Глава 7 Господарського кодексу України, ст. 191 ЦКУ). Стаття 1178 ЦК РФ розглядає

спадкування підприємства як об'єкта права, що повністю відповідає положенню ст. 1112 ЦК РФ. Як вірно зазначає Ю.К. Толстой, при переході у спадщину такого складного та чутливого у всіх відношеннях об'єкта, як підприємство, вкрай необхідно забезпечити безперебійне кваліфіковане управління ним, не розладити налагоджений господарський механізм, не допустити скорочення робочих місць, забезпечити надходження інвестицій, випуск конкурентоздатної продукції, своєчасну виплату заробітної платні, надходження відрахувань до бюджету тощо [162, с. 36]. Саме вказані аргументи спричинили появу статті 1178 у ЦК РФ.

При спадкуванні підприємства можливі дві ситуації, які російський законодавець вважає за необхідне враховувати.

У першій з них до кола осіб, закликаних до спадкування, належить спадкоємець, який на день відкриття спадщини зареєстрований у якості індивідуального підприємця, або комерційна організація. При цьому підприємець може бути закликаним до спадкування як за заповітом, так і за законом, в той час як комерційна організація - лише за заповітом (ст. 1116 ЦК РФ). Якщо у складі спадкоємців, закликаних до спадкування, є підприємець або комерційна організація, а у складі спадщини є підприємство, то при розподілі спадщини вказаним особам належить переважне право (ч. 1 ст. 1178 ЦК РФ) отримати у рахунок своєї спадкової частки належне до складу спадщини підприємство із дотриманням правил ст. 1170 ЦК РФ («Компенсация несоразмерности полученного наследственного имущества с наследственной долей»). Як вказує Г.С. Лиманський, таке переважне право є одним із способів обмеження принципу свободи заповіту [97, с. 170].

У випадку другої ситуації, коли спадкоємці не мають вказаного переважного права або вони ним не скористались, на підприємство встановлюється спільна часткова власність спадкоємців згідно з частками, які їм належать, якщо інше не передбачено угодою між спадкоємцями, що прийняли спадщину. В такому випадку досить виправданим, на думку

О.В. Бегічева, може стати передача підприємства у довірче управління за правилами ст. 1173 ЦК РФ [252, с. 65].

У той же час ст. 1178 ЦК РФ не позбавлена, на нашу думку, деяких недоліків. Виникає питання щодо порядку дій у тому випадку, коли серед осіб, що закликані до спадкування, підприємцями є одночасно декілька осіб. За думкою М.В. Телюкіної, у даній ситуації підприємство повинно надходити у спільну часткову власність, якщо вони не дійдуть згоди щодо передання підприємства одному з них [213, с. 128].

Наступна, не передбачена законом ситуація може виникнути у разі, якщо власник підприємства зазначить у заповіті у якості свого спадкоємця особу, що не має статусу підприємця. Дії останньої, на жаль, у законі не передбачені. Між тим, від такого спадкоємця (як і від спадкоємця-підприємця) може вимагатись чинним законодавством, наприклад, отримання ліцензії на право займатись тим чи іншим видом підприємницької діяльності, яку здійснює успадковане підприємство. Таким чином, перш ніж фактично вступити у спадщину та розпочати здійснювати управління підприємством, необхідно пройти декілька певних правових процедур, які вимагатимуть не тільки сил, але й певного проміжку часу. У цьому випадку постає інше питання: що буде відбуватись із підприємством протягом періоду, необхідного для оформлення спадкоємцем статусу підприємця, отримання ліцензії та вступу у право спадкування? Часткове розв'язання цього питання передбачено у ст. 1173 ЦК РФ, згідно з якою за наявності у складі спадщини майна, яке потребує не тільки охорони, але й управління (підприємство, частка у статутному капіталі господарського товариства, цінні папери, виключні права тощо), нотаріус або виконавець заповіту у якості установників довірчого управління повинні укласти договір довірчого управління цим майном. Однак це положення не містить відповіді на питання, чи може заповідач вказати у заповіті особу, яка повинна здійснювати довірче управління підприємством до вступу спадкоємців за заповітом, у права спадкування. По суті справи функції довірчого управителя у частині управління підприємством будуть співпадати з функціями виконавця заповіту. Прямо така

можливість законом не передбачена, але вважається, що норми ст. 1134 ЦК РФ, присвяченої виконавцю заповіту, подібне призначення не виключають.

Взаємопов'язані між собою проблеми вступу у спадщину та здійснення управління підприємством, на жаль, також не врегульовані чинним російським законодавством. Так, за зауваженням С.П. Гришаєва, щоб фактично вступити у спадщину, спадкоємець повинен приступити до управління підприємством [180, с. 85]. Однак припустимою є ситуація, коли управління підприємством здійснював не сам власник, а наймана особа, з якою було укладено контракт. Отже, в результаті спадкування та введення довірчого управління постане питання щодо відсторонення фактичного управителя від виконання своїх обов'язків. Це, з одного боку, потягне порушення умов контракту з ним, а з іншого, негативно вплине на відлагоджену роботу підприємства. З цим також пов'язана проблема щодо зовнішніх відносин підприємства з його контрагентами. Тому слушною є пропозиція О.В. Бегічева щодо доповнення ст. 1178 ЦК РФ пунктом, який би передбачав залишення чинними всіх існуючих внутрішніх та зовнішніх зв'язків підприємства [252, с. 71]. Якщо спадкоємець або управитель переконуються у необхідності існування таких зв'язків задля нормального функціонування підприємства, то вони за власною ініціативою можуть переукласти відповідні угоди. Слід зазначити, що подібні правила містяться у ст. L 122-12 ТКФ [253] та § 613а ЦКН.

Чинна нормативно-правова база Російської Федерації не дає чіткої відповіді на питання, яке стосується порядку визначення спадкових часток у тих ситуаціях, коли переважним правом скористалися одночасно декілька спадкоємців. Більш того, незрозумілим залишається спосіб реалізації такої правомочності у випадках, коли до складу спадщини входять декілька підприємств. Очевидно, у подібних випадках заповідане майно перейде до усіх суб'єктів на праві спільної часткової власності, як це передбачено абз. 2 ст. 1178 ЦК РФ.

Як бачимо, нововведення ЦК РФ є далеким від досконалості, але вже саме закріплення на рівні кодексу особливостей спадкування підприємства свідчить

про здійснення російським законодавцем першого й найважливішого кроку у розв'язанні проблеми схоронності та подальшого використання підприємства за цільовим призначенням після смерті його власника. Це є позитивним кроком з урахуванням тієї обставини, що жодне із законодавств, що розглядаються, не встановлюють спеціальні правила спадкування підприємства. Зокрема, французьке та німецьке законодавства приділяють увагу лише спадкуванню підприємства неповнолітніми, а інші питання, пов'язані з правом спадкування підприємства як особливого об'єкта права, регулюються загальними нормами про спадкування (§§ 2, 4 ТКФ, ч.ч. 1, 3 ст. 459 ЦКФ, §§ 112, 1822, 1827 ЦКН).

В Україні підприємство як об'єкт правочинів є суспільно-значущим майном, яке використовується на момент відкриття спадщини для здійснення підприємницької діяльності. Суспільна значущість підприємства виявляється у його безперервному та постійному використанні для здійснення підприємницької діяльності, а тому необхідно вживати певних заходів, які запобігатимуть його зупиненню у зв'язку зі смертю власника.

Оскільки особа має право вільно розпоряджатись своїм майном на випадок смерті, а також враховуючи, що згідно з положеннями ч. 4 ст. 191 ЦКУ підприємство або його частина можуть бути об'єктом купівлі-продажу, застави, оренди та інших правочинів, пропонується включити до ЦКУ статтю 1230-1 у такій редакції:

«Стаття 1230-1. Спадкування підприємства.

1. Спадкоємець, який на час відкриття спадщини зареєстрований у якості суб'єкта підприємницької діяльності, або підприємницьке товариство, яке є спадкоємцем за заповітом, має при розділі спадщини переважне право на отримання за рахунок своєї спадкової частки підприємства, що входить до складу спадщини, із відшкодуванням іншим спадкоємцем залишку, що перевищує належну йому частку.

У разі наявності декількох спадкоємців, які успадковують підприємство за правилами цієї статті, підприємство успадковується на праві спільної часткової власності.

2. У випадку, якщо жоден із спадкоємців не має вказаного переважного права або не скористається цим правом, підприємство успадковується за загальними правилами, встановленими цим Кодексом, якщо інше не передбачено договором між спадкоємцями, укладеним у порядку, передбаченому частиною третьою статті 1267 цього Кодексу.

3. Після смерті власника підприємства чинними є всі правочини та трудові договори (контракти), укладені цим підприємством або від його імені, до передачі підприємства спадкоємцю або довірчому управителю».

Повертаючись до складу спадщини як об'єкта спадкового правовідношення, слід вказати, що чинне французьке законодавство не містить норми, яка б визначала поняття та склад спадщини. Але ст. 711 ФКН закріплює положення, згідно з яким «власність на майно набувається та передається шляхом спадкування, дарування за життя або за заповітом та в силу зобов'язань». У французькій правовій літературі зустрічаються терміни «спадкове майно» (*biens héréditaires*) та «спадщина» як майно померлого (*héritage*) [254, с. 37; 255, с. 142]. Тому слід зробити аналіз поняття майна у французькому праві для правильного розуміння спадщини та її складу.

У цивільному праві Франції всі предмети природи вважаються річчю, але не всі речі є майном. Майном є тільки та річ, яка може принести інтереси (вигоди) особі, та й не все майно є річчю. Саме тому в ЦКФ відсутнім є поняття «речового права», однак широко використовується поняття «майно» (*propriete* - перекладається в залежності від контексту як «майно» або як «власність»).

Значну увагу поняттю майна як цільної сукупності благ було приділено дослідниками французького цивільного права. Так, відомий коментатор ЦКФ Саломо Захарія фон Лігенталь вважав, що численність зовнішніх предметів може розглядатись як єдине ціле або внаслідок розсуду власника (*universitas facti*), або в силу закону (*universitas juri*). Сукупність останнього роду є майном особи. Об'єктами майна є зовнішні предмети, які належать особі, але не як відокремлені предмети з їх індивідуальними властивостями, а як блага в загальному розумінні благ або як благо, що має грошову оцінку. Саме тому

об'єкти цивільних прав слід розглядати з двох боків: з першого – як відокремлені предмети, з другого – як складові частини майна [256, с. 530]. Майно як єдине ціле переходить у порядку правонаступництва до інших осіб, якщо закон не забороняє такий перехід (наприклад, законом встановлена заборона правонаступництва прав, пов'язаних з особистістю – *droits attachés* (ст. 1166 ЦКФ)). У однієї й тієї ж особи може бути у власності лише одне майно, а тому майно є одним правовим цілим, яке припускає поділ тільки на певну кількість частин (*partes quotas*), але не на визначені частини (*partes quantas*). Розвиваючи дане положення, А. Брінц вважав, що хоча майно, взятє саме по собі, є безвідносним до особистості власника, припускається його поділ на певну кількість частин, але по відношенню до власника воно є неподільним, як є неподільним сама особистість власника або право власності на майно [102, с. 240]. З огляду на такий стан речей вважається, що спадкування є універсальним правонаступництвом майна померлого, але потребує уточнення поняття щодо універсального правонаступника. Вище ми показали, що чинне французьке спадкове право визнає три види спадкоємців померлого: універсальні легатарії, легатарії за універсальним титулом та сингулярні легатарії. Такий поділ спадкоємців обумовлений, на наш погляд, саме трактуванням поняття майна у французькому цивільному праві. Так, із юридичної сутності майна за ЦКФ витікає, що універсальним правонаступником у вузькому (власному) змісті слова може бути лише той, хто представляє колишнього власника майна, тобто є однією й тією ж особистістю із колишнім власником [102, с. 241]. Той, хто набуває речі, що входили раніше до майна іншої особи або отримує будь-яку іншу частину цього майна, не представляючи попереднього власника, буде лише сингулярним легатарієм, тобто він не відповідає за боргами спадкодавця, а якщо й відповідає, то лише в межах отриманого спадкового майна. Така позиція французьких вчених обумовлена насамперед потужним впливом римського цивільного права, оскільки, як було вказано вище, саме в римському праві існував принцип «перенесення» особистості померлого на спадкоємців з необмеженою

відповідальністю перед кредиторами спадкодавця. Французьке право реципувало такий принцип, по-перше, шляхом надання терміну «майно» цільності та невід'ємності від його носія, по-друге, шляхом включення до змісту права власності правомочності задовольняти вимоги кредиторів власника всіма складовими частинами майна незалежно від моменту виникнення того чи іншого права вимоги [257, с. 64]. Такої концептуальної позиції дотримуються сьогодні практично всі французькі цивілісти, і саме вона слугує відправною точкою для будь-яких досліджень [56, с. 30]. Таким чином, під майном (*bien*) як єдиним цілим за змістом ЦКФ розуміється сукупність:

1. речей, які слугують людині (*choses*), при цьому мова йде саме про тілесні речі;
2. права (*droit*), тобто право над речами;
3. права, які мають грошову оцінку (зобов'язальні тощо).

Таке розуміння майна викликає чимало проблем у разі спадкування прав, які пов'язані з особистістю, але у той же час мають грошову оцінку. До того ж ст.529 ЦКФ встановлює, що до складу майна входять обов'язки та позови, які мають своїм предметом виплату грошових сум, акції та частки у компаніях, а також постійні або довічні ренти, які виплачуються або державою, або приватними особами, а ст. 732 ЦКФ констатує, що закон при визначенні порядку спадкування не бере до уваги ані природи, ані походження майна.

З огляду на це необхідно висвітлити питання щодо особливостей спадкування особистих немайнових прав автора за законодавством Франції, оскільки вперше особисті немайнові права автора, їхній зміст та порядок спадкування були сформульовані саме у законодавстві Франції і вже у двадцятому сторіччі стали базовою основою для міжнародних правових актів у галузі авторського права.

Стаття L.111-1 КІВФ вказує, що авторське право включає як атрибути морального порядку, так й економічного. Відповідно до цього закон виділяє моральні (особисті немайнові) та майнові права. До моральних прав (*droit morale*) КІВФ відносить наступні права автора: право на повагу імені автора, право на повагу його авторства, право на повагу до його твору, право на випуск

твору у світ, право на перегляд та відміну рішення про передачу прав на використання твору та право автора на об'єднання статей та виступів у збірки. При цьому французький законодавець, на відміну від українського, не розкриває зміст вказаних вище прав – їхній зміст розкривається доктриною авторського права Франції [258, с. 45].

Акцент у КІВФ ставиться на особистість автора, яку покликано захищати авторське право шляхом забезпечення охорони створеного ним твору. При цьому моральні права автора є невідчужуваними, невідокремленими від його особистості. У той же час як авторське, так і цивільне законодавство припускають перехід цих прав у порядку спадкування, оскільки спадкоємці можуть «відчувати бажання захистити у якості моральної спадщини недоторканість та оригінальність твору автора» [259, с. 46]. Тобто ми бачимо, що не самі моральні права автора переходять до спадкоємців в порядку спадкування, а лише право на захист таких прав. У той же час КІВФ, на жаль, не розрізняє такі поняття, як «моральне право» та «захист прав автора», що у більшості випадків призводить до плутанини при здійсненні захисту спадкоємцями. Отже, КІВФ потребує внесення доповнень щодо розрізнення вказаних понять для їх правильного застосування судами. Позитивним моментом у цій ситуації є той факт, що норми цивільного і авторського права Франції досить детально та недвозначно врегулювали порядок спадкування деяких особистих немайнових прав автора, що свідчить про вельми високий рівень законодавчої діяльності у Франції.

У Німеччині, як зауважувалось нами раніше, термін «спадщина» розуміється в двох значеннях: як елемент особистого статусу спадкодавця (за аналогією із Францією), тобто об'єкт спадкового правонаступництва – Erbschaft (ч. 1 § 1922 ЦКН); та як сукупність речей, які вже перейшли до спадкоємців – Nachlaß (§ 1958 ЦКН). Якщо поняття речі закріплено у § 90 ЦКН («лише тілесні предмети»), то, на відміну від Франції, у доктрині німецького цивільного права не існує єдиного розуміння поняття майна (Vermögen, Gut), що відбивається й на погляді науковців на поняття спадщини. Так, Г. Лангельфельд вважає, що

під Erbschaft слід розуміти сукупність цінностей (грошових та інших), які належать спадкодавцю [260, с. 1580]. Виходячи з позиції Г. Дербурга (майно є сукупність благ, які належать певній особі та мають грошову оцінку [234, с. 125]), К. Шмідт вважає, що Erbschaft є власністю та зобов'язанням спадкодавця, що мають грошову оцінку, оскільки складові майна спадкодавця при прийнятті спадщини розпадаються на речі, а речі, як відомо, мають лише грошовий вимір [261, с. 47]. Таке трактування пояснюється тим, що об'єктом права власності (спадкоємців у даному випадку) за чинним німецьким законодавством можуть бути лише матеріальні предмети – речі [262 – 265]. Це можна спостерігати навіть у випадку спадкування житла [266]. Як бачимо, позиції німецьких вчених не є діаметрально протилежними, що пояснюється намаганням розкрити зміст та поєднати два поняття, які одночасно використовуються у спадковому праві Німеччини. У той же час досить помітним є вплив римського цивільного права на німецьке у розумінні майна [156, с. 287].

Для нашого дослідження важливим є зміст поняття Erbschaft, оскільки саме Erbschaft є об'єктом спадкового правонаступництва та трансформується (розпадається) у Nachlaß з моменту прийняття спадкоємцями спадщини. Таким чином, якщо Erbschaft є єдиним цілим неподільним майном спадкодавця, частини якого є лише теоретично визначеними на законодавчому рівні, то Nachlaß – вже поділене фізично майно спадкодавця, до складу якого входять конкретні речі, кожна з якої також називається Nachlaß. Практичне значення розмежування вказаних понять полягає у тому, що, називаючи майно Erbschaft, ми одночасно констатуємо смерть спадкодавця та перехід його майна до спадкоємців, наявність у них спочатку права спадкування, а потім - права спільної власності на це майно (ч. 1 § 2031 ЦКН). У цьому випадку майно розуміється як сукупність власності та інших речових прав, прав на нематеріальні блага, зобов'язальне та спадкове право [53, с. 58]. Як бачимо, у даному випадку «вещи не составляют части имущества» [53, с. 59]. В той же час Erbschaft є тільки активом майна, а обов'язки розглядаються не як частина

майна, а як обтяження, тобто останні повинні бути виконані за рахунок цього майна (див. §§ 1922, 1967 ЦКН). Таким чином, Erbschaft має спільні риси із французьким та українським поняттям спадщини. Якщо ж ми використовуємо поняття Nachlaß, то фактично говоримо про конкретну річ або сукупність певних речей, які належать на праві власності спадкоємцю, що має певну аналогію у російському законодавстві щодо спадщини. Саме тому суд зі спадкових справ називається Nachlaßgericht, оскільки до його компетенції входить розв'язання спорів щодо передачі тієї чи іншої речі певному спадкоємцю, задоволення чи відхилення вимог легатаріїв, визначення обсягу вимог кредиторів за нормами спадкового права тощо. Позицію німецького законодавця підтримує Н.С. Кірілова, яка пропонує розглядати спадщину у двох значеннях – «то, что «осталось» после смерти наследодателя на день открытия наследства, и то, что непосредственно «получено» наследниками после проведенных затрат» [91, с. 8].

За чинним законодавством США (п. 15 ст. 72-1-103 ЄПК), спадщина (Estate) включає власність (the property) спадкодавця, траст, або власність іншої особи, чії справи виникли до або існують тимчасово у процесі управління спадщиною. З цього визначення видно, що спадщина складається з активів спадкодавця (борги за аналогією із французьким та німецьким законодавством є обтяженнями) та може змінюватись у своєму складі протягом всього пробаційного процесу. Слід зазначити, що в праві США, за аналогією із французьким правом, термін property розуміється у двох значеннях: як право власності (the property) та як майно (property).

Взагалі у цивілістичній доктрині та судовій практиці США під майном (property) розуміються всі види майна, яке має відчутну форму, рухомого або нерухомого, без винятків [144, с. 828], все, що має цінність, включаючи нерухоме майно, матеріальне та нематеріальне особисте майно, права, що витікають із договорів, майно у вимогах та інші інтереси або вимоги за майном [267]. Згідно зі ст.3 Зводу законів про власність [268], під майном розуміється все, чим володіє особа або організація. Досить цікавим та більш

вдалим, на нашу думку, є визначення майна, яке дається у підручнику із комерційного права США: майно – це не тільки гроші та інші відчутні речі, що мають вартісну оцінку, але й нематеріальні права як джерела прибутку або багатства [269, с. 25].

З вищевказаного можна зробити висновок, що у п. 15 ст. 72-1-103 ЄПК йдеться про майно спадкодавця (a decedent's estate), що становить сукупність речей і речових та зобов'язальних прав, які мають матеріальний зміст, тобто нематеріальні права (права, що не мають вартісної оцінки та не приносять прибуток) не входять до складу спадщини.

Окремо виділяється траст (trust) як складова спадщини, який може бути express trust (заснований позитивно вираженим чином), private trust (встановлений на користь приватної особи або декількох приватних осіб) або charitable trust (заснований із суспільно благодійною метою), незважаючи на час його встановлення (п. 53 ст. 72-1-103 ЄПК). Тобто траст може бути встановленим як самим спадкодавцем, так і виконавцем заповіту або судом. Це пояснює положення, що всі права, які входять до складу спадщини, можуть виникнути як за життя спадкодавця, так і у період пробаційного процесу («exists from time to time during administration» – п. 15 ст. 72-1-103 ЄПК).

Слід зазначити, що не всі права, які виникли після смерті спадкодавця та мають безпосереднє відношення до спадкової маси, можуть входити до складу спадщини. Наприклад, згідно з американським законодавством, в усіх штатах існують заходи захисту одного з подружжя, який залишився серед живих, та неповнолітніх дітей як від позбавлення спадщини, так і від позовів кредиторів спадкодавця. Це є соціальним відрахуванням із спадкової маси. Згідно з цими законами житло спадкодавця з прилеглою ділянкою звільняються від судового стягнення (homestead exemption), при цьому загальна вартість такого житла з ділянкою не повинна перевищувати \$20,000 (ст. 72-2-412 ЄПК). До вказаних засобів захисту сім'ї спадкодавця слід також віднести вилучення із спадкової маси частини рухомого майна вартістю до \$10,000 (exempt personal property) (ст. 72-2-413 ЄПК) та виплату сімейного утримання (family allowance) членам

сім'ї спадкодавця (подружжю та неповнолітнім дітям) у разі, якщо вони знаходились на його утриманні та він не зробив жодних заповідальних розпоряджень на їх користь (ст. 72-2-414 ЄПК).

Необхідно також зауважити, що, враховуючи особливу класифікацію власності у США на власність штату (state property) та приватну власність (private property), існує особливий порядок спадкування певних видів майна, наприклад, зброї як різновиду приватної власності, що належить до так званої «реальної» (у певному розумінні рухомої) власності [270].

У підсумку слід вказати, що поняття «річ», «майно», «власність» та «спадщина» не є одноплановими та розуміються по-різному у різних країнах певної правової сім'ї. Зокрема, до складу спадщини з урахуванням тих чи інших особливостей, встановлених чинними законодавствами, входять будь-які речі (предмети матеріального світу), майно (сукупність речових та зобов'язальних прав або сукупність прав та обов'язків), власність (речове право, що складається з певних правомочностей), які мають певну вартісну оцінку, встановлену на законодавчому рівні. Нематеріальні блага (права) та обов'язки не входять до складу спадщини, оскільки вони є тісно пов'язаними з їх носієм – спадкодавцем. Такий принцип визначення спадщини бере свій початок ще з часів Стародавнього Риму [62, с. 47-48] та є доречним й сьогодні.

Узагальнюючи наведене та виходячи із принципу спадкового правонаступництва як провідного принципу спадкового права у будь-якій країні, окрім США, що було доведено нами вище, можна дати наступне поняття спадщині, яке, на наш погляд, є універсальним для будь-якої правової системи. **Під спадщиною (рос. – наследство, фр. - une héritage, нім. – die Erbschaft, англ. - a decedent's estate) слід розуміти сукупність юридичних відносин спадкодавця, що існували на момент смерті спадкодавця, не припинилися у зв'язку з його смертю згідно чинного законодавства, та переходять як єдине ціле до спадкоємців.**

3.3. Зміст спадкового правовідношення

Найпоширенішою у цивілістиці є точка зору, згідно з якою зміст будь-якого правовідношення, в тому числі й цивільного, складають суб'єктивні права уповноваженої особи та юридичні обов'язки зобов'язаної [117, с. 21; 247, с. 25; 271, с. 54].

Як неодноразово вказувалось вище, у межах спадкового правовідношення між його учасниками виникають різноманітні правові зв'язки - між співспадкоємцями, між спадкоємцями та легатаріями, між спадкоємцями та кредиторами та/або боржниками спадкодавця, між спадкоємцями та певними органами державної влади тощо. Оскільки в спадковому правовідношенні центральною фігурою виступає спадкоємець як правонаступник прав та обов'язків спадкодавця, розглянемо його права та обов'язки у межах модельного спадкового правовідношення.

Центральне місце серед суб'єктивних прав спадкоємця посідає *право спадкування* (фр. – *successibilité*, нім. – *Erbbefugnis*, англ. – *succession right*), яке неоднозначно трактується у юридичній літературі. Наприклад, В.А. Ойгензихт висловлює точку зору, яка є провідною в українській та російській юридичній літературі, згідно з якою право спадкування є правом певної особи на набуття спадщини або на вступ у сукупність юридичних відносин померлого [272, с. 165]. О.Г. Ломідзе, в свою чергу, говорить, що право спадкування є правом особи бути закликаним до спадкування, а також правомочністю особи після прийняття спадщини [273, с. 439]. Навпаки, О.М. Самцова вважає, що право спадкування є елементом цивільної правоздатності особи [274], підміняючи, таким чином, поняття тестаментоздатності спадкоємця та право спадкування як суб'єктивного права. На наш погляд, право спадкування слід розглядати як право особи бути закликаною до спадкування, яке виникає у неї на визначений спадковим законодавством момент. Цей момент може як збігатись із відкриттям спадщини (для спадкоємців першої черги за законом, спадкоємців

за заповітом), так і залежати від інших юридичних фактів (смерть спадкоємця певної черги за законом тощо).

Юридична природа права спадкування є досить своєрідною. По-перше, праву спадкування протистоїть, з одного боку, обов'язок будь-яких осіб не перешкоджати спадкоємцю у вільному здійсненні цього права, а з іншого – обов'язок відповідних осіб та органів сприяти спадкоємцю у здійсненні цього права. По-друге, право спадкування набувається особою поза її волею, незалежно від виказаного нею наміру, в силу юридичного складу, який спричиняє виникнення спадкового правовідношення. По-третє, виходячи з розробок загальної теорії права [135, с. 164; 165, с. 124] та норм спадкового права, зміст права спадкування складають можливість здійснення певних дій самим спадкоємцем та можливість спадкоємця вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб. При цьому кожна з них виступає у якості «правового действия отдельного типа» [83, с. 900]. Ми не беремо до уваги третій елемент складу суб'єктивного права, який розглядається як належний більшістю вчених, тобто можливість захищати належне суб'єкту правовідносин право, оскільки така можливість, як було зауважено нами вище, виходить за межі спадкового правовідношення та виступає як окреме суб'єктивне право-вимога в межах додаткового охоронного правовідношення.

За радянських часів провідною вважалась точка зору, згідно з якою суб'єктивне право ототожнювалось із поняттям правомочності як одним з елементів певного правовідношення [25, с. 54]. Така ситуація спостерігається й сьогодні [30, с. 57] не лише у вітчизняній правовій доктрині [275, с. 68; 276, с. 65]. Ототожнення вказаних понять вважаємо помилковим з наступних причин. Правовідношення є однією з форм реалізації норми права. Звідси виходить, що правомочність як один з елементів правовідношення не може бути лише можливістю певної дії, а є самою дією, яка здійснюється у відповідності до норми права, до суб'єктивного права, встановленого об'єктивним правом. Правомочність, таким чином, є реалізацією, здійсненням суб'єктивного права в діях особи, яка вступила до конкретного

правовідношення. Таким чином, правомочності не можуть розглядатись як самостійні суб'єктивні права. До того ж будь-яке суб'єктивне право, що не є тісно пов'язаним з особою, можна передати шляхом вчинення будь-якого правочину. А, наприклад, прийняття спадщини та відмова від спадщини у якості складових (правомочностей) суб'єктивного права спадкування є такими, що не передаються. На користь цього свідчать норми ст. 1276 ЦКУ, ст. 1156 ЦК РФ, ст. 781 ЦКФ (спадкова трансмісія). Вказані норми мають на увазі перехід саме суб'єктивного права спадкування, а не «права» на прийняття спадщини (у літературі ці поняття досить часто вживаються як синоніми [52, с. 336; 79, с. 57; 114, с. 124; 115, с. 17], що є, на нашу думку, неприпустимим). Адже у разі спадкової трансмісії особа, що стає спадкоємцем, може як прийняти спадщину, так і відмовитись від неї або взагалі не прийняти її. Щодо правомочності відмови від спадщини прямо закон не говорить (окрім ст. 781 ЦКФ), але це розуміється, оскільки зобов'язати особу прийняти спадщину, яка перейшла до неї внаслідок спадкової трансмісії, є неможливим через принцип дозвільної спрямованості цивільного законодавства. З цього виходить наступний висновок: таким, що передається, є лише право спадкування, а не кожне з його правомочностей окремо. Тобто успадкувати (ст. 1276 ЦКУ, ст. 1156 ЦК РФ, ст. 781 ЦКФ), продати, дарувати (ст. 780 ЦКФ) можна право спадкування як суб'єктивне право, жодна з його складових правомочностей є невід'ємними від цього права у розумінні здійснення з ними будь-яких правочинів. Таким чином, ми доходимо загального висновку, що *прийняття спадщини та відмова від спадщини є складовими частинами суб'єктивного права спадкування як правомочності та є певними діями, порядок та умови здійснення яких визначені законом* (курсив наш – В.В.). З огляду на вказане вважаємо внести необхідні зміни у ст.ст. 1273-1276 ЦКУ, замінивши словосполучення «право на прийняття спадщини» на «прийняття спадщини» та «право на відмову від спадщини» на «відмова від спадщини». Показовими для цього є норми ст.ст. 774-792 ЦКФ, які закріплюють порядок та умови здійснення дій при прийнятті спадщини та відмови від неї, не вказуючи на останні як на суб'єктивні права спадкоємця.

Для більш повного висвітлення змісту суб'єктивного права спадкування розглянемо його складові правомочності детальніше. До них, зокрема, відносяться:

1. Прийняття спадщини (фр. – *acceptation de succesion*, нім. – *Annahme einer Erbschaft*) є юридичним фактом, який відображає волю спадкоємця набути майно після смерті спадкодавця, ґрунтуючись на законі або заповіті (ст. 1268 ЦКУ, ст. 1152 ЦК РФ, ст. 778 ЦКФ). За німецьким законодавством, в силу норми § 1942 ЦКН, закликання до спадкування та прийняття спадщини збігаються у часі, тобто виникнення права спадкування та прийняття спадщини мають місце на момент смерті спадкодавця, що дає змогу вченим констатувати відсутність суб'єктивного права спадкування (*Erbbefugnis*) за німецьким правом [277, с. 87]. Аналогічна ситуація спостерігається у випадках, передбачених ч. 3 ст. 1268 ЦКУ, ч. 2 ст. 1153 ЦК РФ, ст. 778 ЦКФ (фактичне прийняття спадщини). З указаним висновком важко погодитись, оскільки спадкоємцю після прийняття (відкриття) спадщини належать не окремі права та обов'язки, що входять до складу спадщини, а, як слушно зазначає Л. Еннекцерус, «он является хозяином всего наследства в целом» [53, с. 269]. Це підтверджується також нормами ст. 780 ЦКФ (наслідки дарування, продажу, передачі спадкових прав) та нормами Частини 9 Книги 5 ЦКН («Купівля спадщини»), які передбачають можливість здійснити спадкоємцями продаж спадщини як єдиного цілого, та Розділу 3 Частини 5 Книги 5 ЦКН («Вимога щодо майна із складу спадщини»), згідно з яким допускається позов про спадщину проти тих, хто володів нею без достатніх правових підстав, реципований із римського права (*hereditatis petition*).

Дещо схожа ситуація простежується й в американському спадковому праві. Тут згідно з ч. 1 ст. 72-2-811 ЄПК спадкоємці набувають право власності на спадщину на момент смерті спадкодавця незалежно від існування заповідальних розпоряджень. Але, враховуючи особливість спадкового права США (зокрема, наявність пробаційного процесу), у спадкоємців права спадкування не виникає взагалі. Так, у літературі зазначається, що у володінні

майном та в титулі власника немає жодної перерви (*heatus/gap*): спадкодавець володіє активами до самої смерті, і негайно після неї активами починають володіти його спадкоємці [235, с. 513]. Час необхідний лише для визначення їх персонального складу, але як тільки він визначається, діє зворотня сила титулу з моменту смерті [278, с. 213]. При цьому особистий представник (виконавець або управляючий) володіє і через необхідність розпоряджається активами в інтересах спадкоємців. Така однозначна позиція американських юристів обумовлена англійською традицією (феодальною за своєю сутністю) [279, с. 26].

Саме з окреслених причин в Німеччині та США не існує проблеми так званої «лежачої спадщини», яка має свої коріння у Стародавньому Римі (*hereditas jacens*) [81, с. 457]. Ця проблема пов'язана, насамперед, з неспівпадінням у часі моменту відкриття спадщини та її набуття.

Реципуючи безпосередньо римське право, французький та німецький законодавці внесли свої корективи задля уникнення проблеми «лежачої спадщини», що відбилось у ст. 777 ЦКФ та § 1942 ЦКН відповідно. Як бачимо, німецький законодавець зайняв більш вигідну позицію, закріпивши набуття спадщини спадкоємцями на момент її відкриття. Вважаємо, що норми ч.5 ст. 1268 ЦКУ, ч. 4 ст. 1152 ЦК РФ, ст. 777 ЦКФ (незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу її відкриття) обмежили можливість існування «лежачої спадщини». До того ж всі чинні законодавства встановлюють відповідні заходи задля забезпечення збереження спадщини у разі відсутності спадкоємців у місці її відкриття: встановлення охорони спадщини виконавцем заповіту або відповідними державними органами, управління спадщиною тощо. Навіть у разі відсутності спадкоємців або їх відмови від прийняття спадщини тощо, остання набувається державою. Отже, спадщина завжди належить конкретно визначеному законодавством суб'єкту і ніколи не є майном безсуб'єктним. Таким чином, ми знов доходимо висновку, що зі смертю спадкодавця завжди є певна особа, у якої виникає речове право негайно. Це пояснюється тим, що, з одного боку, факту прийняття спадщини

надається зворотня сила, а з іншого, хоча спадкоємець й не стає власником спадщини до здійснення прийняття спадщини, він має право спадкування, яке може перейти у право власності, тобто може бути передумовою останнього. Це говорить про своєрідність права спадкування, що виражається у його *правоутворюючому характері* (Gestaltungsrecht – право, зміст якого призводить до виникнення іншого права [255, с. 134]). З цього приводу слушним є зауваження К.В. Храмцова: «... наследственное право, обеспечивая переход имущества от минувших поколений к последующим, сообщает по праву собственности его конечный смысл, преемственность и максимум социальной пользы» [189, с. 115].

Спираючись на норми чинних законодавств (ст. 1270 ЦКУ, ст. 1154 ЦК РФ, ст. 789 ЦКФ), слід розрізняти набуття спадщини та прийняття спадщини. Набуття спадщини – категорія, яка виражає сутність процесу, в правовому режимі якого забезпечується досягнення результату спадкування – перехід до спадкоємців усієї спадщини. Прийняття спадщини є юридичним фактом (односторонній правочин, який виражається у вольових діях спадкоємців у вигляді подання заяви до відповідного державного органу або вступу в управління або володіння спадщиною), правовим засобом, який використовується в цьому процесі та призначається для набуття спадщини. Інакше кажучи, для набуття спадщини спадкоємець повинен її прийняти. Реалізація права спадкування шляхом прийняття спадщини припиняє правовий стан особи як спадкоємця та при дотриманні певних вимог тягне виникнення у неї прав власника, кредитора, боржника та інших, носієм яких був спадкодавець.

У літературі неодноразово висловлювалась думка, що прийняттю спадщини як вольовому юридичному факту притаманні наступні риси: а) універсальність (прийняття спадщини розповсюджується на всю спадщину, де б вона не знаходилась); б) беззастережність (прийняття спадщини з умовою чи із застереженням не допускається); в) безвідзивність (не можна відмовитись від прийнятої спадщини); г) зворотність (незалежно від часу прийняття спадщини

вона належить спадкоємцеві з часу її відкриття) [12, с. 101; 13, с. 122; 122, с. 35; 280, с. 28]. Проаналізувавши норми чинного законодавства, ми згодні лише з трьома з названих характерних рис: універсальність (абз.1 ч.2 ст.1152 ЦК РФ), беззастережність (ч.2 ст.1268 ЦКУ, абз.3 ч.2 ст.1152 ЦК РФ, ст.774 ЦКФ) та зворотність (ч.4 ст.1268 ЦКУ, ч.4 ст.1152 ЦК РФ, ст.777 ЦКФ).

2. Продаж спадщини (ст.ст.780, 1667-1673, 1696-1698 ЦКФ, Частина 9 Книги 5 ЦКН) також є складовою суб'єктивного права спадкування. Відмінною ознакою продажу спадщини (фр. – *vente d'hérédité*, нім. – *Erbschaftskauf*) є те, що спадщина продається як єдине ціле, а не просто як відокремлені предмети, які входять до складу спадщини [87, с. 166]. До договору купівлі-продажу спадщини застосовуються загальні правила щодо купівлі-продажу будь-якого майна, за винятком положень, що містяться у відповідних нормах (ст.ст. 1673, 1696-1697, ЦКФ, ч. 2 § 2376, § 2377, ч. 1 § 2381, ч. 1 § 2383 ЦКН). Продаж спадщини в США (*sale of the property*) може здійснити особистий представник або адміністратор в інтересах спадкоємця, при цьому такий продаж може вважатись як відмовою спадкоємця від спадщини (п. (d) ч. 5 ст. 72-2-811 ЄПК), так і простим розпорядженням спадкоємця як власника спадщини (ч. 2 ст. 72-2-228 ЄПК).

В Україні у нотаріальній практиці трапляються випадки, коли при оформленні відмови від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця фактично має місце купівля-продаж. Це підпадає під ознаки удаваного правочину (ст. 235 ЦКУ), що є неприпустимим. Такий стан справ пояснюється наступним. Спадкоємці не мають іншої законодавчо встановленої можливості продати свою частку у спадщині до отримання правовстановлюючих документів на майно, яке входить до складу спадщини. Адже у житті можуть мати місце випадки, коли спадкоємець мусить терміново продати належне йому право спадкування, наприклад, для виконання грошових зобов'язань, строк для виконання яких вже настав (податкові, аліментні, кредитні платежі тощо). Отримання правовстановлюючих документів можливо лише зі спливом строку, встановленого для прийняття спадщини (ст. 1298 ЦКУ), що триває певний час у

залежності від наявності або відсутності у складі спадщини нерухомого майна. До того ж Свідоцтво про право на спадщину лише підтверджує факт прийняття спадщини, а не виникнення права власності на майно (п.п. 2.3.3. п. 2 Положення про Спадковий реєстр), що унеможлиблює його використання у якості правовстановлюючого документу при купівлі-продажу, наприклад, нерухомого майна.

Зазначимо також, що суб'єктивне право спадкування, що належить спадкоємцю з моменту відкриття спадщини (ч. 5 ст. 1268 ЦКУ), в силу ст.177, ч. 2 ст. 190 ЦКУ може бути об'єктом правочину, зокрема купівлі-продажу.

Враховуючи зазначене, вважається за необхідне доповнити Главу 87 Цивільного кодексу України статтею 1267-1 наступного змісту: «Стаття 1267-1. Купівля-продаж права спадкування.

1. Спадкоємець або інша особа в інтересах спадкоємця (виконавець заповіту, представник) має право продати належне йому право спадкування. До продавця переходить право спадкування в тому об'ємі, в якому отримав його спадкоємець, включаючи всі наявні обтяження.

До положень щодо купівлі-продажу права спадкування застосовуються загальні норми щодо купівлі-продажу, якщо інше не виходить із змісту спадщини.

2. Договір купівлі-продажу права спадкування укладається у письмовій формі та посвідчується нотаріально. У випадках, встановлених законом, цей договір підлягає державній реєстрації.

3. Інші спадкоємці мають переважне право перед третіми особами на купівлю права спадкування за ціною, оголошеною для продажу, та на інших рівних умовах, крім випадку продажу з публічних торгів».

Практична реалізація цих положень вбачається наступним чином. Спадкоємець, який подає нотаріусу заяву про відкриття спадщини, повинен вказати, чи має він намір до отримання свідоцтва про право на спадщину вчинити продаж свого права спадкування. Якщо у заяві такий намір не виражено, але згодом спадкоємець вирішив здійснити продаж, він повинен

письмово повідомити про це нотаріуса, який веде спадкову справу. У даному випадку повинні застосовуватися норми, що регулюють переважне право купівлі частки у праві спільної часткової власності (ст.ст. 362-363 ЦКУ, Розділ 2 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [281]).

У разі спадкування за заповітом, документом, що встановлює належність права спадкування певному спадкоємцю, слід вважати заповіт.

У випадку спадкування за законом, нотаріус при посвідченні відповідного договору купівлі-продажу повинен перевірити у спадкоємця, який має намір здійснити продаж, наявність документів, що підтверджують його належність до відповідної черги спадкоємців за законом, яка закликається до спадкування (свідоцтво про шлюб, свідоцтво про народження тощо).

При посвідченні договору купівлі-продажу права спадкування, об'єктом якого є нерухоме майно, нотаріус повинен додержуватись правил, встановлених чинним законодавством, зокрема, Розділом 3 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. Так, нотаріус має перевірити наявність документів, що посвідчують право власності спадкодавця на майно, яке входить до складу спадщини, та, у передбачених законодавством випадках, документів, що підтверджують державну реєстрацію прав на це майно тощо.

У разі, якщо покупцем за договором купівлі-продажу права спадкування є інший спадкоємець, цей договір складається у одному примірнику та залишається у спадковій справі. На підставі цього договору нотаріус зі спливом строку, встановленого для прийняття спадщини, видає спадкоємцю-покупцю Свідоцтво про право на спадщину, де, поміж іншим, вказується підстава збільшення його частки та остаточний розмір його частки.

У разі, якщо покупцем за договором купівлі-продажу права спадкування є третя особа, цей договір складається у відповідній кількості примірників, один з яких видається покупцеві та вважається документом, що підтверджує право власності на визначене у договорі майно. Якщо у об'єктом купленого права

спадкування є нерухоме майно, нотаріально посвідчений договір купівлі-продажу такого права є документом, на підставі якого здійснюється державна реєстрація права власності на нерухоме майно.

3. Відмова від спадщини (фр. – *renonciation à une*, нім. – *Verzicht auf das Erbrecht*, англ. – *disclaimer of property interests*) є юридичним фактом, що відображає волю спадкоємця відмовитись від прийняття спадщини протягом строку, встановленого законодавством (ст. 1273 ЦКУ, ст. 1157 ЦК РФ, ст. 784 ЦКФ, § 2346 ЦКН, ст. 72-2-811 ЄПК). Відмова від спадщини має притаманні риси, які характеризують її як:

- односторонній правочин, тобто до неї можуть бути застосовані правила щодо недійсності або нікчемності правочину, встановлені цивільним законодавством (ч. 5 ст. 1274 ЦКУ, ст. 1157 ЦК РФ);

- вольову дію, тобто відмова від спадщини може бути здійснена лише шляхом подання відповідної заяви до нотаріуса (ч. 1 ст. 1273 ЦКУ, ст. 1159 ЦК РФ) або до суду (ст. 784 ЦКФ, п. 1 § 1945 ЦКН, ч. 1 ст. 72-2-811 ЄПК), оскільки «отказ от наследства не предполагается» (ст. 784 ЦКФ). При цьому слід розрізняти відмову від спадщини та фактичне неприйняття спадщини. Відмова від спадщини явно виражає волю спадкоємця не заступати місце спадкодавця у правовідносинах з участю останнього. Фактичне неприйняття спадщини має місце тоді, коли спадкоємець «не обнаруживает ни в какой форме своего намерения принять наследство» [59, с. 185], тобто воно не свідчить ані на користь відмови від спадщини, ані на користь прийняття спадщини. Неприйняття є правовим станом, а не правочином. Фактичний стан неприйняття спадщини розглядається як презумпція відмови від спадщини, яка може бути спростована на користь прийняття спадщини за підставами та в порядку ст. 1272 ЦКУ, ст. 1155 ЦК РФ. Заявлена відмова від спадщини також може бути спростована, однак у випадках, якщо її буде визнано недійсною за підставами та в порядку, передбаченими правилами щодо недійсності правочинів, а в США – в порядку, визначеному ст. 72-3-906 ЄПК;

- строкову, тобто відмовитись від спадщини можна лише протягом встановленого законодавством строку (ч. 1 ст. 1273 ЦКУ, ч. 2 ст. 1157 ЦК РФ, ст. 789 ЦКФ, ч. 1 § 1944 ЦКН, ч. 2 ст. 72-2-811 ЄПК);

- безумовну та беззастережну, тобто відмова від спадщини не може здійснюватись з умовою або із застереженням (ч. 5 ст. 1273 ЦКУ, ч. 2 ст. 1158 ЦК РФ, § 1947 ЦКН). За чинним законодавством США, спадкоємець за заповітом з метою звільнення від податків може відмовитись від отримання сум за договором страхування життя або посмертної пенсії (employee death benefit plan) (ст. 2518 ВДК [282]). До того ж більшість штатів надає право спадкоємцю відмовитись від спадщини у разі, якщо до її складу входить траст і спадкоємець є вигодонабувачем – right to disclaim of after the future interests vests in possession (відмова від права на майбутні доходи);

- безвідкличну, тобто відмова від спадщини не може бути зміненою або відкликаною (ч. 3 ст. 1157 ЦК РФ, ч. 1 § 1953 ЦКН, ч. 5 ст. 72-2-811 ЄПК). Згідно ч. 6 ст. 1273 ЦКУ, відмова від прийняття спадщини може бути відкликана протягом строку, встановленого для її прийняття. Можливість відкликання відмови від прийняття спадщини існувала ще в дореволюційній Росії, та, як слушно зазначає Г.Ф. Шершеневич, не виправдовувала себе та «навеяна французьким законодательством» [54, с. 515] (ст. 790 ЦКФ). Однак таке положення й досі викликає заперечення з боку французьких вчених [51, с. 286]. Адже якщо закликаний до спадщини спадкоємець відмовиться від спадщини, то така відмова є юридичним фактом поряд з іншими для виникнення права спадкування в інших, подальших спадкоємців, оскільки виникненню права спадкування в останніх «заважало» існування такого права у ближнього спадкоємця. У разі прийняття спадщини подальшим спадкоємцем та наступним відкликанням відмови від спадщини ближнім може виникнути багато спірних ситуацій. Зокрема, це стосується можливих ускладнень при поверненні спадщини, щодо якої було вчинено певні правочини (здійснено продаж, розподіл у натурі тощо). Таким чином, застосування норм ч. 6 ст. 1273 ЦКУ та ст. 790 ЦКФ викликатимуть на практиці певні труднощі, що

призведе до судових процесів, які можуть затягнутись на тривалий час, що не сприятиме прийняттю законного та обґрунтованого судового рішення по справі, а лише призведуть до марнування часу та грошей. У зв'язку з викладеним доцільно виключити ч.6 із ст. 1273 ЦКУ;

- універсальну, тобто відмова від спадщини розповсюджується на всю спадщину, що належить спадкоємцю за однією з підстав – заповітом або законом (ст. 1275 ЦКУ, ч. 3 ст. 1158 ЦК РФ, § 1948 ЦКН). Стаття 785 ЦКФ, навпаки, встановлює, що спадкоємець, який відмовився від спадщини (за законом або за заповітом), вважається таким, що ніколи не був спадкоємцем, встановлюючи, таким чином, правило повної відмови від спадщини. У відповідності до ч. 2 ст. 72-2-811 ЄПК, припускається як повна, так і часткова відмова від спадщини з боку спадкоємця за законом або за заповітом. За такої відмови успадковується лише та частина майна, яка не вказується у written waiver of the right to disclaim (письмовій заяві про відмову від частини спадщини) (ч. 3 ст. 72-2-811 ЄПК). Часткова відмова від спадщини здійснюється з метою звільнення від податку на спадщину, який у разі наявності такої відмови називається gift tax (податок на дарування) (ст. 2518 ВДК).

Слід вказати і на таку особливість можливості відмови від спадщини, яка притаманна законодавству Російської Федерації та Німеччини: держава як спадкоємець останньої черги не може відмовитись від прийняття спадщини (абз. 2 ч. 1 ст. 1157 ЦК РФ, ч. 1 § 1964 ЦКН), що пов'язано, безперечно, з особливостями правового статусу спадщини, яка потребує догляду та охорони.

Відмова від спадщини може бути безадресною (ненаправленою) та адресною (направленою). Слід зазначити, що ЦКН та ЄПК не знають такого поділу, та у разі відмови від спадщини спадкоємцем за законом або відсутності підпризначеного спадкоємця за заповітом до наслідків такої відмови застосовують правила щодо спадкової трансмісії (ч. 2 § 1953 ЦКН, п. (а) ч. 4 ст. 72-2-811 ЄПК). Безадресна відмова від спадщини призводить до відрахування спадкоємця, що відмовився від спадщини, із числа

правонаступників спадкодавця та викликає або прирошування спадкових часток (ч.ч. 1, 2 ст. 1275 ЦКУ, ч. 1 ст. 1161 ЦК РФ, ст. 786 ЦКФ), або виникнення права спадкування в інших осіб в силу закону або за заповітом (ч. 2 ст. 1258, ст. 1244 ЦКУ, абз. 2 ч. 1 ст. 1141, ч. 2 ст. 1121 ЦК РФ, ст. 786 ЦКФ, ч. 2 § 1953 ЦКН, п. (а) ч. 4 ст. 72-2-811 ЄПК). У Франції існує правило, за яким відмова спадкоємця за заповітом або нездатність його прийняти тягне нікчемність заповіту (ст. 1043 ЦКФ), тобто в даному випадку все майно переходить до інших спадкоємців за заповітом (якщо такі є) або до спадкоємців за законом (ст. 1044 ЦКФ).

Спрямована відмова від прийняття спадщини відома лише законодавству України, Російської Федерації та Франції та означає розпорядження правом на спадкування шляхом передання його іншому(им) спадкоємцю(ям). У такому випадку право на спадкування припиняється у спадкоємця, що відмовився, та виникає за його волею у інших спадкоємців. Спадкоємці, на користь яких здійснено відмову від прийняття спадщини, мають право здійснити будь-яке з правомочностей, що входять до складу права спадкування.

Оскільки право спадкування виникає у спадкоємців на момент відкриття спадщини, то більшість вчених вважає, що потенційні спадкоємці не можуть за життя спадкодавця відмовитись від спадщини [13, с. 137; 30, с. 18; 54, с. 558; 59, с. 185; 249, с. 67; 283, с. 67], що підтверджується також нормою ст. 791 ЦКФ.

Законодавство Німеччини, навпаки, досить детально регулює договір про відмову від права спадкування (Erbverzichtsvertrag), присвячуючи йому Частину 7 Книги 5 ЦКН. В цілому до Erbverzichtsvertrag застосовуються загальні правила щодо відмови від спадщини. Зазначимо, що українське, російське та американське законодавства не встановлюють прямої заборони щодо можливості відмови від спадщини за життя спадкодавця. Наприклад, у США існують лише певні прецеденти на користь можливості такого договору [284]. Але слід враховувати той факт, що подібна відмова може бути оскаржена у пробаційному процесі шляхом так званої естопели (estoppel) –

процесуального відводу заяв про відмову від спадщини (ст. 72-3-906 ЄПК). Естопела має місце, якщо потенційний спадкоємець отримав у володіння будь-яку частину із спадщини навіть за життя спадкодавця, що допускається законодавством США («спадкові подарунки» – hereditary gifts).

Вважаємо, що договір про відмову від права спадкування може укладатись в Україні та Російській Федерації з наступних причин. Згідно з ч. 3 ст. 12 ЦКУ особа може відмовитись від свого майнового права. Виходячи із поняття спадщини, що було надано нами вище, можна сказати, що право спадкування є майновим суб'єктивним правом, а отже, спадкоємець може від нього відмовитись. Прямої вказівки на наявність такого права на момент відмови українське законодавство не має. До того ж чинний ЦКУ передбачає чимало договорів, предметом яких є права особи, що можуть виникнути в майбутньому (ст.ст. 656, 718 ЦКУ). Таким чином, прямих заборон щодо укладання договору, аналогічного німецькому Erbverzichtsvertrag, чинне українське законодавство не має. Навпаки, у ЦКУ закріплено правові основи для можливого його укладання. На відміну від ЦКУ, ст. 9 ЦК РФ закріплює можливість особи відмовитись лише від суб'єктивних прав, які їй належать. Тобто відмова від прав, що можуть виникнути в майбутньому, є неможливою через пряму вказівку закону. У той же час ЦК РФ має дещо схожі положення з ЦКУ щодо можливості укладання договорів, предметом яких є майбутні товари (під товарами, за законодавством Російської Федерації, розуміються не тільки речі, але й будь-яке інше майно [248, с. 116]) (ст. 455, 572 ЦК РФ). Таким чином, законодавство Російської Федерації також має певні правові передумови для внесення відповідних доповнень до норм спадкового права щодо можливості укладання договору про відмову від права спадкування.

Слід врахувати, що, оскільки американське законодавство не знає права спадкування у якості самостійного суб'єктивного права спадкоємця, то відмова від прийняття спадщини тут вважається окремим правом спадкоємця. Навіть враховуючи той факт, що доктрина американського цивільного права не має розгорнутого поняття суб'єктивного права [285, с. 88-91], деякі американські

вчені присвячують багато уваги проблемі відмови від прийняття спадщини у контексті теоретичних питань, що надає їм змогу зараховувати його до legal right – суб'єктивного, юридичного права (на відміну від морального) [88, с. 290; 144, с. 438-450; 286, с. 489].

Узагальнюючи вищенаведене, можна зробити висновок, що в Україні, Російській Федерації та Франції набуття спадщини засновано на системі прийняття спадщини, у Німеччині та США – на системі відмови від неї. При системі відмови достовірною волею спадкоємця на набуття спадщини є невідомою, явною повинна бути лише воля спадкоємця, яка виражає його відмову. Система прийняття спадщини, навпаки, вимагає від спадкоємця здійснення певних цілеспрямованих дій, які у певній мірі вказують його намір відносно правонаступництва у майні померлого.

4. Укладання договору про управління спадщиною (ст. 1285 ЦКУ, ч. 1 ст. 1173 ЦК РФ, § 1981 ЦКН, ч. 2 ст. 72-2-531 ЄПК). Аналізуючи інститут договору управління спадщиною, слід, на нашу думку, виходити з того, що континентальна наука у певній мірі негативно ставиться до «розщеплення» права власності взагалі. Так, за висловом Г. Едвардса, відношення, при якому власник передає свої права сторонній особі, в Німеччині та Франції є абсолютно неможливим, невідповідним *wirkhchkeitsfremd* (реальному стану справ), якщо й не підозрілим [287, с. 23]. Саме тому французьке спадкове право не знає вказаного інституту, а лише закріплює розпорядження, яким особа лише задля форми призначена спадкодавцем або спадкоємцем, зобов'язується утримувати спадщину або майно та управляти ним до моменту, коли повинна була передати його дійсному спадкоємцеві [288, с. 176]. Але, як виходить з § 1981 ЦКН, Німеччина все ж таки має законодавче регулювання договору управління майном, а у Франції законодавець обрав шлях закріплення договору доручення між спадкодавцем та банком за життя першого. І лише за наявності такого договору банк у разі смерті доручителя фактично управляє спадщиною від його імені [189, с. 100]. Кінцевою метою управління спадщиною банком у Франції є розподіл майна між спадкоємцями [56, с. 168].

5. Можливість складання опису спадкового майна при прийнятті спадщини (Частина 3 Глави 5 Розділу 1 Книги 3 ЦКФ, Підрозділ 4 Розділу 2 Частини 2 Книги 5 ЦКН). Складання опису спадкового майна гарантує спадкоємцям відповідальність за боргами спадкодавця лише у межах активу спадщини та пропорційно їх часткам;

6. Укладання нотаріально посвідченого договору з іншими спадкоємцями за законом щодо зміни черговості одержання права спадкування (ч. 1 ст. 1259 ЦКУ). При цьому такий договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере у ньому участь, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині;

7. Вимагання поділу спадщини або виділу своєї частки у спадщині в натурі (ст.ст. 1278-1279 ЦКУ, ст.ст. 1164-1165 ЦК РФ, ст. 815-842 ЦКФ, §§ 2042-2048 ЦКН). Відмінністю такого поділу є те, що у Франції та Німеччині такий поділ може бути зроблено у будь-який час після відкриття спадщини (ч. 3 ст. 815-1 ЦКФ, ч. 1 § 2042 ЦКН), а в Україні та Російській Федерації поділ спадщини відбувається лише після прийняття спадщини та отримання свідоцтва про право на спадщину, якщо це вимагається, або його отримання вимагають спадкоємці (ч. 2 ст. 1278 ЦКУ, ч. 1 ст. 1165 ЦК РФ). Тому, на наш розсуд, фактичний розділ спадщини в Україні та Російській Федерації не входить до правомочностей права спадкування, як помилково вважають Г.Ф. Шершеневич [54, с. 523] та О.В. Мельцов [12, с. 141], а є розпоряджувальною правомочністю права власності на отримане у спадщину майно.

8. Отримання свідоцтва про право на спадщину (ст. 1296 ЦКУ, ст. 1162 ЦК РФ, ст. 778 ЦКФ, § 1965 ЦКН), яке є документом, що підтверджує перехід до спадкоємця його частки у спадщині. Детальніше ця правомочність нами висвітлювалась вище.

9. Участь у визначенні конкретної частки спадщини незалежно від підстави спадкування (ч. 1 ст. 1267 ЦКУ, ст. 1164 ЦК РФ, ст. 733 ЦКФ, § 1927 ЦКН, ст.ст. 72-2-112-72-2-113 ЄПК), в тому числі й обов'язкової частки

(ст. 1241 ЦКУ, ст. 1149 ЦК РФ, ст.ст. 913-914 ЦКФ, §§ 2303, 2333-2335 ЦКН, ст. 72-2-332 ЄПК). Оскільки спадкування обов'язкової частки є різновидом спадкування за законом, обов'язкові спадкоємці мають право спадкування нарівні з іншими спадкоємцями незалежно від підстави спадкування. Тобто, за нашою думкою, немає сенсу виділяти окремо спадкування обов'язкової частки як окреме суб'єктивне право. Отже, можливість визначення частки спадкоємця як обов'язкової складає правомочність суб'єктивного права спадкування. Це також стосується спадкування частки у праві спільної сумісної власності подружжя у разі складання сумісного заповіту подружжям (ст. 1243 ЦКУ, § 2077 ЦКН, ст. 72-2-532 ЄПК) або спадкування за сумісними заповітами іншими особами (§ 2098 ЦКН, ст. 72-2-532 ЄПК), якщо складання таких заповітів прямо не заборонено законом (ч. 4 ст. 1118 ЦК РФ, ст. 968 ЦКФ). В останньому випадку має місце різновид спадкування за заповітом.

10. У разі відмови від спадщини можливість притримання дарунку, який було зроблено за життя спадкодавця, або можливість вимагати видання легату, зробленого на його користь, у розмірі частини спадщини, що знаходиться у вільному розпорядженні (ст. 845 ЦКФ).

11. Можливість розпоряджатись своєю часткою у спадщині до її розділу на підставі нотаріально засвідченого договору з іншими спадкоємцями (ч. 1 § 2033 ЦКН).

Деякі вчені вважають, що прирощування спадкових часток є самостійним суб'єктивним правом спадкоємця [54, с. 521], інші – правомочністю, що входить до складу суб'єктивного права спадкування [289, с. 51], на що, наприклад, прямо вказує §2095 ЦКН. З наведеними точками зору важко погодитись, проаналізувавши підстави прирощування спадкових часток, до яких слід віднести: а) визнання заповіту нікчемним або недійсним повністю або частково (ст. 1257 ЦКУ, ст. 1161 ЦК РФ, ст.ст. 1043-1046 ЦКФ, §§ 2077-2087 ЦКН, п. (А) ч. 2 ст. 72-2-222 ЄПК); б) неприйняття спадщини спадкоємцем протягом встановленого для прийняття спадщини строку (ч. 1 ст. 1272 ЦКУ, ст. 1155 ЦК РФ, ст. 779 ЦКФ, § 1935 ЦКН, п. (В) ч. 2 ст. 72-2-222 ЄПК);

в) відмови від прийняття спадщини спадкоємцем протягом встановленого для відмови від спадщини строку (ч.ч. 1, 2 ст. 1275 ЦКУ, ч. 1 ст. 1161 ЦК РФ, ст.ст. 780, 786 ЦКФ, п. (С) ч. 2 ст. 72-2-222 ЄПК). У будь-якому випадку таке прирощування має місце незважаючи на волю спадкодавця та зливається з часткою, яка належить спадкоємцю на інших підставах спадкування - заповіті або законі. Тут мова йде про об'єкт спадкового правовідношення – спадкової частки, а не про його зміст. Адже в результаті прирощування спадкова частка зливається з іншими частками спадкоємця та становить єдиний об'єкт суб'єктивного права спадкування, щодо якого спадкоємець може здійснювати будь-які правомочності, вказані нами вище.

До суб'єктивних прав спадкоємців, що складають зміст спадкового правовідношення, спираючись на норми чинного законодавства України та країн, законодавство яких досліджується, слід також віднести наступні:

- право надання згоди на прийняття спадщини особі, яка пропустила строк на її прийняття (ч. 2 ст. 1272 ЦКУ, ч. 2 ст. 1155 ЦК РФ);
- право на призначення виконавця заповіту у випадках та в порядку, передбачених законом (ч. 1 ст. 1287 ЦКУ, ч. 2 ст. 1134 ЦК РФ, ст. 1027 ЦКФ, § 2227 ЦКН, ч. 2 ст. 72-3-702 ЄПК);
- право відмови у погашенні зобов'язань щодо спадщини до спливу 3-місячного строку після прийняття спадщини, але не пізніше складання опису спадкового майна (§ 2014 ЦКН);
- право вимоги до боржників спадкодавця (§ 2039 ЦКН, ст. 72-2-120 ЄПК).

За законодавством США, особистий представник повинен протягом 30 діб з дня його призначення визначити цінність (valuation) спадщини, в тому числі й визначити та повідомити боржників спадкодавця про існування пробаційного процесу щодо спадщини, яка відкрилась (ч. 3 ст. 72-3-902 ЄПК). За змістом § 2039 ЦКН, якщо вимога входить до складу спадщини, зобов'язана особа може здійснити виконання лише всім спадкоємцям сумісно. Така норма є досить доцільною, оскільки вона дозволяє у разі сумісного волевиявлення кредитора-спадкоємця та боржника-третьої особи достроково погасити зобов'язання

боржника. При цьому таке погашення здійснюється всім спадкоємцям одночасно, тобто «у спадщину», що підтверджує єдність та неподільність спадщини як об'єкта спадкового правовідношення. Вважається за доцільне ввести аналогічну норму в українське законодавство, оскільки спадкоємці зазвичай навіть не інформують боржників щодо смерті спадкодавця-кредитора задля своєї користі.

До обов'язків спадкоємців, виходячи з норм спадкового права чинних законодавств, слід віднести наступні:

А) Обов'язок запропонувати кредиторам спадкодавця заявити свої вимоги щодо спадщини в судовому порядку (ч. 1 ст. 1281 ЦКУ, ч. 1 ст. 72-3-801 ЄПК). Такий «інформаційний обов'язок» виникає у спадкоємця лише за умови, що він знав про наявність боргів у складі спадщини. При цьому, як вказує Т.Є. Харитонова, діє принцип презумпції сумлінності спадкоємця [131, с. 1033]. Тобто при виникненні у кредиторів спадкодавця претензій до спадкоємця, вони мають довести, що спадкоємець знав про борги спадкодавця і не бажав повідомляти кредиторів про відкриття спадщини. Значення виконання спадкоємців інформаційного обов'язку стосовно кредиторів спадкодавця полягає в тому, що від визначення моменту, з якого кредитор спадкодавця дізнався про відкриття спадщини, залежить обчислення кінцевого моменту пред'явлення ним вимог до спадкоємця (ч. 1 ст. 1281 ЦКУ, ч. 1 ст. 72-3-801 ЄПК).

Законодавство Німеччини, навпаки, закріплює право, а не обов'язок запропонувати кредиторам спадкодавця заявити свої вимоги щодо спадщини в порядку викличного провадження (§ 1970 ЦКН). При цьому такий виклик не зачіпає прав на обов'язкову частку, заповідальні відкази та покладання (§ 1972 ЦКН).

Законодавства Франції та Російської Федерації не знають такого інформаційного обов'язку спадкоємця, що може мати негативні наслідки для кредиторів. Тут чинні спадкові норми регулюють лише порядок задоволення вимог кредиторів (ст. 1175 ЦК РФ, Частина 3 Глави 6 Розділу 1 Книги 3 ЦКФ).

Б) Обов'язок внести до загальної спадкової маси грошові суми, боржником яких є спадкоємець (ст. 829 ЦКФ). Інші законодавства встановлюють принцип, згідно з яким зобов'язання припиняється поєднанням боржника і кредитора в одній особі (зокрема, у разі смерті кредитора-фізичної особи) (ст. 606 ЦКУ, ст. 413 ЦК РФ, § 412 ЦКН).

В) Обов'язок зрівняти частки спадкоємцями-нащадками (Частина II Глави 6 Розділу 2 Книги 3 ЦКФ, §§ 2050-2057а ЦКН) бере свої коріння ще в Стародавньому Римі. Так, за часи імператорів Лева та Юстиніана був відомим обов'язок внесення майна (*collatio*) низхідних. Успадковуючи майно після висхідного, низхідні повинні внести на користь співспадкоємців низхідних *dos* (посаг), *donation propter nuptias* (подарунки заручених), *militia* (продажна найнижча посада), які вони отримали від спадкодавця з метою забезпечення. Якщо один з низхідних спадкоємців не отримав *dos* або *donation propter nuptias*, а лише просте дарування, а інший, навпаки, отримав *dos* або *donation propter nuptias*, а не просте дарування, то дарунок повинен бути внесеним у спадщину. При цьому просте дарування підлягає *collatio* тільки в тому випадку, якщо на це була воля заповідача при даруванні [66, с. 1014]. *Collatio* низхідних має місце у будь-якому випадку (в тому числі й у разі спадкування за заповітом), якщо заповідач у будь-якій формі не виголосив свою волю інакше. Пізніше з предметів *collatio* відпали *donation propter nuptias* та *militia*, але до них було додано *subsidium paternum*, тобто те, що висхідний ще за життя виділив співспадкоємцю-низхідному для ведення свого господарства або будь-якого підприємства. Як зазначає Д.Д. Грім, підстава *collatio* складається у припущенні, що спадкодавець виділами за життя хотів створити нерівність між своїми низхідними [81, с. 475]. Але ми вважаємо, що, напевно, ці виділи пояснюються тим, що один низхідний вже за життя спадкодавця мав потребу в утриманні, а інший в той же час у такому забезпеченні її не мав. Наприклад, одна дочка вступає у шлюб та отримує *dos*, а інша ще мала за віком тощо.

Сьогодні за своєю сутністю *collatio* має місце лише у Німеччині та Франції у якості безпосередньо реципованого. Так, нащадки, які закликані до

спадкування за законом (чи за заповітом, якщо їх частки співпадають, коли б вони спадкували за законом), зобов'язані при розділі спадкового майна між собою врахувати те, що вони отримали від спадкодавця за його життя у якості виділу, субсидій, які використовувались у якості доходу, а також витрат на професійне навчання (ч. 1 § 2050 ЦКН). При цьому до частки спадкового майна кожного співспадкоємця включається вартість надання на момент його здійснення, яку він зобов'язаний врахувати для зрівняння часток (§ 2055 ЦКН). На вказане зобов'язання розповсюджуються правила щодо субституції та спадкової трансмісії (ч. 1 § 2051 ЦКН).

Чинний ЦКН знає й інший випадок зрівняння часток спадкоємців. Нащадок, який протягом тривалого часу своєю участю в домашньому господарстві, у професійній або підприємницькій діяльності спадкодавця або значними грошовими виплатами, або іншим чином сприяв збереженню або збільшенню майна спадкодавця, може вимагати при розділі спадкового майна від нащадків, яких закликано поряд з ним до спадкування як спадкоємців за законом, зрівняти частки за вищевказаним правилом. Інакше кажучи такий спадкоємець-нащадок має право вимагати від інших нащадків-спадкоємців збільшення своєї частки пропорційно свого внеску (ч. 2 § 2057а ЦКН). Вказані випадки зрівняння часток розповсюджується й на спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку у спадщині (§ 2316 ЦКН).

Вважаємо, що вказане правило щодо зрівняння часток є досить сучасним попри те, що §§ 2050-2057 ЦКН було введено в дію більше століття тому. З урахуванням змін в економічному житті Німеччини лише у 20-му сторіччі було введено в дію § 2057а ЦКН, але це має виправдання, оскільки враховує не тільки витрати спадкодавця на нащадків, зроблені за його життя, але й навпаки. Недоцільно з точки зору моралі та права ставити спадкоємців, які брали особисту участь, наприклад, у сімейному бізнесі, у не вигідне становище поряд з іншими, які могли й зовсім не спілкуватись з батьками, адже правила щодо обов'язкової частки не враховують всі можливі життєві випадки.

Дещо інші правила щодо зрівняння часток містяться у Частині II Глави 6 Розділу 2 Книги 3 ЦКФ («О возвратах, вычетах и уменьшениях дарений, сделанных наследником»). За правилами вказаної Частини ЦКФ, будь-який спадкоємець, приступаючи до здійснення своїх прав на спадкування, повинен повернути своїм співспадкоємцям все те, що він отримав від померлого шляхом дарувань між живими, прямо або непрямо, крім тих випадків, коли не існує сумнівів, що подароване майно не входить до спадкової маси, яка підлягає розділу, і що дарунок було зроблено із звільненням спадкоємця від обов'язку повернення (ч. 1 ст. 843 ЦКФ). Не повинні повертатись витрати на харчування, утримання, отримання освіти (на відміну від ЦКН), звичайні витрати на постачання необхідного майна, витрати на весілля та звичайні подарунки (ст. 852 ЦКН); повернення у разі наявності товариств, якщо спадкодавець та спадкоємець були співзасновниками, якщо це врегульовано встановленим актом (ст. 854 ЦКФ). Повернення є обов'язком співспадкоємця лише перед іншими спадкоємцями (ст. 857 ЦКФ) та здійснюється за умови відповідного зменшення своєї частки (ч. 1 ст. 858 ЦКФ). Вартість подарунку обчислюється на момент здійснення дарунку (ст. 860 ЦКФ), що відповідає нормам ЦКН. Обов'язок здійснити зменшення частки розповсюджується й на спадкоємців, які мають право на обов'язкову частку у спадщині (ст. 924 ЦКФ). Чинний ЦКФ не передбачає випадки щодо збільшення частки спадкоємця.

Згідно з нормами ст.ст. 72-2-119, 72-2-613 ЄПК, будь-який дарунок на користь дитини вважається зробленим як *advancement of the child's intestate share* (аванс у рахунок частки цієї дитини через відсутність заповіту) та береться до уваги при розподілі спадщини при спадкуванні за законом. Дарунки, які зроблено як спадковий аванс, можуть бути зроблені на користь будь-якого зі спадкоємців, у тому числі братам та сестрам в силу ч. 2 ст. 72-2-119 ЄПК. Обов'язок доказування того, що зроблений подарунок за життя спадкодавця не є спадковим авансом, стосується тієї сторони, яка це стверджує (ч. 3 ст. 72-2-119 ЄПК). Якщо встановлено наявність спадкового авансу, то особа, яка отримала його, зобов'язана погодитись з тим, що вартість подарунку

зараховується до hotchpot («хотч-поту») – об'єднаного майна спадкодавця з метою врахування цієї вартості при визначенні частки даного спадкоємця при спадкуванні за законом. На відміну від спадкового права Франції, за законодавством США, спадкоємець не є зобов'язаним повернути отриманий дарунок. Його вартість лише додається до вартості спадкового майна з метою підрахунку вартості та визначення грошового розміру часток. За наявності заповіту норми щодо спадкового авансу не застосовуються (ч. 4 ст. 72-2-613 ЄПК). Однак доктрина задоволення легатів – спадкових дарунків – може застосовуватись до будь-якого дарунка, який зроблено після складання заповіту [290, с. 22]. Правила щодо спадкового авансу не розповсюджуються на спадкоємців, які успадковують майно за правом представлення (ч. 2 ст. 72-2-119 ЄПК), якщо немає письмового визнання дарунку у якості спадкового авансу (ч. 2 ст. 72-2-1102 ЄПК) [291].

Враховуючи темпи зростання достатку, що спостерігається у сучасному українському суспільстві, недоцільно з точки зору моралі та права ставити спадкоємців, які приймали особисту участь, наприклад, у сімейному бізнесі, спільному будівництві садиби тощо, у не вигідне становище поряд з іншими, які могли й зовсім не спілкуватись з батьками. Тому вважається за необхідне привести чинне спадкове законодавство у відповідність з сьогоденними реаліями, зокрема, шляхом введення нового інституту – зрівняння часток спадкоємцями. Зокрема, пропонується внести доповнення до чинного Цивільного кодексу України шляхом включення статті 1278-1 наступного змісту: «Стаття 1278-1. Зрівняння часток спадкоємцями.

1. Спадкоємець, який протягом тривалого часу своєю участю в домашньому господарстві, у професійній або підприємницькій діяльності спадкодавця або значними грошовими виплатами, або іншим чином сприяв збереженню або збільшенню майна спадкодавця, може вимагати при розділі спадкового майна від інших спадкоємців, яких закликано поряд з ним до спадкування у якості спадкоємців за законом, зрівняти частки.

Вартість вкладів, зроблених спадкоємцем у майно спадкодавця, обчислюється на момент здійснення таких вкладів.

2. Правила щодо зрівняння часток розповсюджуються також на спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині».

При цьому слід мати на увазі, що не повинні ураховуватись витрати на харчування, звичайні витрати на постачання необхідного майна, витрати на весілля та звичайні подарунки та ін.

Зрівняння часток повинно здійснюватись нотаріусом або управителем спадщиною, а у разі наявності спору – судом. При цьому обов'язок доказувати наявність обставин, які є підставою для зрівняння часток, належить спадкоємцеві, який ініціює таке зрівняння.

Наведений перелік прав та обов'язків спадкоємця в межах модельного спадкового правовідношення вважається вичерпним. Це пояснюється існуванням прав та обов'язків, які виходять з права спадкування та тісно пов'язані з ним, але не входять до змісту спадкового правовідношення, оскільки вони не пов'язані безпосередньо із складом спадщини, а в деяких випадках регулюються нормами інших, ніж спадкове, цивільне та сімейне, законодавств. Слід констатувати, що подібні обов'язки до пасиву спадщини не входять, оскільки вони виконуються в інтересах самих спадкоємців та не є сплатуванням по боргах, що перейшли від спадкодавця. З цього виходить, що спадкоємець, який вчинив такого роду витрати (якщо вони були необхідними), може вимагати участі в них спадкоємців пропорційно їх часткам у спадщині. Таким чином, вказані обов'язки не мають відношення до розрахунків з кредиторами спадкодавця, а тому не зменшують об'єму відповідальності спадкоємців перед кредиторами.

У літературі розповсюджується думка, що обов'язок спадкоємця задовольнити вимоги відказоодержувача (ч. 4 ст. 1238 ЦКУ, ч. 1 ст. 1138 ЦК РФ, ст. 1014 ЦКФ, § 2174 ЦКН) також входить до змісту спадкового правовідношення [12, с. 142; 115, с. 134; 289, с. 76-77; 293, с. 69]. З таким однозначним висновком фахівців важко погодитись з наступних міркувань.

Адже лише на спадкоємців, які прийняли спадщину, покладається обов'язок виконати легат та заповідальне покладання. Як вказувалось вище, прийняття спадщини спадкоємцем припиняє існування конкретного спадкового правовідношення. Таке положення підтверджується й нормою ч. 3 ст. 1137 ЦК РФ: «К отношениям между отказополучателем (кредитором) и наследником, на которого возложен завещательный отказ (должник), применяются положения настоящего Кодекса об обязательствах, если из правил настоящего раздела и существа завещательного отказа не следует иное». З вказаного можна зробити висновок, що правовий зв'язок «спадкоємець-легатарій» існує у формі зобов'язального правовідношення, тобто поза рамками спадкового, з певними винятками. До останніх, наприклад, відноситься принцип обмеженої відповідальності спадкоємця перед легатаріями в межах його спадкової частки (ч. 3 ст. 1238 ЦКУ, ч. 2 ст. 1138 ЦК РФ, ч. 1 ст. 1016 ЦКФ, § 2148 ЦКН), можливість відмовитись від заповідального відказу (ст. 1271 ЦКУ, ст. 1160 ЦК РФ, ст. 784 ЦКФ, § 2176 ЦКН) тощо.

Слід зазначити, що американське спадкове право не знає єдиного поняття заповідального відказу. Так, згідно ЄПК розрізняють наступні види заповідальних розпоряджень (легатів):

- спеціальне (specific) - заповідання певної нерухомої (specific devise) або рухомої речі (specific bequest), яка є індивідуально визначеною та існує на момент відкриття спадщини (ст. 72-2-617 ЄПК);

- демонстративне (demonstrative legacy) (ч. 3 ст. 72-2-613 ЄПК) – заповідальний дарунок знеособленої грошової суми, яка підлягає сплаті зі спеціально вказаного джерела або за рахунок конкретного майна;

- генеральне (general legacy) (ч. 5 ст. 72-2-613 ЄПК) – знеособлений легат, який сплачується з неконкретизованого спадкового майна та не потребує наявності на момент відкриття спадщини якого-небудь спеціального майна (на відміну від спеціального та демонстративного легату);

- остаточне (residuary gift) (ст. 72-2-614 ЄПК) - та частина спадщини, зі складу якої вже сплачені витрати по управлінню нею, податки, погашені

вимоги кредиторів, а також задоволені всі спеціальні, генеральні та демонстративні заповідальні розпорядження [294, с. 153].

Як бачимо, за своєю сутністю лише перші три розпорядження можна назвати легатами в тому сенсі, в якому розуміє їх доктрина континентальної системи права. Класифікація заповідальних розпоряджень в США є важливою, оскільки вона встановлює порядок розподілу та зменшення у випадку, коли після сплати всіх боргів кредиторам спадкодавця спадщини недостатньо для задоволення всіх умов заповіту. До того ж є доктрина задоволення заповідальних satisfaction of legacies (розпоряджень-легатів), що в основному застосовується тільки до вказаних різновидів заповідальних розпоряджень (ст. 72-2-618 ЄПК);

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує право на звернення до суду з позовом про спадщину (нім. – Erbschaftsklage) (Розділ 3 Частини 2 Книги 5 ЦКН). Перш за все слід зазначити, що в українській та зарубіжній літературі найчастіше терміном «позов про спадщину» охоплюється будь-яка вимога спадкоємця, що виходить із спору про права та речі, які входять до складу спадщини [64, с. 32; 294, с. 154; 295, с. 211]. Таке трактування позову про спадщину є неприйнятним, адже ще в Стародавньому Римі розрізняли два види позовів, підставою яких є спори між спадкоємцями та третіми особами. До сингулярних позовів відносили ті позови, які міг би подати сам спадкодавець, а до універсальних – ті, які захищають спадкоємця в його праві на *всю* спадщину [66, с. 1015-1016]. Під позовом про спадщину слід розуміти позов спадкоємця, спрямований проти того, хто не надає йому будь-якої частини із спадщини, оскільки не визнає його права спадкування (hereditatis petitio). Кінцевою метою цього позову є остаточне вирішення права спадкування. Таким чином, позови про усунення недостойного спадкоємця від спадкування, про визнання заповіту недійсним тощо не є позовами про спадщину.

Erbschaftsklage є позовом спадкоємця до особи, що в дійсності не має права спадкування, але отримала будь-що із складу спадщини (володілець майна із складу спадщини), щодо передання отриманого (§ 2018 ЦКН). Як і

віндикаційний позов, позов про спадщину спрямований проти будь-якої особи, що незаконно заволоділа спадщиною (як сукупністю прав та обов'язків). Але ці позови, незважаючи на їх схожість, мають певні відмінності. Так, за віндикаційним позовом позивач є власником речі та повинен це довести. За позовом про спадщину позивачем виступає спадкоємець (за заповітом або законом), який повинен довести наявність у нього права спадкування. Відповідачем за віндикаційним позовом є будь-яка третя особа, яка незаконно володіє річчю, а за позовом про спадщину – особа, яка вважає себе спадкоємцем та заволоділа спадщиною або її частиною. При віндикації власник вимагає повернення певних речей, а у випадку вчинення позову про спадщину – видачі спадщини, до складу якої входять права та обов'язки, об'єктом яких можуть бути різноманітні речі. До того ж володілець майна із складу спадщини не має права посилається на набуття за давністю річчю, якою він володіє як такою, що належить до спадщини, доки вимога спадкоємця не буде погашена давністю (§ 2026 ЦКН). В іншому (повернення вигід та плодів з використання спадщини тощо) позов про спадщину регулюється аналогічно із віндикаційним позовом.

В Україні, Російській Федерації та Франції, на жаль, не існує інституту позову про спадщину, що призводить до неможливості витребування спадщини у незаконного володільця в межах існування спадкового правовідношення. В США такий інститут також є невідомим, адже після відкриття спадкової справи особистий представник виявляє всі складові спадщини, робить опис, і незаконні володільці залучаються до вже розпочатого процесу, в межах якого вирішуються всі спірні питання. До того ж спадкоємець не може вчинити й віндикацію, оскільки він не має підстави позову – права власності на майно. Внаслідок цього спадкоємець змушений подавати безліч позовів для захисту свого права, зокрема, позов про усунення від права на спадкування певного спадкоємця, позов про визнання заповіту недійсним та ін.

У зв'язку з викладеним та задля більш ефективного та дійового захисту права спадкоємця на спадщину необхідним вважається доповнити чинний ЦКУ

статтею 1301-1 та викласти її в наступній редакції: «Стаття 1301-1. Позов про спадщину.

1. Спадкоємець має право в судовому порядку вимагати від особи, яка, не маючи права на спадщину, отримала будь-яке майно зі складу спадщини (володілець майна із складу спадщини), передачі отриманого».

Проаналізувавши зміст спадкового правовідношення, можна з упевненістю сказати, що воно має характер речового правовідношення, оскільки праву спадкування спадкоємця протистоїть обов'язок будь-якої третьої особи не заважати здійснювати вказане право. До того ж спадкове правовідношення є *юридичною умовою* для виникнення інших - речових та зобов'язальних - правовідносин, що характеризує його як один з необхідних елементів у ланці динаміки суспільних правовідносин (курсив наш – В.В.).

Висновки до третього розділу

1. Проаналізувавши чинне спадкове законодавство України та зарубіжних країн, які досліджувалися, а також погляди вчених-цивілістів на правовий статус суб'єктів спадкових правовідносин, зроблено висновки щодо подальшого удосконалення чинного спадкового законодавства України у наступних напрямках:

- розширення кола спадкоємців за законом, зокрема, включення до цієї категорії спадкоємців, які знаходяться зі спадкодавцем у соціальній спорідненості;
- визнання держави (територіальної громади) як спадкоємця останньої черги з дотриманням умов, встановлених чинним спадковим законодавством;
- встановлення строків та порядку погашення боргів спадкодавця.

2. Здійснивши всебічний аналіз норм чинного законодавства України та зарубіжних країн, а також розробок доктрини цивільного права, подальше висвітлення та обґрунтування дістали наступні тези:

- необхідність включення до цивільної правосуб'єктності фізичної особи-спадкоємця тестаментоздатності;
- спадкування за правом представлення не є різновидом спадкування за законом;
- спадкування обов'язкової частки та визнання спадщини відумерлою є різновидами спадкування за законом;
- самостійність субінституту виконання заповіту;
- розмежування функцій та компетенції нотаріуса та суду у питаннях, що стосуються спадкового права.

3. Удосконалено поняття «спадщина», яке може використовуватись як універсальне для будь-якої правової системи.

4. Систематизовано права та обов'язки спадкоємців у модельному правовідношенні та відокремлено їх від прав та обов'язків, що виходять з права спадкування та тісно пов'язані з ним, але не входять до змісту спадкового правовідношення.

5. Зроблено висновок, що спадкове правовідношення має характер речового правовідношення та є юридичною умовою для виникнення інших — речових та зобов'язальних — правовідносин.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що виявляється у порівняльно-правовому дослідженні особливостей спадкових відносин, урегульованих правом України, Російської Федерації, Франції, Німеччини та США.

Основними науковими та практичними висновками дисертаційного дослідження є наступне.

1. На підставі аналізу норм чинних законодавств країн, котрі досліджувалися, а також досягнень доктрини цивільного права, зроблено висновок про існування спадкового правонаступництва як окремого різновиду цивільного правонаступництва, що заперечує думку більшості вітчизняних та зарубіжних вчених про його універсальний характер. Наслідком проведеного аналізу стали певні пропозиції щодо вдосконалення чинного українського законодавства.

2. Виділено характерні ознаки спадкового правонаступництва, перелік яких слід вважати вичерпним: 1) перехід прав/обов'язків від однієї особи до іншої, 2) залежність об'єму прав та/або обов'язків правонаступника від прав та/або обов'язків правопередника, 3) одночасність, 4) правонаступництво відбувається у правах та/або обов'язках, 5) цілісність, 6) опосередкованість, 7) наявність спеціального режиму спадкування певних видів майна, встановлених цивільним законодавством.

3. Перехід прав та/або обов'язків від спадкодавця до спадкоємців відбувається за принципом спадкування та має певну правову форму – форму спадкового правовідношення. Спадкове правонаступництво і спадкове правовідношення не є тотожними категоріями. Спадкове правовідношення є різновидом цивільного за виникненням та встановленням порядку здійснення права спадкування. Отже, динаміка спадкового правовідношення залежить від наявності або відсутності тих чи інших юридичних фактів, закріплених у

нормах чинного законодавства. Своєрідність підстав виникнення спадкових правовідносин полягає в тому, що вони завжди виступають не як поодинокий юридичний факт, а як юридичний склад.

З дослідження категорії юридичних фактів обґрунтовано той висновок, що підставами виникнення, динаміки та припинення спадкового правовідношення є юридичні склади, зміст яких становлять юридичні факти та юридичні умови. Наявність юридичних умов у юридичному складі є притаманною лише для України та Російської Федерації, оскільки доктрини Франції, Німеччини та США будь-який факт реальної дійсності або стан розглядають як юридичні факти. Елементи того чи іншого юридичного складу, в свою чергу, залежать від підстави спадкування – заповіту або закону. Проведено систематизацію юридичних складів у залежності від підстави спадкування.

Також доведено, що існування суб'єктивного спадкового права як майнового права є юридичною передумовою виникнення інших цивільних правовідносин, зокрема, правовідносин власності.

4. На підставі аналізу положень цивільної доктрини та урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн (щодо заповітів осіб, які вчинили самогубство (замах на самогубство), осіб з певними вадами, можливості спадкування штучно зачатими дітьми та іншими особами, які знаходяться у соціальному спорідненні із спадкодавцем, тощо) наголошено на необхідності виділення поняття тестаментоздатності (заповідача та спадкоємця) у складі цивільної правосуб'єктності особи. У зв'язку з цим запропоновано внести відповідні зміни та доповнення до чинного ЦКУ.

5. Оскільки спадкове правовідношення є різновидом цивільного й має тривалий характер дії, було проведено всебічне дослідження динаміки розвитку першого, вивчено, чи виникли факти, які його змінюють, або які не вплинули на його розвиток. Вказане дослідження було проведено у межах терміну дії спадкового правовідношення – з моменту виникнення до остаточного моменту припинення, а не з точки зору його динаміки стосовно конкретного учасника. Таким чином, вперше у теорії цивільного права виділено та систематизовано

юридичні факти, що спричиняють зміну спадкового правовідношення. Зокрема, досліджено юридичні факти, що призводять до зміни суб'єктного складу правовідношення, юридичні факти, що призводять до зміни часток спадкоємців, юридичні факти, що водночас призводять до зміни суб'єктного складу правовідношення та до зміни часток спадкоємців. Поряд з цим виділено юридичні факти, що не призводять до зміни у жодному з елементів спадкового правовідношення – т.зв. юридично байдужі факти.

Обґрунтовано висновок щодо неможливості спадкового правовідношення проходження двох етапів, як вважають більшість вітчизняних вчених, – відкриття спадщини та її прийняття або відкриття спадщини та видання нотаріусом акту про прийняття спадщини. У зв'язку з цим наголошено на необхідності подальшого глибокого вивчення юридичних фактів, котрі спричиняють динаміку спадкового правовідношення, що сприятиме правильному практичному застосуванню їхніх юридичних наслідків.

6. У підсумку аналізу загальних положень теорії права зроблено висновок щодо існування спадкового відношення тільки як регулятивного правовідношення, тобто у його нормальній стадії. Правовідносини, які виникають у разі порушення прав спадкоємців, виходять за межі спадкового правовідношення і у процесі подальшого дисертаційного дослідження не розглядались.

7. Вперше у теорії цивільного права на підставі досліджень вчених-теоретиків, чинного законодавства та, виходячи з розуміння спадкового правовідношення як відношення, що спирається на спадкові правові норми, виділено модельне спадкове правовідношення та конкретні спадкові правовідносини. Модельне спадкове правовідношення розуміється як взірець (модель), встановлений нормами спадкового права для всіх його учасників, згідно з яким останні повинні узгоджувати свою поведінку. У реальному житті модельне спадкове правовідношення трансформується у конкретні (індивідуальні) спадкові правовідносини, що виникають між певно визначеними особами. Юридичні факти, передбачені нормами об'єктивного

спадкового права, є правовим засобом, за наявності яких застосовується модель поведінки. При настанні таких фактів у житті виникають, змінюються та припиняються конкретні (індивідуальні) спадкові правовідносини.

Таке розмежування викликано практичною потребою визначити межі спадкового та цивільного правовідносин, що регулюються різними правовими нормами, але є тісно пов'язаними.

8. З огляду на розуміння спадкового правовідношення як модельного обґрунтовано висновок щодо неможливості його припинення на момент прийняття спадщини спадкоємцем (за винятком Німеччини та США) на відміну від конкретного. Тому кінцевою точкою існування модельного спадкового правовідношення слід вважати сплив строку на прийняття спадщини територіальною громадою (у зарубіжних країнах – державою) або прийняття спадщини територіальною громадою (державою).

9. У ході аналізу чинного спадкового законодавства країн, що досліджувалися, а також поглядів вчених-цивілістів на категорію «суб'єкт спадкового правовідношення», зроблено наступні висновки. По-перше, для з'ясування правової природи спадкового правовідношення здійснено поділ всіх суб'єктів на тих, хто мають юридичний інтерес до спадкового майна (спадкоємці, відказоодержувачі, кредитори й боржники спадкодавця), та тих, що сприяють вищевказаним суб'єктам здійснити свої права та виконати обов'язки щодо спадкового майна (виконавець заповіту, нотаріус, суд).

По-друге, зі всебічного вивчення першої категорії та врахування позитивного досвіду зарубіжних країн зроблено той висновок, що українське законодавство не у повній мірі та об'єктивно врегулювало правовий статус вказаних осіб. Такий стан речей пояснюється також недостатнім вивченням відповідних питань у вітчизняній цивілістичній доктрині. Зокрема, це стосується так званих «соціальних родичів», територіальної громади та кредиторів спадкодавця. На підставі цього вважається за необхідне внести відповідні доповнення до ЦКУ.

По-третє, проведено подальше дослідження щодо статусу виконавця заповіту у спадковому правовідношенні, підсумком якого став висновок щодо самотійності вказаного учасника у спадковому правовідношенні (виконання заповіту є самотійним субінститутом цивільного права). При цьому слід враховувати той факт, що цей учасник не є суб'єктом цивільного правонаступництва, оскільки він лише допомагає спадкоємцям реалізувати свої спадкові права та виконати обов'язки відповідно до волі заповідача. Також у межах розгляду допоміжних суб'єктів спадкового правовідношення здійснено розмежування функцій нотаріуса та суду.

10. Внаслідок всебічного дослідження поняття «спадщина» зроблено висновок, що більш доречним є поняття, яке закріплено у ст.1218 ЦКУ, оскільки воно дозволяє ототожнити об'єкт спадкового правонаступництва (права та обов'язки спадкодавця) та об'єкт спадкового правовідношення (саме спадщину). На підставі викладеного, а також з урахуванням тенденції до інтернаціоналізації, яка простежується в останні роки, визначено універсальне поняття спадщини, що може бути застосовано у будь-якій країні, що досліджувалися.

11. З огляду на вивчення норм чинного законодавства України та зарубіжних країн, що досліджувалися, стосовно порядку спадкування, зроблено висновок про існування спеціального режиму спадкування тих чи інших видів майна (прав та обов'язків, речей тощо). У зв'язку з цим запропоновано внести відповідні доповнення до ЦКУ, зокрема щодо спадкування підприємства, яке допоможе у майбутньому уникнути проблемних питань.

12. У дисертаційному дослідженні значну увагу приділено правам та обов'язкам спадкоємців як основних учасників спадкового правовідношення. Удосконалено систематизацію прав та обов'язків спадкоємців у модельному правовідношенні та відокремлено їх від прав та обов'язків, що виходять та тісно пов'язані із правом спадкування, але не входять до змісту спадкового правовідношення. З огляду на викладене та з урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн, внесено пропозиції щодо удосконалення чинного цивільного

законодавства України, зокрема, шляхом введення нових субінститутів – купівлі-продажу спадкового права, зрівняння часток спадкоємцями та позову про спадщину.

Доведено, що суб'єктивне спадкове право є майновим правом та юридичною умовою виникнення інших цивільних правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Черепахин Б. Б. Труды по гражданскому праву [Текст] / Б. Б. Черепахин ; ред. кол.: С. М. Корнеев, Е. В. Кулагина, Н. В. Козлова, П. А. Панкратов. – М. : Статут, 2001. – 479 с. – (Классика российской цивилистики).
2. Федоров К. Г. Історія держави і права зарубіжних країн [Текст] : навч. посіб. / К. Г. Федоров – К. : Вища школа, 1994. - 464 с.
3. Dodds J. The impact of the roman law of succession and marriage on women's property and independence [Text] / J. Dodds // Melbourne univ. law rev. – 1992. – Vol. 18. – № 4. – P. 900 – 906.
4. Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима [Текст] / С. А. Муромцев. – М. : Статут, 2003. – 685 с. – (Классика российской цивилистики).
5. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву [Текст] / Н. Л. Дювернуа. – М. : Зерцало, 2004. – Т. 1 : Введение. Учение о лице. – 568 с. – (Русское юридическое наследие).
6. Берман Г. Дж. Западная традиция права : эпоха формирования : пер. с англ. [Текст] / Г. Дж. Берман. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 624 с.
7. Черниловский З. М. Римское частное право [Текст] / З. М. Черниловский. – М. : Проспект, 2001. – 212 с.
8. Советское и иностранное гражданское право : проблемы взаимодействия и развития [Текст] / отв. ред. В. П. Мозолин. – М. : Наука, 1989. – 335с.
9. Цивільний кодекс України [Текст] : закон України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України . – 2003. – № 40 – 44. – Ст. 356.
10. Гражданский кодекс Российской Федерации. Ч.1,2,3. [Текст]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 1122 с.
11. Валах В. В. Історія становлення та розвитку спадкового правонаступництва в Україні та Російській Федерації [Текст] / В. В. Валах //

Социально-правовые проблемы совершенствования законодательства Украины : история, теория и практика: материалы 60-й науч. конф. проф.-препод. сост. и научн. работников эконом.-прав. фак-та ОНУ им.И. И. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2006. – С. 193 – 198.

12. Мельцов А. В. Наследственное правопреемство в современном российском праве [Текст] : дисс. ... канд. юрид. наук. : 12. 00. 03. / А. В. Мельцов. – М., 2006. – 174 с. – (Рукопись).

13. Строк С. В. Правопреемство в порядке наследования [Текст] : дисс. ... канд. юрид. наук. : 12. 00. 03. / С. В. Строк. – М., 2005. – 185 с. – (Рукопись).

14. Шевчук Л. В. Заповіт як підстава виникнення правонаступництва в цивільному праві України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.03 / Л. В. Шевчук. – К., 2001. – 215 с. – (Рукопис).

15. Кожевина Е. В. Наследственное правопреемство [Текст] : дисс. ... канд. юрид. наук. : 12. 00. 03. / Е. В. Кожевина. – Екатеринбург, 2005. – 190 с. – (Рукопись).

16. Иоффе О. С. Гражданские правоотношения [Текст] / О. С. Иоффе // Иоффе О. С. Избранные труды : в 4 т. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – Т. I. – 574 с.

17. Белов В. А. Сингулярное правопреемство в обязательстве : опыт исторического исследования, теоретической и догматической конструкции и обобщения российской судебной практики [Текст] / В. А. Белов. – 2-е изд., стереотип. – М. : ЮриИнфоР, 2001. – 265 с. – (Монография).

18. Орач Є. М. Основи римського приватного права [Текст] / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 269 с.

19. Французский гражданский кодекс [Текст] / пер. с фр. А. А. Жуковой, Г. А. Пашковской. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 1101 с.

20. Гражданское уложение Германии [Текст] : вводный закон к Гражданскому уложению / пер. с нем. и науч. ред. А. Л. Маковский. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 816 с.

21. Гражданское право [Текст] : В 2 т. : учебник / отв. ред. Е. А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : БЕК, 2000. – Т. I. – 816 с.
22. Иоффе О. С. Вопросы теории права [Текст] / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Юрид. лит., 1961. – 314 с.
23. Иоффе О. С. Советское гражданское право [Текст] / О. С. Иоффе // Иоффе О. С. Избранные труды: в 4 т. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – Т. II. – 511 с.
24. Волков Г. И. О наследстве [Текст] / Г. И. Волков. – Харьков : Наркомюст УССР, 1925. – 69 с.
25. Гамбаров Ю. С. Гражданское право : Общая часть [Текст] / Ю. С. Гамбаров ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 816 с. – (Русское юридическое наследие).
26. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права [Текст] / И. А. Покровский. – М. : Статут, 2001. – 353 с. (Классика российской цивилистики)
27. Цивільне право України : підручник [Текст] : у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
28. Яковлев В. Ф. К проблеме гражданско-правового метода регулирования общественных отношений [Текст] / В. Ф. Яковлев // Антология уральской цивилистики, 1925-1989. – М., 2001. – С. 66 – 71.
29. Гонгало Б. М. Предмет гражданского права [Текст] / Б. М. Гонгало // Проблемы теории гражданского права. Институт частного права. – М. : Статут, 2003. – С. 79-85.
30. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні : становлення і розвиток [Текст] : монографія / Ю. О. Заїка. – 2-е вид. – К. : КНТ, 2007. – 288 с.
31. Толстой Ю. К. Принципы гражданского права [Текст] / Ю. К. Толстой // Изв. высш. учеб. заведений. – 1992. – № 2. – С. 49 – 53. – (Сер. «Правоведение»).

32. Свердлык Г. А. Принципы гражданского права [Текст] / Г. А. Свердлык. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. – 199 с. – (Монография).

33. Мейер Д. И. Русское гражданское право : [в 2 ч. : по испр. и доп. 8-му изд. 1902 г.] [Текст] / Д. И. Мейер. – [2-е изд., испр.]. – М. : Статут, 2003. – 831 с. – (Классика российской цивилистики).

34. Братусь С. Н. Принципы советского гражданского права [Текст] / С. Н. Братусь // Изд-во высш. уч. заведений. – 1960. – № 1. – С. 47 – 52. – (Сер. «Правоведение»).

35. Семенов В. М. Принципы советского социалистического общенародного права [Текст] / В. М. Семенов // Изв. высш. учеб. заведений. – 1964. – № 1. – С. 16 – 26. – (Сер. «Правоведение»).

36. Садиков О. Н. Принципы нового гражданского законодательства СССР [Текст] / О. Н. Садиков // Советское государство и право. – 1991. – № 10. – С. 20 – 29.

37. Большой юридический словарь [Текст] / под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Инфра-М, 2002. – 704 с. – (Сер. «Библиотека словарей «Инфра-М»).

38. Москаленко И. В. Методологические основы исследования функций гражданско-правовых дефиниций [Текст] / И. В. Москаленко // Юридический мир. – 2003. – № 2. – С. 41 – 43.

39. Комиссарова Е. Г. Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства [Текст] : автореф. дис. на получ. науч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Е. Г. Комиссарова. – Екатеринбург, 2002. – 26 с.

40. Кудрявцев Ю. В. Нормы права как социальная информация [Текст] / Ю. В. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 144 с.

41. Москаленко И. В. Роль дефиниций в информационном обеспечении функций гражданско-правовых норм [Текст] / И. В. Москаленко // Нотариус. – 2004. – № 5. – С. 16 – 19.

42. Мережко А. Проблемы стилистики украинского законодательства на примере проекта Закона «Об обеспечении исполнения обязательств движимым имуществом» [Текст] / А. Мережко // Юридическая практика. – 2002. – № 16. – С. 4 – 5.

43. Лапач В. А. Субъективные гражданские права и основания их возникновения [Текст] / В. А. Лапач // Журнал российского права. – 2001. – №10. – С. 91 – 94.

44. Рясенцев В. А. Наследование по закону и по завещанию в СССР [Текст] / В. А. Рясенцев. – М. : Знание, 1972. – 46 с.

45. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав [Текст] / В. П. Грибанов. – М. : Статут, 2001. – 411 с.

46. Брауде И. Л. Переход права собственности на строение [Текст] / И. Л. Брауде // Советское государство и право. – 1946. – № 7. – С. 57 – 64.

47. Генкин Д. М. Право собственности в СССР [Текст] / Д. М. Генкин. – М. : Госюриздат, 1961. – 223 с.

48. Хаскельберг Б. Л. Приобретение права личной собственности [Текст] / Б. Л. Хаскельберг // Очерки по гражданскому праву : сб. ст. – Л., 1957. – С. 96 – 105.

49. Римское частное право [Текст] : учебник / под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. – М. : Юрист, 2000. – 544 с.

50. Саватье Р. Теория обязательств [Текст] / Р. Сватье. – М. : Прогресс, 1972. – 440 с.

51. Циммерман Р. Римское право, современное право, европейское право : цивилистическая традиция сегодня [Текст] / Р. Циммерман ; пер. с англ. И. В. Елисеева. – Спб : Юрид. центр Пресс, 2005. – 327 с.

52. Шахрайчук І. А. Спадкове право України : (ретроспективний аналіз) [Текст] : навч. посіб. / І. А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2000. – 224 с.
53. Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права [Текст] / Л. Эннекцерус. – М. : Иностр. лит., 1950. – Т. 1. – Полутом 1. – 483 с.
54. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права [Текст] / Г. Ф. Шершеневич. – М. : СПАРК, 1995. – 574 с.
55. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность [Текст] / А. В. Венедиктов. – М. ; Л. : АН СССР, 1948. – 840 с.
56. Гренкова О. В. Наследование в Англии и Франции : (сравнительно-правовое исследование) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 03 / О. В. Гренкова. – М., 1991. – 192 с. – (Рукопись).
57. Тетерин С. В. Некоторые аспекты понятия «правопреемство» [Текст] / С. В. Тетерин // Академический юридический журнал. – № 3. – 2003. – С. 33 – 36.
58. Рясенцев В. А. [Рецензия] [Текст] / В. А. Рясенцев // Советское государство и право. – 1956. – № 4. – С. 144. – Рец. на кн. : Советское наследственное право / Б. С. Антимонов, К. А. Граве. – М. : Госюриздат, 1955. – 170 с. : ил.
59. Серебровский В. И. Очерки советского наследственного права [Текст] / В. И. Серебровский. – М. : АН СССР, 1953. – 238 с.
60. Грибанов В. П. Правовые последствия перехода имущества по договору купли-продажи в советском гражданском праве [Текст] / В. П. Грибанов // Советское государство и право. – 1955. – № 8. – С. 66.
61. Хвостов В. М. Система римского права [Текст] : учебник / В. М. Хвостов. – М. : Спарк, 1996. – 552 с.
62. Нечаев В. М. Преемство в праве [Текст] / В. М. Нечаев // Ф. А Брокгауз, И. А. Ефрон Энциклопедический словарь. – Спб., 1898. – Т. 23. – С. 47 – 50.
63. Новиков К. Можно ли заложить ранее не существовавшую долю в праве собственности на объект недвижимости? [Электронный ресурс]. –

Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: [http:// www.balfort.com](http://www.balfort.com). – Заглавие с домашней страницы Интернета.

64. Грось А. Защита вещных прав наследника на недвижимое имущество [Текст] / А. Грось // Российская юстиция. – 2000. – № 8. – С. 32 – 33.

65. Кот О. О. Перехід прав кредитора до третіх осіб в цивільному праві України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – К., 2002. – 187 с. – (Рукопис).

66. Барон Ю. Система римского гражданского права : в 6 кн. [Текст] / Ю. Барон. – М. : Юрид. центр Пресс, 2005. – Кн. 1. – 1102 с. – (Сер. «Антология юридической науки»).

67. Hellwig K. Wesen und subjektive Begrenzung der Rechtskraft [Text] / K. Hellwig. – Leipzig, 1901. – 354 s.

68. Рябоконь Є. О. Спадкове правовідношення в цивільному праві [Текст] : монографія / Є. О. Рябоконь ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Віпол, 2002. – 266 с.

69. Телюкина М. В. Реорганизация как способ прекращения деятельности юридических лиц [Текст] / М. В. Телюкина // Законодательство. – 2000. – № 1. – С.40 – 43.

70. Щербина Н. В. Субъекты наследственного правопреемства по российскому законодательству [Текст] : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук. : спец. 12. 00. 03 « Гражданское право. Семейное право. Гражданский процесс. Международное частное право.» / Н. В. Щербина ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2004. – 35 с.

71. Гражданское и торговое право зарубежных стран [Текст] / под ред. В. В. Безбаха, В. К. Пучинского. – М. : МЦФЭР, 2004. – 894 с.

72. Архипов Б. П. Юридическая природа фактического состава, опосредующего реорганизацию акционерного общества [Текст] / Б. П. Архипов // Законодательство. – 2002. – № 3. – С. 46 – 55.

73. Степанов Д. И. Правопреемство при реорганизации в форме выделения [Текст] / Д. И. Степанов // Вестник ВАС РФ. – 2002. – № 7. – С. 111 – 120 ; № 8. – С. 94 – 107.

74. Bruns K. G. Geschichte und Quellen des römischen Rechts [Text] / K. G. Bruns, L. Pernice, O. Lenel // Holtzendorffs «Encyklopädie der Rechtswissenschaft». – 6 Aufl. – 1902-1903. – S. 114 – 132.

75. Муромцев С. А. Определение и основное разделение права [Текст] / С. А. Муромцев ; вступ. ст., коммент. Ю. И. Гревцова. – 2-е изд., доп. – СПб. : СПбГУ : Изд-во юрид. фак-та СПбГУ, 2004. – 219 с.

76. Schmid A. Die Grundlehren der Cession [Text] / A. Schmid. – Braunschweig, 1863. – Н. XXIII. – 504 s.

77. Lassalle F. Das System der erworbenen Rechte [Text] / F. Lassalle. – 2 ed. – Leipzig, 1880. – В. I. – 376 s.

78. Васильченко В. В. Особливості спадкового правонаступництва в цивільному праві [Текст] / В. В. Васильченко // Право України. – 2001. – № 11. – С. 98 – 102.

79. Заїка Ю. О. Право власності. Спадкове право [Текст] : навч. посіб. / Ю. О. Заїка, В. М. Співак. – К. : Наук. думка, 2000. – 151 с.

80. Фурса С.Я. Спадкове право. Нотаріат. Адвокатура. Суд [Текст] : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко. – К. : КНТ, 2007. – 1216 с.

81. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права [Текст] / Д. Д. Гримм ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 496 с. - (Русское юридическое наследие).

82. Зом Р. Институции [Текст] : учебник истории и системы римского гражданского права. Вып. 2 / Р. Зом ; пер. с 13-го нем. изд. Г. А. Барковского. – СПб. : [Б. и.], 1910. – 495 с.

83. Нечаев В. М. Право наследственное [Текст] / В. М. Нечаев // Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Энциклопедический словарь. – Спб., 1898. – Т. 23. – С. 899 – 908.

84. Никольский В. О. Об основных моментах наследования : сравнительное изложение [Текст] / В. О. Никольский. – М. : Катков и Ко, 1871. – 363 с.

85. Дернбург Г. Пандекты [Текст] : пер. с нем. / Г. Дернбург ; под ред. А. Ф. Мейендорф ; [пер. с нем. А. Ю. Блох, А. Я. Гальперна] ; соавт. И. Бирман. – 6-е изд., испр. – СПб. : Гос. тип., 1905. – Т. 1. – 376 с.

86. Пляниоль М. Курс французского гражданского права [Текст] / М. Пляниоль ; пер. [с фр.] В. Ю. Гартмана. – СПб. : Издание типографии С. Панского, 1911. – Ч. 1. – 152 с. – (Репринт).

87. Bartsch H. Handbuch Erbrecht : erben u.vererben : richtig vorsorgen [Text] / H. Bartsch. – 5 überarb. u. erw. Aufl. – В. : Walhalla, 1994. – 317 s.

88. Capper D. The heir-locator's lost inheritance [Text] / D. Capper // Mod. law rev. – L., 1997. – Vol. 60. – № 2. – P. 286 – 292.

89. Демченко В. Г. Существо наследства и призвание к наследованию по русскому праву [Текст] / В. Г. Демченко. – К. : Ун-т Св.Владимира, 1877. – 112 с.

90. Бардин Л. Н. Некоторые вопросы наследственного правопреемства [Текст] / Л. Н. Бардин // Проблемы обеспечения эффективного действия Конституции Киргизской ССР в свете решений 27 съезда КПСС. – Фрунзе, 1987. – С. 59 – 65.

91. Кириллова Н. С. Наследственное правоотношение [Текст] : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук. : спец. 12. 00. 03 «Гражданское право. Семейное право. Гражданский процесс. Международное частное право.» / Н. С. Кириллова ; Юрид. ин-т МВД РФ. – М., 2002. – 25 с.

92. Наследственное право [Текст] / [Б. А. Булаевский, А. Ф. Ефимов, В. В. Залесский и др.]; отв. ред. К. Б. Ярошенко. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 448 с.

93. Ласк Г. Гражданское право США : (право торгового оборота) [Текст] / Г. Ласк ; под ред. Е. А. Флейшиц ; сокр. пер. с англ. Ю. Э. Милитаревой, В. А. Дозорцева. – М. : Иностр. лит., 1961. – 474 с.

94. Гражданское право России : Общая часть [Текст] : курс лекций / отв. ред. О. Н. Садилов. – М. : Юрист, 2001. – 698 с.

95. Валах В. В. Спадкування як особливий вид правонаступництва в цивільному праві [Текст] / В. В. Валах // Матеріали 58-й наукової конференції професорсько-преподавального складу та наукових працівників економіко-правового факультету ОНУ ім.І.І.Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2004. – С. 145 – 148.

96. Инцас В. Л. Наследование как особый вид преемства в советском гражданском праве [Текст] : автореф. дис. на получ. науч. степени канд. юрид. наук : [спец. 12.00.03 «Гражданское право и процесс»] / В. Л. Инцас. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 18 с.

97. Лиманский Г. С. Наследственное правоотношение: теоретико-методологические и практические проблемы [Текст] : монография / Г. С. Лиманский. – М. : Юрист, 2006. – 336 с.

98. Гражданское право [Текст] : Т. 3. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М. : Проспект, 1999. – 592 с.

99. Кассо Л. А. Преемство наследника в обязательствах наследодателя [Текст] / Л. А. Кассо. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1895. – 305 с.

100. Дружнев А. А. Наследование по праву представления [Электронный ресурс] : автореф. дис. на получ. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / А. А. Дружнев. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа : [http:// www.nbuv.gov.ua/](http://www.nbuv.gov.ua/). – Заглавие с экрана.

101. Виншейд Б. Об обязательствах по римскому праву [Текст] / Б. Виншейд. – СПб. : [Б. и.], 1875. – 276 с.

102. Brinz A. Lehrbuch der Pandekten [Text] / A. Brinz. – 2 Aufl. – Erlangen : Nach d. Tode d. Verf. besorgt von Philipp Lotmar, 1895. – 520 s.

103. Макаров С. Ю. Особенности работы адвоката по защите прав граждан при безвозмездном приобретении права собственности на жилье [Текст] /

С. Ю. Макаров // Черные дыры в российском законодательстве. – 2002. – № 2. – С. 12 – 19.

104. Васьковский Е. В. Учебник гражданского права [Текст] / Е. В. Васьковский. – М. : Статут, 2003. – 382 с. – (Классика российской цивилистики).

105. Антимонов Б. С. Советское наследственное право [Текст] / Б. С. Антимонов, К. А. Граве . – М. : Юрид. лит., 1955. – 264 с.

106. Книпер Р. О вещах и благах в старых и новых кодификациях [Текст] / Р. Книпер // Юрист. – № 6. – 2005. – С. 7 – 8.

107. L'ABC du droit d'auteur [Electronic resource]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: [http:// www.senat.fr](http://www.senat.fr). – Назва з домашньої сторінки Інтернету.

108. Рябоконь Є. О. Спадкове правовідношення в цивільному праві [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Є. О. Рябоконь. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Г.Шевченка, 2002. – 206 с. – (Рукопис).

109. Заїка Ю.О. Спадкове право [Текст] : навч. посіб. / Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконь Є.О. – К. : Юрінком, 2009. – 288 с.

110. Гроций Г. О праве войны и мира [Текст] / Гуго Гроций ; ред. П.А. Савченко. – М. : РУДН, 2005. – Кн. 2. – Гл. VII : О производном приобретении собственности по закону, где речь идет о наследовании без завещания. – 2005. – 34 с.

111. Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс : (проблемы теории и практики) [Текст] / П. С. Никитюк. – Кишинев : Штиинца, 1973. – 258 с.

112. Чепига Т. Д. [Рецензия] [Текст] / Т. Д. Чепига // Изв. высш. учеб. заведений. – 1975. - № 1. – С. 124 – 130. – (Правоведение). – Рец. на кн. Наследственное право и наследственный процесс : (проблемы теории и практики) / П. С. Никитюк. – Кишинев : Штиинца, 1973. – 533 с.

113. Амфитеатров Г. Н. Право наследования в СССР [Текст] / Г. Н. Амфитеатров, А. П. Солодилов. – М. : Юрид. изд-во Министерства Юстиции СССР, 1946 . – 40 с.

114. Толстой Ю. К. Наследственное право [Текст] : учеб. пособ. / Ю. К. Толстой – М. : Проспект, 1999. – 224 с.
115. Фурса С. Я. Спадкове право. Теорія та практика [Текст] : навч. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К. : Атіка, 2002. – 496 с.
116. Явич Л. С. Советское право - регулятор общественных отношений в СССР : основные вопросы общей теории правового регулирования [Текст] : автореф.. дис. на получ. науч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Общая теория государства и права» / Л. С. Явич. – Л., 1960. – 31 с.
117. Толстой Ю. К. К теории правоотношения [Текст] / Ю. К. Толстой. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. – 88 с.
118. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе [Текст] / С. Ф. Кечекьян. – М. : АН СССР, 1958. – 287 с.
119. Власов Ю. Н. Наследственное право Российской Федерации : общие положения, правовые основы, образцы типовых документов [Текст] : учеб.-метод. пособ. / Ю. Н. Власов. – 3-е изд., доп. и перераб. – М. : Юрайт, 1998. – 317 с.
120. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве [Текст] / О. А. Красавчиков // Категории науки гражданского права : избранные труды : в 2 т. – М. : Статут, 2005. – Т.2. – 494 с. – (Классика российской цивилистики).
121. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе [Текст] / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1955. – 231 с.
122. Можжухина З. И. Наследование по завещанию в СССР [Текст] / З. И. Можжухина. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1955. – 52 с.
123. Uniform Probate Code [Electronic resource]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: [http:// www.senate.gov](http://www.senate.gov). – Назва з екрана.
124. Uniform Commercial Code [Electronic resource]. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http:// www.senate.gov>. – Назва з екрана.
125. Riesenfeld C. E. Verschollenheit und Todeserklärung nach gemeinem und preußischem Recht mit stäter Rücksicht auf die Vorschläge des Entwurfs eines

bürgerlichen Gesetzbuchs für das deutsche Reich [Text] / C. E. Riesenfeld. – Breslau : Koebner, 1891. – 175 s.

126. Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства [Текст] / Е. А. Нефедьев. – 3-е изд. – Краснодар : Советская Кубань, 2005. – 472 с. – (Классика российской процессуальной науки).

127. Гонгало Ю. Б. Юридикто-фактичеськє основания динамики наследственного правоотношения (сравнительное исследование права России и Франции) [Текст] : автореф. дис. на получ. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Ю. Б. Гонгало. – Екатеринбург, 2009. – 31 с.

128. Крылова З. Новеллы наследственного права в части третьей ГК РФ [Текст] / З. Крылова // Российская юстиция. – 2002. – № 3. – С. 12 – 14.

129. Ярошенко К. Б. Отдельные вопросы наследственного права в судебной практике [Текст] / К. Б. Ярошенко // Российская юстиция. – 2001. – № 11. – С. 27 – 29.

130. Про судову практику у справах про спадкування [Текст] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року №7 // Вісник Верховного суду України. – 2008. – № 6. – С. 17.

131. Цивільний кодекс України [Текст] : коментар / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – 1080 с.

132. Валах В.В. Підстави динаміки спадкових правовідносин та їх класифікація [Текст] / В. В. Валах // Право та економіка : генезис, сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Одеса, 30 травня 2008 р.). – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 64 – 68.

133. Бодерскова Г. С. Юридические факты в механизме правового регулирования трудовых отношений рабочих и служащих [Текст] / Г. С. Бодерскова // Процессуальные средства реализации конституционного права на судебную и арбитражную защиту : межвуз. тем. сб. – Калинин, 1982. – С. 183 – 188.

134. Исаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования [Текст] / В. Б. Исаков. – Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 1980. – 95 с.

135. Попондопуло В. Ф. Динамика обязательственного правоотношения и гражданско-правовая ответственность [Текст] / В. Ф. Попондопуло. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1985. - 112 с.

136. Венгеров А. Б. Теория государства и права [Текст] / А. Б. Венгеров. – М. : Юриспруденция, 1999. – 321 с.

137. Гинцбург Л. Я. Социалистическое трудовое правоотношение [Текст] / Л. Я. Гинцбург. – М. : Наука, 1977. – 125 с.

138. Победоносцев К. П. Курс гражданского права [Текст] : в 3 т. Т. 3 / К. П. Победоносцев ; под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 656 с. – (Русское юридическое наследие).

139. Барщевский М. Ю. Наследственное право [Текст] / М. Ю. Барщевский. – М. : Белые альвы, 1996. – 182 с.

140. Чепига Т. Д. Наследование по завещанию в советском гражданском праве [Текст] : автореф. дис. на получ. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право и процесс» / Т. Д. Чепига. – М., 1965. – 16 с.

141. Гаскин С. С. Отягчающие обстоятельства : уголовно-правовая характеристика и пути совершенствования законодательной регламентации [Текст] / С. С. Гаскин. – Иркутск : ИрГУ, 1984. – 95 с.

142. Настольная книга нотариуса : в 2-х т. Т. 1 [Текст] / под ред. Т. И. Зайцевой [и др.]. – М. : Волтерс клувер, 2003. – 640 с.

143. Эйдинова Э. Б. Наследование по закону и завещанию [Текст] / Э. Б. Эйдинова. – М. : БЕК, 1997. – 118 с.

144. Gigts Steven H. Law Dictionary [Text] / Steven H. Gigts. – 4 ed. – Barron's Legal Guedes : USA, 2001. – 1096 p.

145. Валах В.В. Заповіт самовбивці: історичні нариси [Текст] / В. В. Валах // Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте – 2007 : сборник научных трудов международной научно-

практической конференции, (Одесса, 1-15 июня 2007 г.) : в 10 т. – Одесса: Черноморье, 2007. – Т. 9 : Юридические и политические науки. – С. 54 – 59.

146. Судова практика Суворовського районного суду міста Одеси, архівні цивільні справи за 1983 рік.

147. Валах В.В. Проблемні питання дійсності заповіту самовбивць [Текст] / В. В. Валах // Південноукраїнський правничий часопис. – 2007. – № 3. – С. 134 – 135.

148. Валах В. В. Теоретичні аспекти обмеження свободи заповіту [Текст] / В. В. Валах // Правова держава. – 2003. – № 6. – С. 7 – 12.

149. Гражданское право [Текст] : в 2 ч. : учебник / под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2002. – Ч. 1. – 536 с.

150. Шахматов В. П. Семейные правоотношения [Текст] / В. П. Шахматов. – Красноярск : Изд-во Красноярск. гос. ун-та, 1979. – 114 с.

151. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве [Текст] / В. Б. Исаков. – М. : Юрид. лит., 1984. – 144 с.

152. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении [Текст] / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 316 с.

153. Морандьер, Л. Жюллио де ла Гражданское право Франции [Текст] / Л. Жюллио де ла Морандьер ; пер. с фр. Е. А. Флейшиц. – М. : Иностр. лит., 1958. – 742 с.

154. Schultze-Zeu, R. Tatbestand und Unmöglichkeit des Stuckvermachnisses : inauguraldissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors des Rechts [Text] / R. Schultze-Zeu ; Fachbereich Rechtswissenschaft der Freien Universitat Berlin. – Berlin, 1999. – 225 s.

155. Савельев В. А. Гражданский кодекс Германии : история, система, институты [Текст] : учеб. пособ. / В. А. Савельев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 1994. – 96 с.

156. Rechtsworterbuch [Text] / Carl Creifelds ; Klaus Weber. – Aufl. Munchen : Beck, 2001. – 1085 s.

157. Воложанин В. П. Динамика гражданских процессуальных правоотношений [Текст] / В. П. Воложанин, В. Ф. Ковин // Изв. высш. учеб. заведений. – 1980. – № 5. – С. 48 – 52. – (Сер. «Правоведение»).

158. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права [Текст] / М. Ансель // Очерки сравнительного права. – М. : Прогресс, 1981. – С.36 – 87.

159. Халфина Р. О. О правовой форме экономических отношений [Текст] / Р. О. Халфина // Советское государство и право. – 1965. – № 7. – С. 29 – 38.

160. Зинченко С. А. Собственность и производные вещные права : теория, практика [Текст] / С. А. Зинченко, В. В. Галов. – Ростов н/Д : СКАГС, 2003. – 200 с.

161. Култышев С. Б. Категория «изменение правоотношения» и современные концепции правопреемства [Текст] / С. Б. Култышев // Академический юридический журнал. – 2004. – № 2. – С. 15 – 17.

162. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации (постатейный). Ч.3. [Текст] / под общ. ред. А. П. Сергеева. – М. : Витрэм, 2002. – 304 с.

163. Магазинер Я. М. Общая теория права на основе советского законодательства [Текст] / Я. М. Магазинер // Изв. высш. учеб. заведений. – 1997. – № 4. – С. 33 – 38. – (Сер. «Правоведение»).

164. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации (постатейный). Ч.3 [Текст] / под ред. Л. П. Ануфриевой. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – 421 с.

165. Алексеев С. С. Проблемы теории права [Текст] / С. С. Алексеев. – М., 1981. – Т. 1. – 360 с.

166. Калмыков Ю. Х. Вопросы применения гражданско-правовых норм [Электронный ресурс] / Ю. Х. Калмыков. – Саратов, 1976. – Электрон. дан. (5 файлов). – Режим доступа: <http://www.library.ru/> - Заглавие с экрана.

167. Попондопуло В. Ф. Системы общественных отношений и их правовые формы : (к вопросу о системе права) [Текст] / В. Ф. Попондопуло // Изв. высш. учеб. заведений. – 2002. – № 4. – С. 92 – 95. – (Сер. «Правоведение»).

168. Щеглов В. Н. Юридические факты, вызывающие возникновение и изменение гражданских процессуальных правоотношений [Текст] / В. Н. Щеглов // Труды Томск. ун-та. – 1966. – Т.183. – С. 150 – 156. – (Сер. «Юридическая»).

169. Захарова Н. В. Правопреемство государств [Текст] / Н. В. Захарова. – М. : Междунар. отношения., 1973. – 125 с.

170. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США [Текст] : пер. з англ. / В. Бернхем. – К. : Україна, 1999. – 558 с.

171. Кудрявцев В. Н. О правопонимании и законности [Текст] / В. Н. Кудрявцев // Государство и право. – 1994. – № 3. – С. 4 – 8.

172. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень [Текст] : закон України від 1 липня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 51. – Ст. 553.

173. Положення про Спадковий реєстр [Текст] : наказ Міністерства юстиції України від 17 липня 2000 року // Офіційний вісник України. – 2000. – № 42. – Ст. 1802.

174. О государственной регистрации прав на недвижимое имущество и сделок с ним : федеральный Закон Российской Федерации от 21 июля 1997 г. [Текст] // Собрание законодательства Российской Федерации. – 1997. – № 30. – Ст. 3594.

175. Волынцева А. В. Актуальные гражданско-правовые проблемы государственной регистрации прав на недвижимость и сделок с ней [Текст] : автореф. дис. на получ. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / А. В. Волынцева. – Томск, 2003. – 19 с.

176. Дмитриев А. В. От «укрепления прав» до государственной регистрации прав на недвижимое имущество : опыт России [Текст] / А. В. Дмитриев // Законодательство. – 2000. – № 7. – С. 15 – 17.

177. Яковлев О. Реєстрація речових прав на нерухоме майно : що? де? коли? [Текст] / О. Яковлев // Юридическая газета. – 2004. – № 8. – С. 7 – 9.

178. Емельянова Е. А. Правовые проблемы государственной регистрации прав на недвижимое имущество и сделок с ним [Текст] : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук. : спец. 12. 00. 03 «Гражданское право. Семейное право. Гражданский процесс. Международное частное право.» / Е. А. Емельянова. – Саратов, 2004. – 23 с.

179. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо документів, що посвідчують право на земельну ділянку, а також порядку поділу та об'єднання земельних ділянок [Текст] : закон України від 5 березня 2009 року // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 29. – Ст. 396.

180. Гришаев С. П. Наследственное право [Текст] : учеб. пособ. / С. П. Гришаев. – М. : Юрист, 2005. – 125 с.

181. Ярошенко К. Новое законодательство о наследовании [Текст] / К. Ярошенко // Хозяйство и право. – 2002. – № 3. – С. 37 – 39.

182. Грибанов В. П. Сроки в гражданском праве [Текст] / В. П. Грибанов. – М. : Знание, 1967. – 48 с.

183. Кистяковский И. А. Понятие субъекта права [Текст] / И. А. Кистяковский // Журнал Министерства юстиции. – 1903. – № 8. – С. 115 – 127.

184. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе [Текст] / Н. В. Витрук. – М. : Наука, 1979. – 289 с.

185. Сенякин И. Н. Специальные нормы советского права [Текст] / И. Н. Сенякин ; под ред. М. И. Байтина. – Саратов : Издательство Саратовск. ун-та, 1987. – 97 с.

186. Косарева И. А. Наследование по завещанию [Текст] / И. А. Косарева // Правовой вестник. – 2001. – № 10. – С. 34 – 36.

187. Саломатова Т. В. Наследование по завещанию и по закону : защита наследственных прав в суде [Текст] / Т. В. Саломатова. – М. : Ось-89, 2002. – 158 с.

188. Валах В. В. Суб'єкти спадкових правовідносин : проблема визначення та правовий статус [Текст] / В. В. Валах // Трансформація ринкових відносин в Україні : організаційно-правові та економічні проблеми : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Одеса, 15 травня 2003 р.). – Одеса : Астропринт, 2003. – С. 18 – 21.

189. Храмцов К. В. Свобода завещания в наследственном праве России и Германии и ее охрана уголовно-правовыми средствами [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 08 / К. В. Храмцов. – М., 1999. – 214 с. – (Рукопись).

190. Gierke O. Deutsches Privatrecht [Text] / O. Gierke. – Leipzig, 1905. – 176 s.

191. Peters F. Zur Haftung wegen Vermögensubernahme [Text] / F. Peters // Jur. Rundschau. - B. – 1992 . – H. 10. – S. 405 – 410.

192. Орловский П. Е. Некоторые вопросы законодательства о наследовании [Текст] / П. Е. Орловский // Советское государство и право. – 1936. – № 2. – С. 63.

193. Ярошенко К. Б. Порядок наследования имущества [Текст] / К. Б. Ярошенко // Вестник МГУ. – 1999. – № 3. – С. 2 – 14. – (Сер.5).

194. Веберс Я. Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве [Текст] / Я. Р. Веберс ; Латв. гос.ун-т им. П. Стучки. – Рига : Знатне, 1976. – 231 с.

195. Основные институты гражданского права зарубежных стран : (сравнительно-правовое исследование) [Текст] / под. ред. В. В. Залесского. – М. : Норма, 2000. – 644 с.

196. Сімейний кодекс України [Текст] : закон України від 10 січня 2002 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21 - 22. – Ст.135.

197. Семейный кодекс Российской Федерации [Текст] : федеральный закон РФ от 29 декабря 1995 г. // Собрание законодательства Российской Федерации. – 1996. – № 1. – Ст. 16.

198. Leipold D. Erbrechtliche Aspekte der kunstlichen Befruchtung und der kunstlichen Verlängerung des Lebens [Text] / D. Leipold // Festschrift für Winfried Kralik zum 65. – Geburtstag – B. – 1986. – S. 467 – 483.

199. Byerly v. Tolbert, 108 S. E. – 2d. – № 29 (N.C. 1959) [Electronic resource] // Mode of access: <http://www.ifla.org>. Last access. – Title from the screen.

200. Ожегов С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 16-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1984. – 797 с.

201. Валах В. В. Спадкове право зарубіжних країн [Текст] / В. В. Валах // Правова держава. – 2002. – № 4. – С. 115 – 122.

202. Постатейный научно-практический комментарий части третьей Гражданского Кодекса РФ [Текст] / под ред. А. М. Эрделевского. – М. : Агентство ЗАО, 2001. – 539 с. – (Библиотечка РГ).

203. Определение Судебной коллегии по гражданским делам Архангельского областного суда от 22 февраля 2003 года [Текст] // Судебная практика по наследственным спорам / сост. П. В. Крашенников. – М.: Статут, 2004. – Кн. 2. – С. 221 – 224.

204. Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом (ETS № 85) від 15 жовтня 1975 [Електронний ресурс]. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://www.rada.kiev.ua>. – Назва з екрана.

205. Arrkt de la 1-Ère chambre civile de la Cour de cassation (Civ. 1-re). 11 mars. 1968 [Electronic resource] // D., 1968. – S. 41/ Mode of access: WWW.URL : <http://www.ifla.org>. Last access: 2003. – Title from the screen.

206. Решение ЕСПЧ от 01.02.2000 г. № 34406/97 [Текст] : Дело Mazurek против Франции [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. (5 файлов). – Режим доступа: <http://www.restitutio1917.ru>. – Название с домашней страницы Интернета.

207. Дрони́ков В. К. Наследственное право Украинской ССР [Текст] / В. А. Дрони́ков. – К. : Вища школа, 1974. – 157 с.

208. Лиманский Г.С. Наследование по праву представления : (идея квазипредставительства) [Текст] / Г. С. Лиманский // Наследственное право. – 2006. – № 1. – С. 14 – 17.

209. Васильченко В. В. Спадкування права на обов'язкову частку за новим цивільним законодавством : доктринальні проблеми [Текст] / В. В. Васильченко // Право України. – 2003. – № 10. – С. 120 – 124.

210. Данилов Е. П. Наследование : консультации, образцы документов, судебные споры [Текст]. – М. : Новый юрист, 1999. — 240 с.

211. Евдокимова Т. Споры, связанные с принятием наследства [Текст] / Т. Евдокимова // Советская юстиция. – 1985. – № 10. – С. 7 – 10.

212. Ершова Н. М. Охрана прав несовершеннолетних по советскому гражданскому и семейному праву [Текст] / Н. М. Ершова. – М. : Юриздат, 1965. – 102 с.

213. Телюкина М. В. Наследственное право [Текст] : комментарий Гражданского кодекса Российской Федерации / М. В. Телюкина. – М. : Дело, 2002. – 216 с.

214. Корнюхин В. В. Наследственные правоотношения и роль правоохранительных органов России в их реализации [Текст] : дисс. ... канд. юрид. наук. : 12. 00. 03. / В. В. Корнюхин. – СПб., 2004. – 199 с. – (Рукопись).

215. Положение о порядке учета, оценки и реализации конфискованного, бесхозного имущества, имущества, которое перешло по праву наследования к государству, и кладок : постановление Совета Министров СССР от 29 июня 1984 г. [Текст] // Собрание постановлений Правительства СССР. – 1984. – № 24. – Ст. 127.

216. Civ. 1-re. 3 mars. 1965 [Electronic resource] // D.,1965. – 428 p. – Mode of access: WWW.URL : <http://www.ifla.org>. Last access: 2003. – Title from the screen.

217. Civ. 1-re. 6 avr. 1994 [Electronic resource] // Bulletin civil, 1. – № 146. – WWW.URL : <http://www.ifla.org>. Last access : 2003. – Title from the screen.

218. O’Keefe v. State Department of Revenue [Electronic resource]. – Wash. : 1971. – 488 p. – Mode of access. – <http://www.ifla.org>. Last access. – Title from the screen.

219. Валах В. В. Спадкування за заповітом та законом : (на прикладі України та Російської Федерації) [Текст] / В. В. Валах // Держава і право : зб. наук. пр. / редкол.: Ю. С. Шемшученко [та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 19. – С. 367 – 371.

220. Maestas v. Martinez, (N.M. App. 1988) [Electronic resource]. – 2d. – 1107 p. – Mode of access. <http://www.ifla.org>. 1st access. – Title from the screen.

221. Малышев К. Гражданские законы Калифорнии в сравнительном изложении с законами Нью-Йорка и других восточных штатов, и с общим правом Англии и Северной Америки. Т. 2 / К. Малышев. – СПб. : Изд-во К. Л. Риккера, 1906. – 405 с. – (Репринт).

222. Паничкин В. Б. Наследственное право США [Текст] / В. Б. Паничкин, О. Ю. Боровик. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – 850 с.

223. Кухарев О. Є. Виконання заповіту [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 03 / О. Є. Кухарев. – К., 2008. – 199 с. – (Рукопис).

224. Prange M. K. Miterbe und Nachlassverwalter in Personalunion? [Text] / M. K. Prange // Monatsschr. fur dt. Recht. – Koln ; Hamburg, 1994. – Jg. 48. – H. 3. – S. 235 – 237.

225. Плеханова В. Исполнение завещания душеприказчиком [Текст] / В. Плеханова // Закон. – 2001. – № 4. – С. 62 – 64.

226. Hue R. Commentaire theoretique et pratique du Code civil VI. – P. : GABRIEL & LOYNES, 1894. – 978 p.

227. Про нотаріат [Текст] : закон України від 2 вересня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

228. Основы законодательства Российской Федерации о нотариате [Текст] : федеральный Закон Российской Федерации от 11 февраля 1993 г. – М. : Омега-Л, 2006. – 40 с.

229. Dacey, Norman F. How to avoid Probate! : newly Updated [Text] / Norman F Dacey. – Т. Н. : Crown, 1983. – S. VIII.

230. Гегель Г. В. Ф. Философия права [Текст] / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

231. Клячин Е. Н. Потенциал нотариата — на службу обществу [Текст] / Е. Н. Клячин // Российская юстиция. – 2002. – № 7. – С. 20 – 22.

232. Цивільний процесуальний кодекс України [Текст] : закон України від 18 березня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40 – 41 ; 42. – Ст. 492.

233. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации : федеральный закон Российской Федерации от 23 октября 2002 г. [Текст] // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2002. – N 46. – Ст. 4532.

234. Dernburg H. Lehrbuch des Preussischen Privatrechts und der Privatrechtsnormen des Reichs : Erster Band. Dritte, neu bearbeitete Auflage [Text] / H. Dernburg. – Halle a. S. : Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1881. – 285 s.

235. Intestacy in Texas : some Doubts and Queries [Text] / Old Bailey // Texas Law Review. – 1954. – № 32. – P. 513 – 515.

236. Бабыкова Э. Б. Состав наследства как объекта наследственного правоотношения [Текст] / Э. Б. Бабыкова // Бабыкова Э. Б. Объекты гражданских прав. – Алматы : КазГЮУ, 2004. – С. 436 – 442.

237. Дудин А. П. Объект правоотношения : (вопросы теории) [Текст] / А. П. Дудин. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1980. – 81 с.

238. Сенчищев В. И. Объект гражданского правоотношения [Текст] / В. И. Сенчищев // Актуальные проблемы гражданского права . – 1999. – С. 109 – 160.

239. Кётц Х. Введение в обязательственное право [Текст] / Х. Кётц, Ф. Лорман // Проблемы гражданского и предпринимательского права Германии. – М., 2001. – С. 39 – 71.

240. Щодо переоформлення права власності на земельні ділянки у випадку смерті громадянина його спадкоємцями, в тому числі іноземними особами [Текст] : роз'яснення Державного комітету України по земельних ресурсах від 30 липня 2004 р. № 14-17-7 / 6811 // Дзеркало Тижня. – № 30. – С. 7.

241. Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності [Текст] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 22 грудня 1995 року № 20 // 36. постанов Пленуму Верховного Суду України. – Сімферополь : Таврія, 2001. – С. 439 – 448.

242. Ухвала колегії суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 14 грудня 2005 р. [Текст] // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – № 4. – С. 16 – 18.

243. Про державні нагороди України [Текст] : закон України від 16 березня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 21. – Ст. 162.

244. Порядок забезпечення інвалідів автомобілями [Текст] : постанова Кабінету Міністрів України від 8 вересня 1997 року // Офіційний вісник України. – 1997. – № 37. – Ст. 37.

245. Про авторське право та суміжні права [Текст] : закон України від 23 грудня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.

246. Мельник М. Новели спадкування за заповітом у новому Цивільному кодексі України [Текст] / М. Мельник // Право України. – 2004. – № 4. – С. 131 – 135.

247. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права [Текст] / С. Н. Братусь. – М. : Госюриздат, 1963. – 197 с.

248. Лапач В. А. Система объектов гражданских прав : теория и судебная практика [Текст] / В. А. Лапач. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 542 с.

249. Голодницький Э. Как получить компанию в наследство [Текст] / Э. Голодницький // Юридическая практика. – 2005. – № 19. – С. 18-20.
250. Донець Т. Якщо підприємство осиротіло ... [Текст] / Т. Донець // Дебет-Кредит. – 2004. – № 30. – С. 8 – 9.
251. Ільяшенко С. Приватний підприємець і приватне підприємство : спільне і відмінне [Текст] / С. Ільяшенко // Все про бухгалтерський облік. – 2003. – № 65. – С. 41 – 42.
252. Бегичев А. В. Наследование предприятия [Текст] / А. В. Бегичев. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 119 с.
253. Code du travail [Electronic resource]. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: [http:// www.senat.fr](http://www.senat.fr). – Назва з домашньої сторінки Інтернету.
254. Capdevielle J. Le fetichisme du patrimoine : essai sur un fondement de la classe moyenne [Text] / J. Capdevielle. – P. : Presses de la Fond. nat. des sciences polit., 1986. – 378 p.
255. Dolinar H. Feststellung des Erbrechts und Erbschaftsklage in prozessualer Sicht [Text] / H. Dolinar // Festschrift fur Winfried Kralik zum 65. – Geburtstag : Wien, 1986. – S. 125 – 144.
256. Zahariä V. Handbuch des Französischen Civilrechts. Dritterr Band [Text] / V. Zahariä, K. S. Lingenthal. – 7ed., verm. Aufl. – Heidelberg : Ernst Mohrs Verlag, 1886. – 759 s.
257. Deure P.-L. La transmission du patrimoine [Text] / P.-L. Deure, P. Bauge-Magnan. – P. : Moniteur, 1987. – 270 p.
258. Дюма Р. Литературная и художественная собственность : авторское право Франции [Текст] : пер. с фр. / Р. Дюма. – 2-е изд. – М. : Междунар. отношения, 1993. – 376 с.
259. Валах В. В. Деякі аспекти спадкування особистих немайнових прав автора за законодавством Франції [Текст] / В. В. Валах // Четверті осінні юридичні читання : зб. тез міжнар. наук. конф. молодих вчених, (Хмельницький, 21-22 жовтня 2005 р.) : у 3 ч.. – Хмельницький, 2005. – Ч.2 : Приватно-правові науки. – С. 45 – 49.

260. Langenfeld G. Freiheit oder Bindung beim gemeinschaftlichen Testament oder Erbvertrag von Ehegatten [Text] / G. Langenfeld // Neue jur. Wochenschrift. – Munchen ; Frankfurt a.M., 1987. – Jg. 40, N 27. – S. 1577 – 1583.

261. Schmidt K. Zum Prozesrecht der beschränkten Erbenhaftung [Text] / K. Schmidt // Jur. Rundschau. – 1989. – H. 2. - S. 42 – 52.

262. Erbbauverordnung (ErbbVO) [Electronic resource]. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: [http:// www.bundesrat.de](http://www.bundesrat.de). – Назва з екрана.

263. Todeserklärungsgesetz [Electronic resource]. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: [http:// www.bundesrat.de](http://www.bundesrat.de). – Назва з екрана.

264. Wohnungseigentumsgesetz [Electronic resource]. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: [http:// www.bundesrat.de](http://www.bundesrat.de). – Назва з екрана.

265. Steuergesetzbuch [Electronic resource]. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: [http:// www.bundesrat.de](http://www.bundesrat.de). – Назва з екрана.

266. Валах В. В. Особливості спадкування житла в Німеччині [Текст] / В. В. Валах // Приватно-правовий метод регулювання суспільних відносин : стан та перспективи розвитку : зб. тез міжнар. наук. конф. студ. та аспірантів, (Київ ; Хмельницький, 25-26 листопада 2005 р.). – К. ; Хмельницький : ХУУП, 2005. – С. 164 – 166.

267. Kemper v. Kemper, 532 N.E. 2d 1126 (III App.1988) [Electronic resource]. – 325 p. – Mode of access. [http:// www.ifla. og.lst](http://www.ifla.org) access. – Title from the screen.

268. Restatement of Property [Electronic resource]. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: [http:// www.senate.gov](http://www.senate.gov). – Назва з екрана.

269. Farnsworth E. A. Cases and Materials on Commercial Law [Text] / E. A. Farnsworth, O.J. Honnold, S. L. Harris. – Ca ; N.Y., 1999. – 759 p.

270. Валах В. В. Проблемні аспекти спадкування зброї за законодавством США [Текст] / В. В. Валах // П'яті осінні юридичні читання : зб. тез міжнар. наук. конф. молодих вчених, (Хмельницький, 27-28 жовтня 2006 р.) : у 5 ч. – Хмельницький: ХУУП, 2006. – Ч. 3 : Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. – Підтом 1. – С.42 – 45.

271. Советское гражданское право : в 2 т. Т. 1 [Текст] / К. К. Лебедев, В. А. Мусин, Е. А. Поссе и др.; под ред. В. Т. Смирнова, Ю. К. Толстого, А. К. Юрченко. – Л. : ЛГУ, 1982. – 414 с.

272. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление : (очерки теории, философии и психологии права) [Текст] / В. А. Ойгензихт. – Душанбе : Донин, 1983. – 256 с.

273. Ломидзе О. Г. Правонаделение в гражданском законодательстве России [Текст] / О. Г. Ломидзе. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 535 с.

274. Самцова А. Н. Вопросы наследственного права в судебной и нотариальной практике [Электрон. ресурс] / А. Н. Самцова. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: <http://www.nlr.ru>. – Заглавие с экрана.

275. Лазар Я. Собственность в буржуазной правовой теории [Текст] / Я. Лазар. – М. : Юрид. лит., 1985. – 192 с.

276. Wesenberg G. Neuere Deutsche Privatrechtsgeschichte im Rahmen der Europaschen Rechtsenwirkung [Text] / G. Wesenberg. – 1969. – 268 s.

277. Schwerin Cl.Fr. Grundzuge des Deutschen Privatrechts [Text] / Cl. Fr. Schwerin. – B., 1928. – 200 s.

278. Stein Robert A. Probate Administration Study : some Ermering Conclusions, 9 Real Prop. / A. Stein Robert // Neil B. Davidson, Robert A. Stein Administration of Decedents' Estates under the Uniform Probate Code as Enacted in Minnesota. – Hardcover, 2004. – 596 p.

279. Mellows A. R. The law of Succession [Text] / A. R. Mellows. – 3 ed. – L. : Butterworth, 1977. – 876 p.

280. Антимонов Б. С. Наследование и нотариат [Текст] / Б. С. Антимонов, С. Л. Герзон, Б. Г. Шлифер. – М. : Юрид. изд-во высш. парт. шк. при ЦК ВКП(б), 1946. – 78 с.

281. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [Текст] : наказ Міністерства юстиції України від 03 березня 2004 року // Офіційний вісник України. – 2004. – № 10. – Ст. 639.

282. Internal Revenue Code [Electronic resource]. – Електрон. дан. (1 файл). – Режим доступу: <http://www.senate.gov>. – Назва з екрана.

283. Гордон М. В. Наследование по закону и завещанию [Текст] / М. В. Гордон. – М. : Юрид. лит., 1967. – 119 с.

284. Button v. Elmhurst Nat.Bank, N.E.1368 (III. App. 1988) [Electronic resource]. – 522 p. – Mode of access. [http:// www.ifla. Org](http://www.ifla.Org). Last access. – Title from the screen.

285. Фризмэн, Лоурэнс. Введение в американское право [Текст] / Лоурэнс Фризмэн ; пер. с англ. Г. Седуна. – М. : Прогресс, 1992. – 365 с.

286. Brown B. J. Mistakes in wills and election in equity [Text] / B. J. Brown // Law quart. rev. – L., 1990. – Vol. 106. – N 3. – P. 487 – 509.

287. Edwards H. Trustgeschaefit und Vermoegensverwaltung durch Kreditinstitute : die Voraussetzungen fuer eine Uebernahme des Trustgeschaefites amerikanischer Banken in das deutsche Bankgeschaefit [Text] / H. Edwards. – Frankfurt a. M. : Fritz Knapp Verlag, 1966. – 274 s.

288. Heron J. Le morcellement des successions internationales [Text] / J. Heron. – P. : Economica, 1986. – 359 p.

289. Барышев А. И. Приобретение наследства и его юридические последствия [Текст] / А. И. Барышев. – М. : Юрид. лит., 1960. – 96 с.

290. Johanson Stanley M. Wills Harcourt Brace Legal and Professional Publications [Text] / M. Stanley Johanson. – 3 ed. – Chicago : IL, 2001. – 321 p.

291. Vincent v. Vincent, 217 N.W. 65 (Mich. 1994) [Electronic resource]. – 352 p. – Mode of access. [http:// www.ifla. og](http://www.ifla.og). Last access. – Title from the screen.

292. Дормидонтов Г. Ф. Об ответственности наследников по обязательствам оставителя наследства [Текст] / Г. К. Дормидонтов. – Казань : Унив. тип., 1881. – Вып. 1. – 231 с. – (Репринт).

293. Нарышкина Р. Л. Доверительная собственность в гражданском праве Англии и США [Текст] / Р. Л. Нарышкина. – М. : Ун-т Дружбы народов им. П. Лумумбы, 1965. – 290 с.

294. Гойхбарг А. Г. Иностранное гражданское и торговое право и процесс [Текст] : элементарное пособие / А. Г. Гойхбарг. – М. ; Л. : Внешторгиздат, 1937. – 166 с.

295. Рязановский В. А. Преемство в линии восходящей по русскому праву : историко- догматический очерк [Текст] / В. А. Рязановский. – Ярославль : Тип. Губерн. правления, 1916. – 225 с.